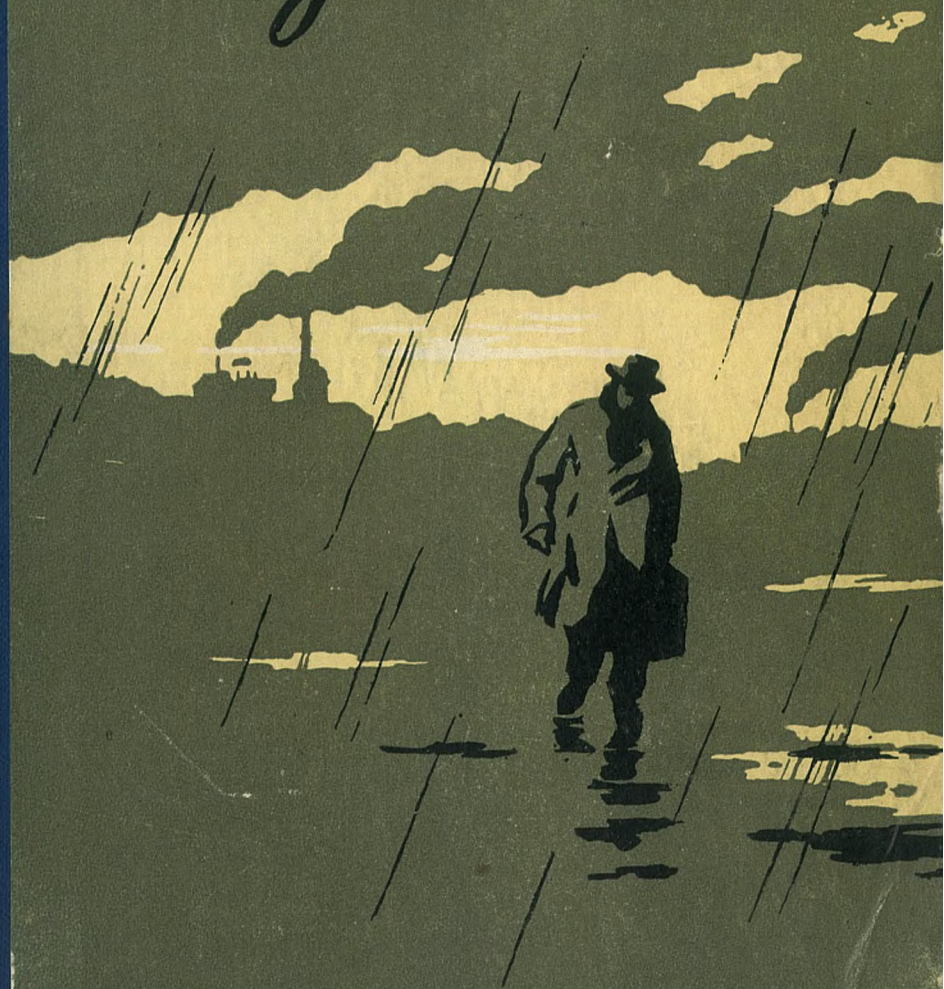
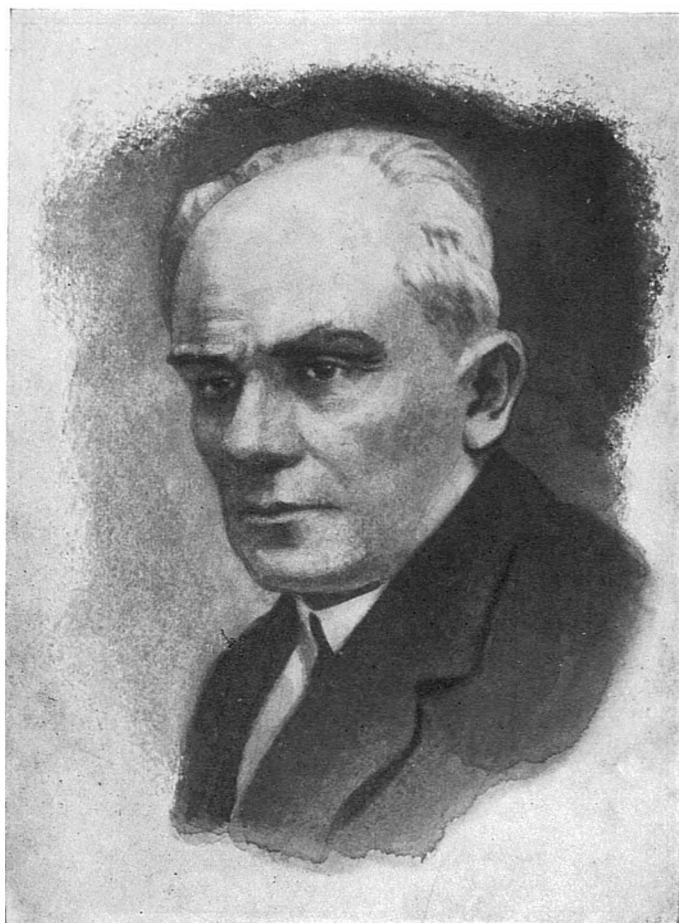

СТЕФАН
ЖЕРОМСЬКИЙ

Бездомні

СТЕФАН
ЖЕРОМСЬКИЙ

Бездолні

РОМАН

Переклад з польської
М. Пригари

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ-1954

Оформлення
народного художника УРСР
О. ХВОСТОВА-ХВОСТЕНКА

Переклад здійснено за виданням:
Stefan Żeromski. Ludzie bezdomni. Powieść.
«Czytelnik», 1952.

СТЕФАН ЖЕРОМСЬКИЙ

Стефан Жеромський належить до найвидатніших польських письменників кінця XIX — початку XX століття. Вихований на революційних і демократичних традиціях польської літератури — традиціях Міцкевича, Словацького, Ожешко і Пруса, на кращих зразках передової російської літератури, він у численних своїх творах широко відобразив життя польського народу, його боротьбу за соціальне і національне визволення.

Жеромський виступив у літературі в час, коли в Польщі склалися надзвичайно складні економічні і суспільнополітичні умови. Це був період переростання капіталізму в імперіалізм, суперечності якого в територіально роздробленій, напівколоніальній Польщі мали особливо гострий характер.

Робітничий клас терпів подвійний гніт — капіталістичної експлуатації і національних утисків. Селянство стогнало від малоземелля і феодальних пережитків; капіталізація села несла за собою класове розшарування, появу величезної армії сільських пролетарів. У тяжкому становищі перебувала і польська трудова інтелігенція, яку царизм за допомогою русифікаторської політики штучно намагався усунути від участі в громадському житті країни.

Економічна залежність від російського капіталу та ринків збуту визначала особливо реакційне обличчя польської буржуазії, що прагнула підкорити національно-визвольну боротьбу польського народу своїм дрібно-гендлярським інтересам і була вірною підпорою царського «трону і олтаря».

Зрослий ідейно під впливом російського визвольного руху, загартований в економічній боротьбі, польський пролетаріат створює в 1882 р. першу соціалістичну партію під назвою «Пролетаріат», яка поширювала ідею міжнародної солідарності і закликала польський робітничий клас до спільної з російським пролетаріатом революційної боротьби.

Але згодом націоналістична пропаганда, яку розвинула Польська соціалістична партія (ППС), внесла ідейний розбрід в польський революційний рух. Демагогічно прикриваючись соціалістичними лозунгами, ця партія виступала як агентура буржуазії, наляканої інтернаціональними устремліннями польських робітничих мас.

В. І. Ленін в цілому ряді своїх статей 90—900-х років вказував на небезпеку націонал-реформістських поглядів, критикував діяльність польських марксистів, які, недооцінюючи національне і селянське питання в Польщі, не могли дати належної відсічі лідерам ППС.

Класові суперечності, ідеологічна та політична боротьба в польському суспільстві позначилися і на літературному процесі тієї доби.

Розбилися вщент при зіткненні з життям лозунги ідеологів буржуазії — польських позитивістів про спільність інтересів експлуататорів і експлуатованих, про культурний і технічний прогрес і загальний добробут, що його принесе з собою капіталізм.

В цей період — період імперіалізму і пролетарських революцій загострюється боротьба між демократичними, реалістичними і буржуазно-западницькими течіями в мистецтві. З'являється література, яка знаменує собою розклад і загнивання буржуазної культури. В Кракові утворюється декадентська літературна група «Молода Польща», виразником та ідейним натхненником якої був проповідник містицизму, індивідуалізму і еротики в польській літературі Станіслав Пшибишевський. Ряд буржуазних письменників, наляканих економічними кризами і революційним рухом робітничих мас, тікає від складних суспільних питань (Г. Запольська, А. Дигасінський).

Інші письменники, що гуртуються навколо журналів «Голос» і «Мандрівник», оспівують патріархальне селянське господарство, головним чином куркульське, вбачаючи в ньому запоруку економічного розвитку Польщі.

Навіть кращі письменники-реалісти другої половини XIX ст., борсаючись у лещатах буржуазної дійсності, поряд з шедеврами критичного реалізму створюють соціальні утопії, намагаються в моральному плані розв'язати суперечності капіталізму («Два полюси» Ожешко, «Емансипантки» Пруса).

Разом з цим у боротьбі з буржуазною ідеологією оформлюються елементи революційної пролетарської літератури — демократична поезія Конопницької, поетичні твори польських соціалістів і т. д.

Великого значення в справі виховання революційної свідомості народних мас набуває публіцистика польських соціалістів Л. Кривицького, Ю. Мархлевського, Р. Люксембург.

Понад тридцять років польська дійсність з усіма її протиріччями знаходила художнє відображення в творах великого гуманіста, талановитого майстра слова, вдумливого і пристрасного критика буржуазного суспільства — Стефана Жеромського.

Польська реакційна буржуазна критика, намагаючись замаскувати викривальну тенденцію творчості великого письменника-реаліста, залічувала його до занепадницької літературної течії «Молода Польща».

Але весь творчий шлях письменника був яскравим запереченням цього хибного твердження. Жеромський, як мало хто в польській літературі, був тісно зв'язаний з суспільно-політичною боротьбою епохи, в яку він жив і творив. Він не раз підкреслював у своїх художніх творах і в публіцистиці велику виховну роль літератури, засуджував занепадницькі декадентські течії, закликав наслідувати передові традиції вітчизняної і російської літератури. Все це є свідченням того, що в його особі польська література має одного з найвизначніших представників критичного реалізму. Творчість Жеромського, незважаючи на суперечності його світогляду, які призвели до утопічності позитивної програми, є яскравим відбиттям історичних процесів, що відбувалися в польському суспільстві кінця XIX — початку XX століття.

* * *

Стефан Жеромський народився 1864 р. в околицях Кельців, у родині орендаря невеликого маєтку.

В 1876 р., в розпалі русифікації польської школи, хлопець вступив до Келецької гімназії. Цей страшний час, коли дітей примушували вивчати польську граматику на російській мові, коли за вимовлене польське слово у школі карали різками, а всяка вільна думка жорстоко переслідувалась, письменник відтворив згодом в автобіографічній повісті «Сизифова праця» (1898 р.).

В перших своїх літературних спробах, написаних у гімназичні роки, Жеромський оспівує героїчні постаті минулого. Героями його перших юнацьких творів виступають ватажки демократичних вивольних рухів у Західній Європі і в Польщі (Петефі, Мадзіні, Гарібальді, Ян Гус, Кола ді-Рієнці, Сцегенний та ін.).

В 1886 р. Жеромський вступає до Варшавського ветеринарного інституту. Тяжко бідує він у ці роки, бо після смерті батька залишився без усяких засобів до існування. Бідний студент, матеріальне становище якого мало чим відрізнялося від становища пролетаря, починає усвідомлювати всю глибину класових супереч-

ностей, проймається ненавистю до світу заможних і ситих, почуваючи водночас свій кровний зв'язок із скривдженими і поневоленими. У своєму щоденнику 25 травня 1888 р. він робить такий запис: «Праця... але чому ж ця праця не дістає винагороди?.. Чому я проводжу безсонні ночі над писанням, а весь цей світ проїжджає з галасом в блискучій кареті, розважається в салонах або п'є старе вино? Так, вже не свідомість говорить в мені, а сіра юрба голодних, поневолених, відіпхнутих від столу. Значить, комунізм?»

В студентських гуртках, в яких діяльну участь брав і молодий Жеромський, ведуться гарячі дискусії про твори Маркса, а також Лассала, критично сприймаються утопічні ідеї Фур'є і Сен-Сімона.

В той же час політичний гніт і національне поневолення створювали сприятливі умови для поширення серед польської молоді буржуазного націоналізму, облудної ідеї класової гармонії всередині польської нації.

У щоденнику Жеромського поруч з записами, пройнятими ненавистю до магнатів і духовенства, поруч з рядками, які свідчать про глибоку любов письменника до народу і про розуміння ним антагоністичних суперечностей капіталістичного суспільства, знаходимо висловлення, сповнені наївної віри в можливість існування солідарності між всіма класами буржуазного суспільства. На думку Жеромського, така солідарність є запорукою завоювання незалежної Польщі.

Класове становище пауперизованого інтелігента дозволяло молодому письменникові бачити всю нереальність цих мрій, але відшукати єдино правильний шлях, яким була революційна боротьба робітничих мас, він не зміг.

Суперечності світогляду Жеромського в значній мірі пояснюються складністю політичних умов Польщі, де соціальне гноблення посилювалось національним гнітом. Це вміло використовували польські буржуазні кола для розпалювання націоналізму. Крім того, на перешкоді до сприймання Жеромським соціалістичних ідей стояло неправильне розв'язання найболючіших питань — національного та аграрного — в програмі польської соціал-демократії, а також шляхетські упередження, яких письменник, сам будучи шляхетського походження, ніколи не міг повністю позбутись.

Але як великий художник-реаліст, він не міг не відтворити на сторінках своїх творів соціальну дійсність тогочасної Польщі. Яскраві і глибоко правдиві картини експлуатації трудящих мас, повний гнівної сили показ егоїзму і морального зубожіння представників капіталістичного світу мали велике революціонізуєче зна-

чення, хоч сам письменник і не піднісся до розуміння необхідності революційної перебудови суспільства.

Наляканий польським повстанням 1863 р., царський уряд, маючи на меті розколотися національно-визвольний рух у Польщі, провів тут 1864 року селянську реформу. Порівняно з аграрною реформою в Росії аграрна реформа в Польщі була тільки більш завуальованим грабежем трудящого селянства.

Починаючи з 1888 р., Жеромський працює репетитором в різних панських маєтках, де має можливість детально ознайомитися з становищем пореформеного польського села.

Не дивно тому, що саме селянське питання, в яке аграрна реформа не внесла істотних змін, стає однією з центральних проблем творчості Жеромського.

В 1895 р. виходять два збірники новел молодого письменника, написаних на протязі 1889—1895 рр. і частково надрукованих в польських журналах, переважно в «Голосі».

В одній з перших своїх новел, «Сутінки», Жеромський відтворює типове явище тогочасної дійсності — селянське безземелля і жорстоку експлуатацію батраків власниками капіталізованих маєтків.

В оповіданні «Забуття» героєм виступає власник карликового господарства — «двох моргів сипучого піску» — Обаля. Злиденне господарство — продукт «милолюбивої» реформи 1864 р. — не дає йому змоги навіть придбати законним шляхом дошки на домовину для сина. Він краде їх у панському лісі, за що лісник та пан жорстоко розправляються з ним.

Серед новел Жеромського найбільш цінна силою ідейного навантаження і завершеністю художньої форми новела «Доктор Петро».

Устами молодого вченого-хіміка письменник пристрасно вимагає повернення робітникам привласненої праці — додаткової вартості. Тут, як і в новелі «Сутінки», Жеромський підкреслює нужденне становище безземельних селян, величезний приплив яких у капіталізовані поміщицькі господарства дає можливість експлуаторам не турбуватися про удосконалення техніки, дозволяє їм безкарно зменшувати на третину і без того жалюгідний заробіток робітників. Це оповідання є гострим запереченням твердень позитивістів про гармонію класових інтересів у буржуазному суспільстві, воно розкриває всю фальш буржуазної моралі. Письменник піддає нищівній критиці опоетизований позитивістами образ буржуазного інженера-комерсанта, який засвоїв дуже вигідно для власної кишені звичайні закони капіталістичного світу.

Уже в своїй ранній творчості Жеромський тісно пов'язує селянське питання з проблемою національно-визвольної боротьби в

Польщі Він вважає і на ряді конкретних художніх образів доводить, що нерозв'язане селянське питання, невпорядковані аграрні відносини і класовий егоїзм панівних верств були однією з головних причин поразки повстання 1863 р., а також мали вирішальний вплив на розвиток національно-визвольних рухів у Польщі на протязі всього XIX століття.

Яскравий епізод часів повстання 1863 р. змальовує він у високохудожній, композиційно цікавій новелі «Заклюють нас ворони». В основі твору — класові суперечності між повстанцями-шляхтичами і експлуатованим селянством. Селянин-бідняк без усяких патріотичних почуттів зриває одягу з убитого польського повстанця-шляхтича, благословляючи долю за послане йому багатство. Цей його вчинок — стихійна відповідь на багаторічне знущання, рабство і злидні, знаходить свою історичну аргументацію в новелі «Про солдата-мандрівника». Герой цієї новели, кріпак Матус Пулют, довівши свою хоробрість і безмежний патріотизм у польських легіонах, після повернення додому був закатований паном за поширення серед селян волелюбних гасел французької революції.

В ранній період свого творчого шляху Жеромський створює і кілька цікавих образів борців за соціальне і національне визволення народу. Ці герої своїм подвигом намагаються полегшити долю широких народних мас.

В далеке, відстале село їде молода дівчина Стася Бозовська, героїня новели «Силачка». Сповнена бажання допомогти сільському людові, несучи йому світоч знання і науки, вона вмирає на своєму бойовому посту, підкошена хворобою.

Герой повісті «Промінь» Радуський, видаючи з великими труднощами демократичну газету в глухому містечку, намагається зменшити цим соціальне зло, ширити освіту і правду серед народу.

Матеріал до цієї повісті дала авторові його власна діяльність у Кельцях, де він, повернувшись, 1896 р. з Швейцарії, редагував газету.

Героїчним постатям самовідданих інтелігентів протиставлене філістерське існування доктора Обарецького з новели «Силачка», який забуває про свої молоді мрії і погрузає в болоті містечкового животіння.

В 1897 р. на конкурс редакції «Варшавського кур'єра» Жеромський пише п'єсу під назвою «Гріх». Цього твору письменник ніколи не видавав, і тільки в 1951 році з'явився він на польській сцені.

Дуже характерна і знаменна для раннього Жеромського ідейна спрямованість п'єси. Молода дівчина з розореної поміщицької родини, обманута молодим адвокатом-кар'єристом, пориває з міщан-

ським оточенням і йде працювати на будівництво. Світові заможних і ситих, світові аморальних, безчесних людей, виведених в образах графині Пармен і адвоката Буковича, протиставлений тут світ праці — робітничий колектив, де героїня п'єси Анна знаходить при-тулок, роботу і моральну підтримку.

Велику роль у розвитку критичного реалізму в творчості Жеромського, особливо її раннього періоду, в формуванні його ідейно-естетичних поглядів відіграла російська література.

В оцінці російської літератури письменник не виявляє національної обмеженості. Він не ототожнює творчості російських письменників з політикою царизму, як це робила польська буржуазна критика, щоб відгородитись від революційно-демократичних впливів кращих російських митців слова.

У своєму щоденнику, в листах, статтях і творах Жеромський з великою повагою говорить про російських письменників. «Читаю Толстого,— пише він в 1892 році,— і це читання вчить мене мудрості і вчить рвати власні твори». «...Читаю... Толстого «Війна і мир» — і вчусь справжньої психології».

Високо оцінює Жеромський твори Салтикова-Щедріна, в яких той виявив неперевершений «гумор мудреця, що зненавидів до глибини душі навколишні умови і висміює їх з усією нещадністю помсти».

Багато спільного має Жеромський з великим російським письменником Л. Толстим у трактуванні селянського питання, в ставленні до війни і її рушійних сил, в манері психологічного умотивування вчинків героїв.

Рання творчість Жеромського є свідченням великого впливу на нього творів Тургенева, якого він вважав геніальним письменником, зокрема «Записок мисливця» і «Дворянського гнізда». Найвні спільні моменти не тільки в окремих сюжетах («Забуття» Жеромського і «Бірюк» Тургенева), але і в загальному гуманістичному звучанні творів обох письменників, у всебічному використанні художніх деталей і пейзажу для соціальної і психологічної характеристики персонажів.

Захоплювався Жеромський статтями «вільнодумця російського» Писарева, — глибоко засуджував він песимістичну творчість Достоевського.

В 1907 р., під час перебування на Капрі, Жеромський зустрічається з Горьким. Своє враження від знайомства з пролетар-

ським письменником записує він у щоденнику 19 лютого 1907 р.: «Людина, здається, глибока, слов'янська, велика».

Без сумніву, вплив російської літератури, з її палким стремлінням відгукуватись на актуальні питання сучасності, притаманний передовій російській літературі гуманізм і засудження капіталістичного ладу та занепадницьких антиреалістичних літературних напрямків зумовили в значній мірі високу ідейну спрямованість багатьох творів польського письменника, і в першу чергу «Бездомних».

* * *

Влітку 1897 р. Жеромський певний час проживав у Домбровському кам'яновугільному басейні, де відвідав шахти, ряд фабрик, ознайомився з умовами життя і праці шахтарів. В результаті виник задум нової повісті, яка мала бути названа «Ливарник».

Але згодом наміри автора дещо змінилися, і в 1900 р. з'явився новий роман — «Бездомні», один з центральних творів Жеромського.

Буржуазні критики польської літератури свідомо перекручували ідейний зміст твору, трактували його або як художнє втілення одвічної метафізичної боротьби «добра» і «зла», або, в кращому разі, як відображення нерозв'язних суперечностей між громадськими і особистими інтересами в житті громадського діяча.

Буржуазні критики замовчували викривальну спрямованість твору, в якому з великою реалістичною силою і художньою майстерністю показано жахливе становище робітничого класу Польщі в кінці XIX ст., засуджено капіталістичний лад, ворожий людському існуванню, людському щастю і людській гідності.

Жеромський зображує нестерпні умови праці, яка виснажує людей, перетворюючи їх в німі механізми, жалюгідні «коліщата» велетенської капіталістичної машини. Письменник веде читача на тютюнову фабрику, де в отруєному нікотинном задушливому повітрі гублять своє життя тисячі жінок, спускається у шахти, в яких примітивні механізми щохвилини загрожують життю робітників.

Житлові умови робітників не кращі від умов їх праці: в маленьких, брудних, напівтемних кімнатках живуть великі сім'ї, в кам'яних дворах-ящиках, де немає жодної зеленої рослини, бавляться напівголодні, виснажені діти.

Автор зупиняється на жахливому становищі єврейських кварталів у Варшаві, засуджуючи антисемітизм, який розпалювали панівні класи, підтримувані царизмом. Він зауважує, що в очах євреїв-бідняків, змушених весь свій вік проводити в нестерпних

умовах гетто, «відбивалася одна лише мрія — смерть», життя для них — це безперервне страждання.

Але, даючи реалістичну картину тяжкого становища робітників, письменник в той же час вказує на наявність в цій експлуатованій масі потенціальних сил і можливостей. Створений Жеромським прекрасний, сповнений життєстверджуючого пафосу опис праці робітника на сталеливарному заводі переростає в грізний символ сили і могутності пролетаріату: «З-під молота снопами летіли іскри, мов блакитні й золоті зірки, і оточували постать красеня ореолом, справді гідним його могутньої сили й чудової вроди».

Значним досягненням письменника є створення образу Віктора Юдима — свідомого пролетаря-революціонера. Переслідуваний за революційну діяльність, він від'їжджає до Швейцарії, тогочасного центра політичної еміграції.

Історію життя Віктора Юдима, з огляду на царську цензуру, автор не розробляє детально, але, незважаючи на це, відчувається глибока симпатія письменника до цієї людини.

Героєм твору стає не Віктор Юдим, тісно зв'язаний з революційною боротьбою свого класу, а брат його, Томаш Юдим — інтелігент-одиночка, який думає, що проведенням окремих реформ можна поліпшити становище трудящих мас.

Жеромський, виходячи з своєї класової позиції дрібношляхетського інтелігента, переоцінює роль професійної інтелігенції в історії. «Ми — сіль землі, ми — розум, ми — руки, що полегшують страждання людей...» — говорить він від імені героя твору лікаря Томаша Юдима. Цієї думки письменник не залишає і згодом. Через багато років у публіцистичній статті «Організація професійної інтелігенції» (1919 р.) він пише таке: «Професійна інтелігенція є не тільки необхідна, але й безцінна громадська сила».

Жеромський робить свого героя вихідцем з соціальних низів, щоб підкреслити його кровний зв'язок із скривдженими і поневоленими. Лікар за професією, Юдим веде постійну боротьбу з багатіями за людські умови життя і праці робітників, за додержання найелементарніших вимог гігієни. Він прекрасно розуміє, де криється причина великої кількості епідемічних захворювань і смертності серед робітничого класу — в самих законах капіталістичного світу. Наївно вірячи у силу лікарської професії, він сам виступає проти цього світу і закликає своїх колег, що зібралися на засідання у доктора Черніша: «Ми, лікарі, маємо всі можливості знищити підвали, поліпшити гігієнічні умови на фабриках та в жалюгідних оселях бідноти».

Як же уявляє собі Юдим обов'язки лікаря в капіталістичному суспільстві?

Він виступає проти індивідуальної філантропії, вимагаючи масових гігієнічних закладів, що їх мають влаштувати капіталісти на своїх підприємствах, корячись вимогам чесних і відданих своїй справі лікарів.

Але й ці половинчасті реформи Юдима, які по суті були лише удосконаленою програмою буржуазної філантропії, викликають засудження лікарського світу Варшави. Не маючи практики, Томаш Юдим виїжджає до Ціс, відомого курорту, який славився своїми мінеральними водами. Тут він мріє розвинути кипучу діяльність на користь народу. Але яке велике було його здивування, коли він впевнився, що курорт, покликаний лікувати людей, сам сіє хвороби. Влаштована адміністрацією для краси краєвиду система ставків заболочує околиці сусідніх сіл і є розсадником малярії. Бажання Юдима очистити ставки або зовсім їх знищити ігнорується, його чесні, розумні пропозиції зустрічають як вигадки наївного хлопчика або марення хворого.

Боротьба Юдима ускладнюється тим, що йому протистоять не явні пройдисвіти і шахраї, а, з буржуазної точки зору, навіть «порядні» люди.

Після різкого вибуху гніву Юдим не може більше залишатися в Цісах. Розчарований у своїх надіях і починаннях, внутрішньо надломлений, він випадково потрапляє до Заглемб'я — одного з кам'яновугільних районів Польщі.

На діяльності Юдима в Заглемб'ї автор не зупиняється детально. Тут герой твору виступає як свідок, спостерігач, а не діяльний учасник подій. Не розкриваються в достатній мірі і причини, які штовхнули його на розрив з Іоасею.

Крах усіх благородних починань Юдима пояснюється його соціальною ізоляваністю, відірваністю від загальної боротьби робітничих мас. До цього в певній мірі спричинилась двоїстість його вдачі.

Він дуже добре розуміє вади капіталістичного ладу, фальшивість буржуазної моралі і культури, але його вабить до себе цей світ. «Він ніколи не забував про своє минуле, про своє походження і з жалем усвідомлював, що не має права увійти в життя вищих сфер суспільства».

Приділяючи велику увагу психологічному обґрунтуванню вчинків свого героя, письменник намагається довести, що особисті інтереси в житті громадського діяча суперечать суспільним, що в ім'я громадських інтересів людина мусить відмовитись від особистого життя, не повинна мати сім'ї і дому. Щождо Юдима, то йому, на

думку автора, слід подолати в собі ще й потяг до буржуазного світу, буржуазного комфорту, буржуазної любові.

Письменник малює ряд епізодів, які мають наочно підтвердити правильність цієї ідеалістичної концепції.

Після того, як Юдим покохав Іоасю, громадські справи, боротьба з керівниками Ціс відсунулись у нього на задній план, «дурницею» здається йому чесний виступ на захист народу. Коли перед ним постала необхідність покинути Ціси, Іоасю, високе товариство дам-курортниць, затишну квартиру, його «чоловіча твердість розвіялась, мов купка полови, коли на неї дмухне вітер».

Доводячи до логічного завершення свою думку про те, що людина, яка присвятила себе служінню народові, має бути бездомною, Жеромський примушує свого героя зректися особистого щастя і розлучитися з коханою дівчиною.

Але художня правда образів героїв романа, реалістичний опис дійсності є красномовним свідченням того, що цей вчинок Юдима не викликаний необхідністю, що цілеспрямована, добра і розумна Іоася була б не тягарем, а підпорою для нього.

Прекрасний, світлий образ дівчини-трудівниці, свідомої своєї почесної місії — ширення освіти — постає з сторінок щоденника Іоасі. На жаль, автор не розкриває її діяльності в Цісах, натякаючи тільки на її майбутню участь в лікуванні малярійних дітей.

Іоася — це варіація образу Стасі Бозовської, героїні новели «Силачка». Ідейний зв'язок цих образів Жеромський підкреслює, згадуючи в щоденнику Іоасі про її героїчну подругу.

Письменник створює дещо демонічну фігуру інженера Кожецького, натякає на його приналежність до якоїсь нелегальної організації (пакунок, переданий Кожецькому невідомим під час зливи). Однак образ цей тільки намічений.

Назва твору — «Бездомні» — не випадкова, ідейно навантажена. Бездомні в романі з примусу чи з почуття обов'язку — Віктор і Томаш Юдими, Іоася, Кожецький і благородний покровитель Ціс — багатий константинопольський купець Лесчиковський. Бездомні в прямому розумінні слова — трудящі маси, бо їх жалюгідні халупи не заслуговують на назву дому.

Важливу соціальну і психологічну функцію несе в творі пейзаж. Досить згадати опис ранку на Теплій вулиці, реалістичну картину Заглемб'я.

Зображення осіннього вмирання природи тісно пов'язане з крахом філантропічних ілюзій Юдима після виступу в Черніша. Весняний розквіт природи супроводить його приїзд у Ціси, куди він їхав з великими надіями.

Рвучкий вітер, завірюха під час таємного від'їзду Віктора Юдима за кордон символізує небезпеку, що загрожувала йому на кожному кроці.

Сила і значення «Бездомних» — не в утопічній програмі ідеаліста-мрійника Юдима, а у викривальному показі дійсності. Всупереч бажанню автора, читач приходить до висновку, що всі філантропічно-реформаторські починання в умовах капіталістичного ладу неминуче приречені на провал.

* * *

Під час перебування у Швейцарії в 1892—1896 рр. Жеромський, працюючи бібліотекарем польського музею в Рапперсвілі, наполегливо вивчає джерела, які стосуються участі польських легіонів у походах Наполеона. Ці матеріали лягли в основу історичного роману «Попіл» (1904 р.).

На відміну від Сенкевича, Жеромський не пішов шляхом безкритичного поетизування шляхетського минулого.

Широко висвітлюючи причини, які спонукали представників різних соціальних груп взяти участь у походах Наполеона, він зупиняється на питанні війни як соціального явища. Війна для Жеромського, як і для великого російського письменника Л. Толстого, не ефектне видовище з прапорами і барабанним боем, а тяжке випробування матеріальних і духовних сил народу.

Згідно з історичною правдою, письменник вказує на те, що патріотизм польських легіонів, які в основній своїй масі склалися з селянства і дрібної шляхти, був використаний Наполеоном в його загарбницьких цілях.

Жеромський навмисне вибирає і детально характеризує ті моменти боротьби поляків під керівництвом Наполеона, в яких грабіжницькі плани французького імператора найбільш гостро суперечили волелюбним прагненням поляків.

Цю ж думку Жеромський згодом розвинув у драматичній формі в п'єсі «Сулковський» (1910 р.), де він підкреслив класовий егоїзм шляхти, яка нічого не зробила для поліпшення долі селянських мас.

Революційні події 1905 р. Жеромський зустрів з великим ентузіазмом.

В нарисі «Голий брук» (1906 р.) він малює робітничу демонстрацію. Тут вперше пролетаріат виступає у Жеромського не тільки як об'єкт експлуатації, але й як соціальна сила, свідомо своїх прав.

Поразка революції і розгул післяреволюційної реакції, націонал-шовіністична пропаганда наклали свій відбиток на подальшу творчість письменника. Ще більш зросла його віра в самотніх інтелігентів або благородних багатіїв, які мають принести польському народові соціальне і національне визволення.

Чи буде це досягнуто шляхом введення аграрних реформ і утворення фаланстерів (роман «Історія гріха», 1908), чи шляхом технічного винаходу, який допоможе знищити ненависну силу царизму (драма «Троянда», 1909, повість «Краса життя», 1912),— всюди героєм виступає соціально ізольований благородний інтелігент. «Якщо ви програли в боротьбі з ворогом і з союзником ворога на батьківщині,— звертається до робітників магнат-революціонер, герой «Троянди» Чаровіц,— то тепер ми, самозванці, будемо боротися з ворогом і з світом. Все почнемо для вас, але без вас».

В 1908 р. виходить роман Жеромського «Історія гріха». Тяжка доля згнъбленої дівчини, зображена в творі, об'єднує його з багатьма видатними творами критичного реалізму — з «Воскресінням» Л. Толстого, «Повією» П. Мирного і т. д. Прогнила мораль буржуазного суспільства змушує героїню роману Єву Побратимську покинути рідний дім, призводить до дітовбивства, веде на дорогу проституції.

Однією з центральних проблем творчості письменника і після 1905 р. залишається селянське питання в Польщі, необхідність зміни аграрних відносин.

Поємою селянського горя можна назвати «Слово про батрака» (1908 р.), де розкривається жакливе становище безземельного селянства, примушеного щороку кидати рідну оселю і йти шукати хліба і долі. Твір цінний тим, що в ньому яскраво змальовується революційний протест селянських мас проти гноблення.

До подій повстання 1863 р. Жеромський повертається в одній з кращих своїх повістей «Вірна ріка» (1912 р.). Тут, так само, як і в новелі «Заклюють нас ворони», письменник відмічає негативне ставлення селян до повстанців-шляхтичів. Заслуговує на особливу увагу створений автором образ російського офіцера Весніцина, який колись захоплювався Герценом, а тепер, придушуючи польське повстання, про яке так багато писав його улюблений письменник, глибоко переживає крах своїх ліберальних устремлінь.

Визначне місце в літературній спадщині Жеромського посідає його трилогія «Боротьба з Сатаною» (1916—1919 рр.), де письменник з усією гострістю виступає проти буржуазного ладу і деградуючої європейської цивілізації.

Герой твору Ненаський глибоко розуміє громадсько-політичну ситуацію в Європі і Польщі напередодні першої світової війни,

розуміє внутрішні суперечності капіталістичної системи, механізм капіталістичної експлуатації. «Сатаною» називає він весь капіталістичний світ, в релігії вбачає вірну прислужницю існуючого ладу. Різко засуджує письменник занепадницьку декадентську літературу як «засіб закріплення людського горя».

Діставши значну спадщину, Ненаський купує в іноземних капіталістів кам'яновугільні копальні під Краковом. Він прагне розвинути тут вітчизняну промисловість, створити в своїх копальнях добрі умови для робітників. Але починання інтелігента-одинака кінчаються невдачею.

В останній частині трилогії, яка має назву «Милосердя», письменник виступає за союз з Росією проти австрійської орієнтації, за яку так ратував Пілсудський. Імперіалістичну війну Жеромський розглядає як велике народне лихо, малюючи бідування селян у місцевості, через яку проходять війська. Тут подано цікавий образ російського солдата — рятівника маленької польської дівчинки Зосі.

* * *

Велика Жовтнева соціалістична революція принесла Польщі державну незалежність, про яку Жеромський мріяв усе своє життя.

Він вірив, що вільна Польща стане краєм суспільної справедливості, але дуже скоро впевнився, що національна незалежність не тільки не розв'язала соціальних конфліктів, а ще більше загострила їх. Польща Пілсудського була типово буржуазною країною.

З обуренням пише письменник у своїй праці «Снобізм і прогрес» (1923 р.) про буржуазні порядки, які панують в Польщі: «Польща відродилась не для того, щоб цивільний і військовий саванник, проносячись в автомобілі, обляпував болотом жебраків, що тиснуться по всіх кутках і попід стінами в столиці держави. Польща відродилась не для того, щоб в її межах розросталася буржуазна фабрика спекуляцій і шахрайства».

Але і в нових умовах Жеромський продовжує апелювати до поміщиків і капіталістів, вимагаючи від них добровільного зречення багатств, хоч в той же час прекрасно розуміє нездійсненність своїх мрій і нереальність своєї програми. Про це свідчать його власні слова: «Я малював багато разів уявні образи таких патріотів, і це зречення багатств на користь народу наполегливо пропагував усе життя, псуючи до краю всяку художню цінність своїх писань».

Письменник відшукує в історії приклади добровільної жертви з боку вищих сфер буржуазного суспільства, зображує ті сумні наслідки, до яких може призвести класова сліпота і егоїзм експлуататорів. Знаменна з цього погляду драма «Туронь», в якій висвітлюються епізоди селянського повстання 1846 року на Галичині.

В 1925 р. вийшов з друку останній роман Жеромського «Провесінь», який свідчить не тільки про те, що письменник зрозумів ворожу народові суть буржуазно-поліцейського режиму в Польщі 20-х років, але й про те, що він переконався у великій силі комуністичних ідей.

До Польщі з Баку після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції повертається із своїм батьком юнак Цезар Барика, певний того, що в незалежній країні створені всі умови для щасливого життя трудящих, навіть збудовані зручні світлі скляні будинки для робітників. Замість скляних будинків — символу постійних мрій автора про знищення класових суперечностей суспільства, — герой його побачив убогі халупи, безпросвітні злидні, експлуатацію і здириство.

Після участі в польсько-радянській війні, яку різко засуджує Жеромський як несправедливу (він проти того, щоб «повернути пуделя Гагу в палац на Україні, де вже напевно тепер сільська школа»), герой його їде з другом в маєток Навлоць. Там панує довоєнна розкіш поміщиків і довоєнні знущання з селян — нові умови не внесли ніяких змін в одвічний польський конфлікт між панським маєтком і селом.

«Чому не даєте землі безземельним?.. Чому гнобите ім'ям Польщі не поляків?.. Чому тут стільки горя?» — питає Барика. Він марно шукає в навколишній дійсності «великої ідеї», яка внесла б радикальні зміни в існуючий порядок речей у Польщі. Таку велику ідею знаходить Барика в Радянській Росії. Радянську дійсність, повну творчих дерзань і натхнення, протиставляє він буржуазній Польщі. «Чи є у нас сміливість Леніна, щоб розпочати небувале, знищити старе і почати нове? Ви вмієте тільки зводити наклепи, лаяти, обливати гряззю. Чи є в вас вперта мужність тих людей, непохитна доблесть яких... є, безперечно, грандіозною спробою поліпшення людського життя?»

В кінці роману Барика виступає на чолі демонстрації робітників під червоним прапором пролетарської революції.

Проте невірно було б гадати, що в своєму творі письменник закликає до революції. За задумом Жеромського, цей твір повинен був довести панівним класам Польщі, що становище, в якому опинились народні маси, може призвести до революційного виступу. Революції письменник боявся, вбачаючи в ній лише нищівну

стихію. Він все ще надіється, що можна запобігти революції, урегулювати класові суперечності мирним шляхом.

Але хоч письменник і виходив з невірною розуміння суспільних процесів, роман його цінний показом дійсних конфліктів сучасного йому життя.

У 1925 р. Жеромський помер.

* * *

Дійсність сучасної демократичної Польщі, яка назавжди покінчила з нерозв'язними при капіталізмі суперечностями і вільно буде соціалізм в своїй країні, набагато випередила найсміливіші і найрадикальніші мрії Стефана Жеромського.

Вільний польський народ, що впевнено йде до свого прекрасного майбутнього, високо оцінює літературну спадщину великого письменника, яка, незважаючи на наявні в ній спроби утопічного розв'язання класових конфліктів, завжди була тісно зв'язана з життям, була вірним відбиттям історичної дійсності.

В день 25-річчя з дня смерті Жеромського відомий польський письменник, нині лауреат Міжнародної Сталінської премії Миру Леон Кручковський говорив:

«Можна сміливо сказати, що протягом п'ятдесяти років, які минули з часу появи роману «Бездомні», в Польщі не було і нема людини, яка, співчуваючи справі боротьби за краще життя, в певний період свого внутрішнього розвитку якось не пережила чи не передумала творчості Стефана Жеромського».

Валерія Ведіна

**ЧАСТИНА
ПЕРША**

ВЕНЕРА МІЛОСЬКА

Томаш Юдим повертався Єлісейськими Полями з Булонського лісу, куди він їздив окружною залізницею. Він ішов поволі, нога за ногою: в цю нестерпну спеку йому здавалися дедалі більшим тягарем навіть власний піджак і капелюх. Справжній потоп сонячного блиску заливав просторінь. Над далекими громадами будівель, що тяглися від Тріумфальної Арки, висів рожевий пил, який уже почав в'їдатися, наче іржа, навіть в ніжне, яснозелене весняне листя, навіть у квіточки павловнії. Здавалося, звідусіль линули пахощі акації. На гравії, навколо стовбурів, під будинками, в канавах уже лежали її білі квіти з червонястою серединкою, наче закривавленою від смертельного уколу. Безжалісна курява непомітно засипала їх.

Наближалась година великосвітської прогулянки, і Єлісейські Поля починали двигіти від руху карет. На торцевім бруку лунало одноманітне торохтіння, наче віддалений гуркіт великої фабрики. Пробігали гарні, лиснючі рисаки, виблискувала їх упряж та кузови екіпажів, мигтіли спиці легких коліс і без упину мінилися весняні убрання жінок, розмаїті чисті барви яких нагадували розкішну весняну природу. Часом з повені їздців

виринали тонке ніжне обличчя, що невимовною красою пестило погляд і заспокоювало нерви. З грудей вихоплювалось тужне зітхання, наче за недосяжним щастям,— але чудове видіння в ту ж мить зникало, несучи те щастя з собою.

Юдим знайшов у затінку каштанів краєчок вільної лави і з великим задоволенням присів на ньому біля старої вусатої няньки з двома дітьми. Він скинув капелюх і, розкошуючи прохолодою, втупив погляд в потік екіпажів, що мчали посеред вулиці. На тротуарах все прибувало вишукано одягнених пішоходів у блискучих циліндрах, світлих пальто й костюмах. Якась стара жінка з хитрими очима несподівано замішалася в цю пишну юрбу, ведучи на шворці мале козеня з білою, мов сніг, шерстю. Купка дітей супроводила козеня, виявляючи свій захват поглядами, жестами й тисячами вигуків. В іншому місці промчав, мов божевільний, високий червонолиций обідранець, вигукуючи охриплим голосом результат останніх перегонів. І знову спокійно, урочисто текла по тротуарах людська ріка, а посеред вулиці вирувала бистра течія екіпажів, оздоблених шумовинням чудових, легких тканин, що віддалік здавалися блакитно-зеленими...

Кожен розвинутий листок кидав виразний відбиток на круглі камінці білого гравію. Ці тіні пересувалися поволі, наче маленька стрілка по білому циферблату годинника. На лавах було вже повно людей. Тінь сприснула з місця, на якому сидів Юдим, і його залив каскад сліпучого сонячного проміння. Іншого захистку поблизу не було, отже лікар хоч-не-хоч підвівся й полентався далі, до Площі Згоди. Деякий час він з нетерпінням чекав, коли можна буде пробратися на той бік серед виру екіпажів, карет, бігунців, велосипедів та пішоходів на повороті їх головної хвилі, яка мчала від бульварів до Єлісейських Полів. Нарешті він опинився під обеліском і пішов у глиб Тюільрійського саду. Там було майже порожньо. Лише навколо нудних одноманітних ставків бавилися бліді діти та на головній алеї кілька мужчин, роздягнувшись до сорочок, грали в теніс. Минувши сад, Юдим звернув до Сени, вирішивши пробратися в тіні мурів на площу біля собору Сен-Жермен Локсерруа, щоб спокійно зайняти там місце на імперіалі омнібуса. Та в цю мить в його уяві зринула порожня

парубоцька кімната на Бульварі Вольтера, куди він от уже протягом року приходив тільки на ніч, і огида охопила його від самої згадки про порожні стіни, банальні меблі, почуття непереборної, нелюдської нудьги, яким віяло з кожного куточка цієї кімнати. Працювати йому не хотілося, іти в клініку — ні за що в світі.

Нарешті він вийшов на Луврську набережну і, відчуваючи блаженну прохолоду на спині й плечах, зупинився в тіні першого ж каштана на бульварі. Його неухвально погляд блукав по брудній, майже чорній воді Сени. І коли він так стовбичив на бульварі, ніби одинокий ліхтар, його осяяла несподівана думка: «А чому б мені, чорт його бери, не піти зараз у цей самий Лувр?»

Юдим повернувся й зайшов на просторе подвір'я. Пірнувши, наче у воду, в тінь, яка падала від товстого муру, він добрався до головного входу й опинився в прохолодних залах першого поверху. Навколо стояли прадавні статуї богів, одні неймовірно височини, інші на зріст людини, майже всі з безбожно пошкодженими руками й носами. Юдим не звертав уваги на цих розвінчаних володарів світу. Часом тільки він зупинявся перед якоюсь статуєю, коли його вражали надто вже спотворені класичні форми. Його найбільше цікавив відпочинок у цій чудовій прохолоді, оддалік від гомону паризьких вулиць. Він шукав не стільки витворів мистецтва, скільки лави, на якій можна було б сісти й відпочити. Нарешті, після довгої мандрівки з зали до зали, він знайшов таку лаву на схрещенні двох довгих галерей, де стояла статуя Венери з острова Мілос.

В цьому закутку, що утворював наче невеличку кімнатку, освітлену одним вікном, височів на невеличкому п'єдесталі білий торс Афродіти. Червоний плюшовий шнур не дозволяв підійти до неї надто близько. Юдим вже раз бачив цю чудову статую, але не звернув на неї уваги, як і взагалі на всі інші витвори мистецтва. Тепер, уможившись на зручній лаві в тіні під стіною, він, щоб як-небудь згаяти час, почав розглядати обличчя мармурової красуні. Голова її була повернена до нього, на схилене чоло падав промінь світла, мертві очі немов придивлялися до чогось, брови були зсунуті. Юдим вдивився пильніше — і раптом побачив невеличку, майже непомітну зморшку між бровами, яка свідчила, що ця голова, ця кам'яна брила — мислить. З проникливою

силою вдивляється Афродіта в морок, що стелиться навколо, і розтинає його ясними очима. Вона зазирнула в найглибші схованки життя і посміхається до чогось, що там таїться. Могутнім, чистим розумом вона осягнула все, бачила нескінченні дні й працю на землі, бачила ночі й сльози, що течуть у нічному мороці. Але ще не встигла зійти з білого чола богині глибока й мудра задума, а вже велика дівоча радість дягла усміхом на її мрійні уста. В цьому усміху — любов. Щасливе кохання вільної душі й вільного тіла, могутній захват почуттів, яких не притупили ще ні праця, ні турботи — ці рідні сестри, сестри нещастя. Богиня усміхом вітає когось, хто наближається до неї з даліни. Вона закохалася в красеня Адоніса... Чарівні мрії першого кохання жаріють в її серці, мов казковий цвіт — Амаріліс. Її вузькі, тонкі, круглі плечі похилились наперед. Дівочі груди тремтять від зітхань... Довга низка століть пройшла над статуєю; час обламав її руки, понівечив груди, вкрив смугами прекрасні плечі, але не зумів її знищити. Так стоїть вона в мороці — божественна Анадіомена, що запалює кохання. Волосся її зв'язане ззаду важким вузлом. Овальне ніжне обличчя віє невимовними чарами.

Вдивляючись дедалі уважніше в це замислене чоло, Юдим повірив нарешті, що перед ним справді богиня Афродіта, яка народилася з шумовиння морського. І мимоволі спала йому на думку нескромна легенда про Урана, що був причинцем цього шумовиння. А втім, перед ним була не зрадлива дружина Гефеста, не Анхізова коханка, а ясний, добрий символ життя, дочка неба й дня...

Юдим так заглибився у власні думки, що не звертав уваги на відвідувачів, які проходили мимо. Щоправда, їх було небагато. Отямився він лише тоді, коли з сусідньої зали до нього долинуло кілька фраз, сказаних по-польськи. Він з неприязню повернув голову в той бік, впевнений, що це наближається хтось із «колонії», хто зараз сяде біля нього й відбере хвилини роздуму про чарівну Венеру. Проте він приємно здивувався, побачивши незнайомих, «не паризьких» людей. Їх було четверо. Попереду йшло двоє дівчат-підлітків; старшій було, може, років сімнадцять, а молодшій років на два менше. За ними важко ступала підстаркувата, огрядна дама з сивим волоссям і крупним обличчям, на якому ще зберег-

лися сліди колишньої краси. Поруч з цією матроною ішла дівчина років двадцяти п'яти, гарна, струнка брюнетка з блакитними очима. Вони всі зупинилися перед статуєю і стали мовчки її розглядати. Чути було важке, придушене дихання старої дами, шелест шовку від кожного руху підлітків та шелестіння сторінок Бедекера¹, які перегортала старша дівчина.

— Все це чудово, серце моє,— мовила матрона, звертаючись до дівчини,— але я мушу сісти. Ні кроку більше! До того ж варто подивитися як слід на цю пані. Так... ось тут навіть є лавочка...

Юдим підвівся із свого місця і поволі відійшов на кілька кроків убік, ніби для того, щоб оглянути статую з другого боку. Прибулі запитливо перезирнулися і стали говорити тихше. Тільки найстарша дівчина, зайнята Бедекером, не бачила Юдима. Огрядна пані важко опустилась на лаву, витягла ноги якомога далі й на шепіт своїх молодших супутниць відповіла шепотом, властивим немолодим дамам, який в разі потреби може заступити розмову телефоном на досить далекій відстані.

— А мені байдужісінько — поляк він, француз, іспанець чи турок. Дай йому боже здоров'я за те, що він пішов звідси, бо мені вже зовсім ноги відібрало. А тепер дивіться-но обидві на цю пані, бо це вам неабищо. Я вже колись давно її бачила. Але тоді, здається мені, вона виглядала трохи інакше.

— Це, мабуть, була не та...— сказала молодша з туристок.

— А ти не думай, та вона чи не та, а краще роздивляйся гарненько. Спитають тебе потім про неї в якомусь товаристві, а ти ні бе, ні ме...

Друга дівчина вже розглядала статую без заохочення, і на обличчі її з'явився якийсь дивний вираз. Це була блондинка з матовим смуглявим обличчям. Чоло в неї було досить вузьке, носик прямий, губи тонкі й міцно стиснуті. Не можна було навіть сказати, гарна вона чи ні. Здавалося, вона спить, чи поринула у мрії, бо повіки в неї були майже стулені.

Обличчя дівчини зацікавило Юдима; він зупинився й непомітно почав стежити за нею. Вона дивилася на мармурову богиню ніби неохоче, і водночас з таким

¹ Путівник Бедекера по музеях.

виразом, немов хотіла ввібрати її в себе жадібним поглядом, всю вивчити напам'ять. Час від часу її вузькі тонкі ніздрі злегка розширювались від швидкого зітхання. Раз тільки Юдим помітив, що її побожно, з дівочою скромністю опущені повіки обважніло підвелися й погляд, досі звернений на Венеру, на мить зупинився на ньому. Але перше ніж він устиг побачити колір її очей, вони знову сховалися за віями.

Тимчасом найстарша з дівчат вже прочитала в путівнику всю історію статуї і підійшла до плюшового шнура. Спершись на нього руками, вона почала розглядати статую з цікавістю, захватом і хвилюванням, властивими тільки жінкам. Здавалося, вона помітила Венеру Мілоську лише в цю хвилину. Очі її вже не бачили нічого, крім статуї, вони прагнули увібрати всю красу, всі особливості різця Скопаса... про які каже Бедекер, запам'ятати їх і скласти в голові в систематичному порядку, як складають у чемодан чисту білизну. Це були очі, щирі аж до наївності. Вони, так само, як і все обличчя, відображали найменшу тінь думки, мов луна, відбивали кожен звук душі й говорили все, не турбуючись, чи стежить хтось чи ні за їх виразом.

Юдим, спостерігаючи протягом кількох хвилин це обличчя, дійшов переконання, що якби ця гарна панна й щиро хотіла б приховати свої враження, все одно б очі їх зрадили. Він став у тіні й почав спостерігати гру почуттів, яка відбивалася на цьому ясному обличчі. От прокидається цікавість... І вже перший промінчик враження пробігає по бровах, примушує опуститися вії й тягнеться до уст, які розкриваються в ніжнім усміху. Ті самі почуття, які Юдим переживав хвилину тому, він бачив тепер на обличчі незнайомої. Йому це було дуже приємно. Він охоче б підійшов запитати, чи не помиляється він, щоб почути з цих чарівних уст свої власні враження. Ще ніколи в житті в нього не було такого бажання розмовляти про мистецтво й уважно слухати, що думає й переживає інша людина...

Тимчасом ця інша людина, захоплена спогляданням статуї, не звертала найменшої уваги ні на спостереження, ні на самого спостерігача.

— Я пригадую,— мовила стара дама,— іншу мармурову групу. Це, мабуть, якась сцена з міфології. Крилатий геній чи амур цілує красуню-дівчину. Може, це й не

зовсім підходить для вас, мої сороки, але ця група така гарна, така чарівна.

Найстарша дівчина підвела голову і, уважно вислухавши її, сказала, перегортаючи сторінки книжки:

— Я щось тут бачила... «Амур і Псіхея» Антонія Канови. Може, це та сама?

— Може, й Псіхея. Не знаю тільки, чи показувати це вам...— додада вона тихше.

— В Парижі! Адже ми в Парижі! Повинні ж ми хоч вмочити свої губи в келиху розпусти...— шепнула брюнетка старій дамі так, щоб її не чули молодші супутниці.

— Та що мені до тебе? Ти хоч і всі очі видивляй собі на всяких амурів, мальованих і різьблених, але вони...

— Ви, бабуся, думаєте, що ми хоч що-небудь розуміємо? — з серйозним виглядом спитала наймолодша.— Не знаю, навіщо марнувати стільки часу на оглядання цих коридорів з картинами, коли на вулицях так чудово, такий Париж!

— Але ж, Вандо! — застогнала брюнетка.

— Ну, може, ви й розумієте щось, а я — нічогосінької! Що в цьому цікавого? Всі ці музеї і галереї схожі на трупарні, тільки, мабуть, ще нудніші. Ну, от, наприклад... Клюні¹. Якісь ями, печери, рештки зруйнованих стін, цеглини, ноги, руки, кістки...

— Що ти мелеш?

— А хіба ні? Тоді візьмемо Карнавале... Якісь кістки, паскудні запопорошені трупи, старий мотлох з-під костьолів. І до того ж треба навколо цього всього ходити з урочистим, надутим обличчям, простоювати біля кожної речі по чверть години, вдаючи, що це тебе дуже цікавить. Або хоч і тут: картини, картини й картини без кінця. І ще ці фігури...

— Дитино моя,— перебила її бабуся,— адже це, так би мовити, видатні твори мистецтва...

— Знаю, знаю... Твори мистецтва. Але всі ці картини схожі одна на одну, мов дві краплі води: лаковані дерева й голі дівчата з такими тут...

— Вандо! — вигукнули водночас всі три її супутниці, злякано оглядаючись навколо.

¹ Клюні, Карнавале — назви паризьких музеїв.

Юдим не знав, що йому робити. Він чудово розумів, що йому слід було б піти звідси, щоб мимоволі не підслухати розмови людей, які не знали, що він — поляк, але шкода було йти. Йому дуже хотілося втрутитись в їх розмову, він навіть відчував, що мусить це зробити. Але поки що він безпорадно стояв на місці, витріщеними очима дивлячись кудись у просторинь.

— Ну, то ходім до цих «Амура і Псіхеї»...— мовила стара дама, підвівшись з лави.— Тільки де це,— хто його знає?

— Ви, бабуся, не забувайте тільки, що ми сьогодні ще раз мали побувати в тому, справжньому Луврі.

— Тихо ти! Чекай-но... Де ж це той Канова? Пам'ятаю, були ми там разом з Януарієм... Ішли якомсь так... Стривай, зараз...

— Якщо ви, пані, дозволите, я можу показати вам найближчу дорогу до амура, тобто... Антонія Канови...— мовив д-р Томаш, скинувши капелюх і з поклоном підходячи до них.

Почувши звуки польської мови, трое дівчат мимоволі наблизилися до старої дами, ніби шукаючи в неї захисту від убивці.

— А-а...— відгукнулася бабуся, підіймаючи голову і міряючи молодого чоловіка досить неприхильним поглядом.— Дякую, дуже дякую...

— Ви мені даруйте, пані, коли чуеш... в Парижі... справді... дуже, дуже рідко...— незв'язно белькотів Юдим, відчуваючи, що й ноги і язик відмовляються його слухатись.

— Ви, пане, живете в Парижі?— гостро спитала стара.

— Так. Я живу тут уже рік. Більш як рік, місяців з п'ятнадцять... Моє прізвище... Юдим. Я лікар, вивчаю тут деякі... тобто, власне...

— То ви, пане, лікар?..

— Так,— відповів д-р Томаш, обіруч хапаючись за тему розмови, хоч вона витягала назовні запитання, які стосувалися його особи, чого він, взагалі, не зносив.— Я скінчив медичний факультет у Варшаві, а тепер працюю тут у клініках, в галузі хірургії.

— Дуже приємно познайомитись, пане лікарю...— досить холодно процідила стара дама.— Ми мандруємо, як ви самі бачите, вчотирьох... з місця на місце. Нева-

дзька... це мої дві онуки, сироти, Оршенські, а це їх і моя люба приятелька, панна Іоанна Подборська.

Юдим ще, досить незграбно, вклонявся панночкам, коли пані Невадзька раптом мовила з виразом жвавого зацікавлення:

— Я знала, так, так, напевно знала когось із таким прізвиськом, не пам'ятаю тільки, пана чи панну Юдим, на Волині. А ви, пане, самі з якої місцевості?

Д-р Томаш охоче вдав би, що не чує цього запитання. Але пані Невадзька дивилася просто на нього, і він змушений був відповісти:

— Я з Варшави, з самої Варшави. І з дуже простих Юдимів...

— Тобто як?

— Батько мій був шевцем, і до того, дуже поганим шевцем, на Теплій вулиці. На Теплій вулиці...— повторив Юдим із злостивим задоволенням. Він був радий, що зійшов, нарешті, з хисткого ґрунту оцих чемних делікатностей, в яких не почував себе достатньо сильним та яких побоювався понад усяку міру. Жінки змовкли і посувалися вперед, шелестячи сукнями.

— Я дуже, дуже рада...— спокійно мовила пані Невадзька,— що мала нагоду зав'язати таке приємне знайомство. Отже ви, певно, добре знаєте тут усі витвори мистецтва? Ну, звичайно, якщо ви постійно живете в Парижі... Ми вам дуже вдячні...

— «Амур і Псіхея», мабуть, в іншому будинку? — кинула панна Подборська.

— Так, в іншому... Ми вийдемо на подвір'я.

Коли вони опинилися на подвір'ї, пані Невадзька, звертаючись до Юдима, мовила з виразом вдаваної любовності:

— Ви, пане, так гостро назвали професію свого батька, що я почуваю себе справді незручно. Можете мені повірити, що я, питаючи про якусь там рідню, зовсім не мала наміру завдати вам прикрості. Просто звичка старої баби, яка довго жила на світі й багато бачила людей на своєму віку. Правда, завжди приємно зустрітися з людиною, яка нагадує вам давні часи, людей, стосунки, але далеко приємніше... далеко приємніше...

— Ваш батько, цей швець, робив дамське взуття, чи, може, чоловічі черевики? — раптом перебила, примруживши очі, молодша з панночок Оршенських.

— Черевики, головне черевики, в ті, досить нечисленні, хвилини, коли він бував тверезий. Найчастіше ж він, п'яний, влаштовував скандали, де тільки траплялося.

— Тоді я зовсім не розумію, яким це чудом ви зробилися лікарем, і до того ж — в Парижі!

Панна Подборська кинула на свою супутницю погляд, повний розпачливого сорому.

— У тому, що ви, пане, розказали нам про себе, — заговорила стара дама, — я вбачаю багато, багато сміливості. По-правді, мені вперше доводиться чути подібне признання. Я, пане лікарю, стара й бачила різних людей. Та скільки б я не зустрічалася з... індивідуумами... які не належали до вищого товариства... з особами... ну, одне слово, з людьми, які походили з верств, що зветься, правильно чи неправильно — в це я заглиблюватись не стану — простолюдом, то завжди ці панове намагалися будь-що приховати своє походження. Я, щоправда, знала й таких, — казала далі вона, ніби трохи замислившись, — які в певні періоди свого життя, звичайно замолоду, з захопленням признавалися у своєму мужицькому, чи там ще якому походженні. Та згодом ця їх демократично-чванлива правдивість зникала невідомо куди, а місце її заступали якісь герби, приліплені до дверцят карети, звичайно, якщо фортуна ласкаво ставила цю карету перед дверима їх квартири.

Юдим глузливо посміхнувся, кілька кроків пройшов мовчки, а потім звернувся до панни Подборської з запитанням:

— Яке враження справила на вас Венера Мілоська?

— Венера... — промовила брюнетка, наче це запитання збудило її від прикрого сну. Рум'янець залив її обличчя, але миттю зник, залишившись тільки на чудових вустах, які злегка здригались.

— У неї вся спина посмугована, наче хтось чотири дні підряд шмагав її економським батогом... — категорично заявила панна Ванда.

— Чарівна... — півголосом сказала панна Наталя, зводячи на Юдима свої матові очі. Лікар вже вдруге мав змогу заглянути в ці очі, і знову в його душу на мить увійшла незрозуміла тривога. В погляді цієї дівчини було щось схоже на холодне, млисте сяйво місяця, коли його диск криється в тумані над сонною землею.

Панна Подборська пожвавішала, і на обличчі її відбилося внутрішнє хвилювання.

— Яка вона гарна! Яка жива! Коли б я жила в Парижі, я приходила б до неї... ну, мільйон не мільйон разів, але, принаймні, кожного тижня, щоб надивитися. Греки, взагалі, створили такий чудовий світ богів... Гете...

Почувши слово «Гете», Юдим знікотив: він читав лише деякі твори цього поета, та й то дуже давно.

На щастя, саме в цю мить вони опинились у вестибюлі, який вів до зали «Амура і Псіхеї»,— і стара дама запитливо глянула на Юдима своїми великими збляклими очима. Підійшовши до цієї прилизаної групи, вирізьбленої в білому мармурі, всі змовкли. Юдим сумно подумав, що на цьому його роль, власне кажучи, скінчилась. Він почував, що тепер, так поквапливо повідомивши про свого татуса з Теплої вулиці, він не зможе далі шукати зустрічей з цими дамами, продовжувати знайомство з ними. Знову в уяві його постала кімната на Бульварі Вольтера й стара огидна консьєржка із своїми вічними безглуздими запитаннями. Саме в ту хвилину, коли він найбільше вагався, не знаючи, що йому робити далі та як розлучитися з ними, пані Невадзька, ніби вгадавши його думки, повідомила:

— Ми збираємось до Версаля. Хотілося б побачити околиці, побувати в Севрі, в Сен-Клу... Ці вертихвістки бігали б з місця на місце день і ніч, але я буквально з ніг падаю. Чи ви, пане, їздили коли до Версаля? Як зручніше туди проїхати? Залізницею? Тут пишуть про якийсь пневматичний трамвай. Що, це краще, ніж поїзд?

— Я двічі їздив до Версаля, і якраз цим самим трамваем. Він здався мені дуже зручним. Правда, іде він повільно, може, вдвоє повільніше, ніж поїзд, але зате дає змогу оглянути околиці й Сену.

— Ну, то їдьмо трамваем! — вирішила панна Ванда.

— О котрій же годині відходить звідси це чудисько?

— Пробачте, пані, я не пам'ятаю, але про це дуже легко довідатись. Головна станція міститься біля самого Лувра. Коли ви дозволите...

— Ми не сміємо завдавати вам такого клопоту...

— Нехай, бабусю, пан лікар довідається. Що тут такого? Адже він тутешній, парижанин...— декламувала Ванда, злегка пародіюючи тон Юдима.

Томаш уклонився і, задоволений, наче йому випало нечуване щастя, бігцем помчав до трамвайної станції на Луврській набережній. Вмить відшукав кондуктора, вичив напам'ять всі години й хвилини, і, раз у раз випростуючись та поправляючи галстук, повернувся назад. Коли він повідомив дам про час від'їзду й дав деякі вказівки, як їм орієнтуватися у Версалі, Ванда раптом випалила:

— Значить, ми їдемо до Версаля. Оце так так! До самісінького Версаля! Поїдемо трамваєм, чи як там його... І ви, пане лікарю, з нами.

І, перше ніж Юдим встиг зібратися з думками, додала:

— Бабуся вже сказала, що, незважаючи на все, ви можете їхати...

— Вандо! — майже з розпачем вигукнула пані Невадзька, червоніючи, як дівчинка. За хвилину вона звернулася до Юдима і, силкуючись привітно усміхнутися ще тремтячими губами, мовила:

— Ви бачите, пане, яке це бісеня. А ще вимагає довгої сукні...

— Ви, пані, справді, дозволите, щоб я супроводив вас до Версаля?

— Я не зважуюсь просити, бо це, може, перешкодить вашим заняттям; але нам було б дуже приємно.

— Нітрохи... Я був би дуже щасливий... Так давно... — белькотів Юдим.

— Значить, о десятій! — сказала Ванда, підіймаючи палець угору й кидаючи багатозначні погляди.

Лікар вже любив цю дівчинку, як доброго товариша, з яким без краю можна базікати про всілякі речі. Її супутниці зніяковіло мовчали. Юдим розумів, що вторгнувся в їх товариство, розумів своє нижче суспільне становище, розумів і те, що він, син шевця, в цю хвилину намагається вдати з себе світську людину. Відчував у собі ці дві істоти й до крові кусав нижню губу.

Оглянувши ще медальйони Давіда д'Анжера, які навіяли на дам молитовний настрій, вони вийшли на подвір'я, а звідти на вулицю.

Стара дама покликала фіакр і заявила своїм супутницям, що вони поїдуть у магазини. Юдим вклонився з елегантною чемністю, яку виявив уперше в житті, — і пішов. Сівши в омнібус, що їхав до Венсена, він поринув

у глибокі й складні міркування. В його житті сталася визначна подія — немовби він одержав диплом чи вперше самостійно виписав рецепт. Ніколи ще Юдим не зустрічав таких жінок. Він лише проходив мимо них на вулицях, бачив інколи в екіпажах і таємно мріяв про них із незгасною тугою, над якою не владна твереза думка. Як часто, ще буди школярем, студентом, заздрив він лакеям, що мають право перебувати поблизу цих істот, тілесних, як і всі, але до такої міри схожих на чудові квіти, замкнені в чарівному саду. Йому спали на думку жінки, з якими він зустрічався досі: родички, знайомі, коханки... Кожна з них більш або менш скидалася на мужчину своїми рухами, грубістю, інстинктами. Згадка про це викликала в ньому таку огиду, що він заплющив очі й з глибокою радістю став прислухатися до шелесту суконь, який ще стояв у його вухах. Кожен рух ніжок струнких дівчат був як звуки музики. Блиск гарненьких мантилій, рукавичок, легких рюшків, що облямовували їх шиї, викликав у ньому якесь особливе, не стільки пристрасне, скільки естетичне хвилювання.

Наступного дня Юдим устав раніше, ніж звичайно, й критично оглянув свій туалет в усіх його подробицях. Близько дев'ятої вийшов з дому і, маючи попереду ще багато часу, вирішив іти пішки.

Протискаючись в юрбі, він уявляв собі, якими розмовами розважатиме дам, складав у думці цілі, надзвичайно ефектні, діалоги, навіть фліртував, хоч досі вважав це нікчемним. На трамвайній станції було порожньо. Юдим зупинився під деревом і з хвилюванням став чекати вчорашніх знайомих. Щохвилини лунав рев пароплавів, які пливли по хвилях Сени, гуркотіли омнібуси на мостах та прилеглих вулицях. По той бік ріки залунали чисті, ясні звуки — вибило десяту годину. Юдим слухав ці звуки, наче урочисті слова запевнення, що чарівні істоти вже не прийдуть, не прийдуть саме тому, що він їх чекає. Він, Томаш Юдим, Томек Юдим з Теплої вулиці.

Він стояв, дивлячись на сірі, важкі хвилі, й шепотів про себе:

— Тепла вулиця, Тепла вулиця...

В усьому цьому було щось неймовірно безглузде, якась прикра гіркота. Десь на краю хвилинних спогадів зринав образ брудного кам'яного будинку...

Юдим підвів голову й стріпнувся. Мимо нього снували всілякі люди; був серед них і мандрівний герольд газети «Ентрансіжан», який ніс на високій жердині зміст останнього номера газети, наклеєний на дошку. В цю хвилину рознощик поставив рекламу на землю і, спершись на жердину, розмовляв з якимось знайомим. Назва газети змішалася в голові Юдима з різними думками, серед яких маячило гірке, прикре, майже болюче поняття: «Тепла вулиця, Тепла вулиця...»

Його сім'я, умови, в яких вона жила, здавалися йому в цю хвилину чимось незмірно чужим — якоюсь міщанською родиною, що провадила таке жалюгідне існування ще за короля Яна-Казіміра. А дами, з якими він познайомився напередодні, стали раптом такими близькими, майже рідними, лише завдяки витонченості їх тіл, суконь, рухів, мови. Йому було шкода, що вони не приходять, майже нестерпною здавалася думка, що вони можуть не прийти зовсім. Якщо так буде, то тільки тому, що він, Юдим, веде свій «рід» від шевця...

Юдим вирішив поїхати до Версаля, уклонитися дамам здалека й пройти мимо... Що його, власне, обходять ці панночки-аристократки, чи хто вони там? Йому хотілося тільки ще раз побачити, як вони ходять, як придивляються до картин повними цікавості очима...

«Звісно,— думав він, дивлячись на воду,— звісно, я—хам, тут нічого не скажеш... Чи я вмю розважатися, чи я навіть думав колись, як треба це робити? Грек половину свого життя віддавав мистецтву розваг, середньовічний італієць удосконалив науку неробства... Так само й ці жінки... Я б теж охоче повеселився на прогулянці, але з ким? З жінками мого кола, з якимись там «міськими» панночками чи студентками, одне слово, з усіма тими, що зветься «бабами». Але з такими! Адже вони втілюють у собі дев'ятнадцяте століття, в той час як я ще живу разом з прапрадідами на початку вісімнадцятого. Я зовсім не володію мистецтвом розмови. Достоту, наче сільський писар, який схотів би компонувати діалоги à la Лукан тільки тому, що вміє писати пером... Я б зовсім не розважався, а тільки стежив би за собою, щоб не поводитися, як швець. То, може, це й на краще... Ах, як дивно. В кожній з цих жінок стільки цікавого, кожна з них, навіть бабуса, є сучасною людиною,

представницею того, що ми зємо культурою. А я — що я таке? Швець...»

— Ну, хіба я не казала, що наш лікар вже чекатиме на нас! — залунав раптом біля нього голос Ванди.

Юдим швидко повернувся і побачив своїх учорашніх знайомих, які дивилися на нього веселими очима. Жваво розмовляючи, дівчата вилізли на імперіал трамвая. Юдим послужливо допоміг піднятися бабусі. Коли вони опинилися вгорі, перед ними відкрилися кипучі води Сени, яка мчала, стиснута гранітними берегами, і, здавалося, ледве дихала від втоми. В густих, брудних, майже чорних хвилях її з ревом хлюпотіли пароплави. Вона справляла сумне враження, мов невільниця, яка кволими руками повертає важкі жорна.

— Яка вона мала, вузька... — промовила панна Іоанна.

— Пхе... виглядає, як онука Вісли!

— Справжня карикатура на Ізару... — зауважила панна Наталя.

— Правда, правда! Панно Нетко, ви пам'ятаєте нашу Ізарку, Ізуню, яснозелену, чисту, мов сльоза?... — захоплено говорила панна Ванда.

— Ех, де там, як сльоза! — критично зауважив Юдим.

— Що, ви не вірите? Бабусю, цей пан одверто визнав, що не вірить в чистоту Ізари.

— Справді, яка жаклива вода! — мовила стара дама, стараючись якнайшвидше затушкувати останні слова Ванди, які, невідомо чому, викликали на обличчі панни Нетки рум'янець, що зараз же зник, мов легка хмарка.

В ту хвилину, коли Юдим намагався пригадати якісь вчені статистичні відомості про води Сени, трамвай протяжно загудів і, вигинаючи на поворотах свої вагони, мов члени довжелезного тіла, побіг уздовж берега чорної ріки. Гілки каштанів з довгими листками колихалися біля самого обличчя пасажирів. Сажка і їдкий міський пил вже в'їлися в яснозелене м'яке листя і вкрили його ніби іржею. День був похмурий. Щохвилини над землею пробігали то темні тіні хмар, то попелясте світло похмурого ранку. Але на це ніхто не звертав уваги: всі дивилися на будиночки з рожевого каменя на вулицях передмістя.

— Що це за камінь? Пане, пане, що це за камінь? — повторювала панна Ванда. Та перше ніж Юдим встиг зі-

братися з думками, щоб їй відповісти, вона вже залишила його і з усміхом повернулася в протилежний бік. Там з кручі збігали до Сени сади, з яких линули, напоюючи повітря, пахощі троянд, п'янки, чудові... Подекуди між деревами видко було величезні клумби, де крізь зелень пробивалося багряне й золоте полум'я квітів. Юдим вдивлявся в обличчя своїх супутниць, які, не виключаючи й бабусі, сиділи, мов зачаровані. Вони мимоволі поверталися до джерела чудових пахощів і, заплющивши очі, вдихали їх з усміхом на устах. Особливо обличчя панни Наталі приковувало в цю хвилину його увагу. Захоплена пахощами троянд, вона сама здавалася ясним метеликом, що тільки для нього були створені ці квіти і лише він мав на них таємне право.

Серед садів тут і там здіймалися почорнілі стіни й димарі фабрик, схожі на потворний тулуб і члени дивовижного паразита, який з бруду народився і ним живе. Над водою, далеко вздовж берега, тяглися будиночки передмістя, прості, бідні, малі. В одному місці перед очима постав склад вугілля, схожий на пащу, яка обдавала сусідні стіни, двері й вікна своїм чорним подихом. Вдалині видко було оповитий туманом ліс Медон.

— Що вам, панно, найбільше сподобалося в Парижі? — спитав Юдим у панни Наталі, яка сиділа поруч з ним.

Це було одне з запитань, приготованих і вивчених, як урок, ще вчора.

— В Парижі? — повторила вона, розтягаючи це слово і усміхаючись гарно окресленими устами. — Мені тут подобається, тобто дає задоволення, все... Рух, життя... Це як буря! Наприклад, в околицях вокзалу Сен-Лазар — не знаю, як зветься ця вулиця, — коли їдеш екіпажем і дивишся на людей, що поспішають тротуарами — справжні хвилі! Якось бурхлива повінь... Я раз бачила таку жахливу повінь у дядька в горах. Вода прибула раптом. Так і хотілося гукнути їй: «Вище, швидше, біжи!» Тут те ж саме...

— А вам, панно? — спитав Юдим у Ванди.

— Мені... те ж саме... — швидко заговорила вона. — І ще, крім того, Лувр. Тільки не той, з картинами... Фел! Знаєте, той, інший. А тепер ви, розуміється, спрямуєте своє запитання до «тіточки» Іоасі, хоч саме з неї треба було починати, бо вона наша вчителька, наша кохана

приятелька. От бачите, пане,— дрібниця, а вам вже соромно. Отож я за неї скажу сама. Панні Іоасі подобаються: по-перше, «Рибалка», по-друге «Думка», по-третє, «Венера», по-четверте... А втім, нам усім дуже подобаються і «Рибалка» і «Думка». Бабусі...

— Яка ж це «Думка»?

— Ви навіть не знаєте! Та це ж «Думка», намальована на стінах нової ратуші. З заплученими очима, худа, молода. Як на мене, навіть зовсім не гарна.

— Ах, в ратуші...

— В ратуші, ах... А «Рибалка» в галереї... в якій же це?..

— От і нам цікаво — в якій? Це нам конче треба знати — в якій?..— втрутилася стара дама.

— Зараз... Ви думаете, бабусю, що я не знаю такої дурниці? Дуже перепрошую шановних слухачів! Це там, за Сеною, в тому саду, де є ставок і такі качки з чубчиками...

— В Люксембурзькому...— шепнула панна Наталя.

— В Люксембурзькому саду!

— А ви, пане, знаєте «Рибалку» Пюві де-Шаванна? ¹— спитала панна Подборська.

— «Рибалку»? Щось не пригадую...

— Отакий ви знавець і парижанин! — кепкувала панна Ванда, зневажливо закопильючи губки.

— Хіба ж я знавець і парижанин? Я звичайнісінький хірург...

В цю хвилину йому раптом згадалась картина, про яку була мова. Він бачив її рік тому і, вражений невимовною силою цього твору, зберіг його в пам'яті. З часом все, що становить деталі картини, якась особлива легкість барв, обриси постатей і пейзажу, вся фабула картини, її художні засоби зникли, затушковані іншими враженнями, й залишився тільки живий спогад про щось невимовно болюче. Спогад цей був, мов глуха луна завданої комусь кривди, жахливої ганьби, в якій ти не винен, але яка волає до тебе тільки тому, що ти був її свідком. Панна Іоанна, яка запитала про «Рибалку», сиділа на краєчку лави за обома сестрами й бабусею. Чекаючи відповіді, вона трохи нахилилася наперед і уваж-

¹ Пюві де-Шаванн (1824—1899) — французький художник-монументаліст.

но дивилася на Юдима, а той, заглядаючи в її ясні, правдиві очі, осяяні виразом такого захвату, що він заступав найкрасномовніший опис полотна Пюві де-Шаванна, раптом пригадав навіть барви й пейзаж картини. Так, він пам'ятав її... Худий чоловік, ні, навіть не чоловік, а антропоїд з передмістя великої столиці, оброслий кущуватим волоссям, в сорочці, що розлізлася на ньому від старості, в штанах, які висіли на кістлявих ногах,— устав раптом перед Юдимом. Очі його начебто дивляться на обручі, які підтримують закинуту у воду сітку, а, проте, бачать кожного, хто проходить мимо. Вони не шукають співчуття, якого немає, не скаржаться, не плачуть. «Така користь від усіх моїх сил, мого духу!» — здається, кажуть ями цих запалих очей. Так стоїть цей «представник» світової культури, жахливий продукт людства. Юдим згадав навіть почуття подиву, яке охопило його, коли він чув і бачив враження інших глядачів, що скупчились перед картиною. Тут юрмилися дами-аристократки, пишно вбрані, напахчені панночки, елегантно одягнені чоловіки. Юрба ця зітхала. Тихі сльози текли з очей тих, які прийшли сюди, обтяжені багатством, здобутим ціною людських жертв. Скоряючись владі безсмертного мистецтва, вони на хвилину відчували, як живуть і що діють на землі.

— Так,— мовив Юдим,— правда, я бачив цю картину в Люксембурзькій галереї.

Панна Іоанна сховалася за плечем пані Невадзької. Лікар бачив тільки її біле чоло, облямоване темним волоссям.

— Як там панна Нетка ревла!.. Як ревла! — майже на вухо Юдиму прошепотіла панна Ванда.— Та й ми всі... У мене самої лилися з очей сльози, такі великі, як горох з капостою.

— В мене немає такої звички,— всміхнулася панна Наталя.

— Ні? — спитав Юдим, поволі міряючи її поглядом.

— Мені було дуже шкода того чоловіка, особливо його дітей, дружини... Вони такі худі, наче з паличок вистругані, зовсім як сухе бадилля на пасовиську,— казала вона, червоніючи і водночас з усміхом заплющуючи очі.

— Цей «Рибалка» дуже схожий на Ісуса Христа, ну, просто, як дві краплини води. От хай бабуся скаже..

— «Рибалка»? Так, справді схожий, справді,— згоди-лася бабуся, з інтересом розглядаючи навколишній пейзаж.

Трамвай в'їхав на вулицю городка Севр і зупинився перед двоповерховим будинком. Подорожні з імперіалу могли зазирнути просто в номери остерії. Це було видно-вище не для дівчат. П'яний солдат, зсунувши кепі набакир, обіймав якусь бридку дівку, і обоє, виглядаючи з вікна, по-мавп'ячому робили пасажирам гримаси. На щастя, трамвай рушив далі. Ледве він минув останні будиночки городка і виїхав у порожнє, сумне поле, як раптом потемніло й зірвався шалений вітер. Найближчий ліс запнула сіра мла, і незабаром рясний дощ зерном сипнув на землю. У вагонах зчинилася паніка. Струмки дощу хльоскали збоку і заливали лави. Супутниці Юди-ма, ховаючись від дощу, збилися в кутку в найбільш за-тишному місці, а Юдим по-рицарськи заслоняв їх собою. Коли він так стояв, спираючись спиною на поручень, по-гляд його впав на чиюсь ніжку, що виглядала з безлічі су-конь. Лакована туфелька на високому каблуку спирала-ся на залізний прут балюстради, а сукня піднялася, ви-соко відкривши струнку литку в чорній шовковій панчо-сі. Юдима дуже зацікавило, кому належить ця чудова ніжка, але, вважаючи це наслідком випадкової неуваж-ності, він боявся навіть підняти очі, і тільки крадькома, з-під опущених вій, далі чинив свій навмисний злочин. Поїзд в'їхав у величезну Версальську алею. Гіллясті ві-кові дерева трохи заслонили пасажирів від дощу. Дами обтрушувались і намагалися хоч трохи розглядити свої сукні. Чарівна ніжка не зникала. Краплі дощу все падали на блискучу шкіру, ніби легкими дотиками пальців зби-вали пил, всякали у м'який шовк панчохи. Юдим уже знав, чия це ніжка. Він глянув на панну Наталю й від-чув холодок насолоди. Вії дівчини, як звичайно, були опущені, і тільки часом брови — ці дві злегка вигнуті дуги — трохи підіймалися вгору, ніби тягнучи за собою неслухняні повіки. На ледь розтулених губах грав див-ний усміх— ущипливий і водночас свавільний.

«Ах, так!» — думав Юдим, привидляючись до цього оригінального обличчя.

Панна Наталя відчула його погляд. Щоки її вкрила блідість, наче розтопивши усміх на устах. Ще синішими стали тіні навколо заплющених очей, ще гострішою лінія тонкого носа.

Трамвай швидко виїхав на площу біля Версальського палацу, і пасажири поспіхом зійшли з мокрої верхньої площадки. Лікар захопив для своїх супутниць місце в невеличкій станційній будці, куди набилося стільки людей, що буквально ніяк було ворухнути рукою. Юдим стояв за спиною Іоанни й Наталі. Решта пасажирів, рятуючись від дощу, товпилася знадвору до будки; стало так тісно, що Наталя майже притискала до його грудей. Обличчя її було зовсім близько. Розсипане, мокре від дощу біляве волосся торкалося його обличчя, уст, очей, викликаючи в ньому тремтіння насолоди. Всі мовчали, чути було тільки важке дихання якогось астматичного товстуна. Дощ, хлюпочучи невпинними струмками, стікав з даху і заслоняв вхід ніби темною завісою.

Панна Наталя раптом спробувала ворухнутись, та тільки дужче притислася лівим плечем до плеча Юдима. Перед його замріяними очима ще виразніше окреслився її профіль. Вона ніби хотіла щось сказати, але тільки всміхнулася. Її завжди опущені вії піднялись, і якусь мить вона сміливо, допитливо, захоплююче дивилася йому в очі.

Пані Невадзька стояла біля самих дверей. Незважаючи на те, що там було найбільше повітря, старенька вся розчервонілась і важко дихала.

— Знаєте, панянки мої,— промовила вона своїм голосним шепотом,— я воліла б краще мокнути на дощі, ніж ковтати дух цих «маршандевенів»¹.

— Звідки ж ви, бабусю, знаєте, що це «маршандевени»?

— Отакої! — відказала стара, поблискуючи опуклими очима.— Просто в обличчя мені дихають прокислим два винні льохи, а вона ще питає, звідки я знаю...

Вона казала це Ванді, але Юдим чув їх розмову. Хоч у нього не було найменших підстав віддавати перевагу дощеві над цією тіснотою, проте він звернувся до пані Невадзької по-польськи:

— Ми могли б справді швидко перебігти площу. Це близько... Але ж ви промокнете... У нас нема навіть парасольки...

Кажучи ці слова, він психився трохи наперед, наче хотів вивести стару з юрби. При цьому його тіло щільно притулилося до тіла панни Наталі, одягненої в тонку,

¹ Продавців вина (франц.).

м'яку сукню. Палаючими очима вдивлявся він в бліді, холодні, кам'яні риси її обличчя з опущеними віями.

Дощ поволі вщухав. Тільки з ринви сусіднього будинку з невинним гучним плескотінням лилися струмки води. Кілька чоловік з парасольками вийшли з будки. Стало просторіше, та, незважаючи на це, панна Наталя ще кілька хвилин залишалася на тому самому місці. Нарешті, й вона зробила кілька кроків до дверей, слідом за молодшою сестрою, яка, простягаючи руки з будки, намагалася пересвідчитись, чи перестав дощ. Але перше, ніж він ущух остаточно, на хвилину весело сяйнуло сонце. Каміння спадистої площі заблищало, наче посипане битим склом, і це видовище виманило всіх з тісної будки. Юдим подав руку бабусі, і вся компанія швидко попрямувала до палацу. У довгих великих залах, де на стінах висіли історичні полотна, вся група ніби розпалась. Кожен по-своєму розглядав мало цікаві картини нижнього поверху. Проте незабаром це всім надокучило. Юдиму здавалося, наче він іде довжелезною, підстриженою алеєю й несвідомо мучиться, що їй немає ні кінця, ні краю. Він бував уже у Версалі, і тому ні королівські покої, ні дзеркальна зала не могли його дуже зацікавити. Він поволі йшов обіч старої дами, яка щокілька кроків зупинялась і, прикладаючи до очей лорнет на довгій черепаховій ручці, начебто розглядала картини. Ряд наполеонівських битв, війська, театральні обличчя і жести вождів, дикі, вмилені коні — все це мигтіло перед очима Юдима, наче плетениця далеких юнацьких мрій. В кінці зали всі зупинились перед білою мармуровою статуєю вмираючого корсиканця. Коли вся компанія поверталася назад і знову проходила мимо батальних картин, стара дама раптом обняла панну Іоанну й мовила:

— Ми тепер далеко звідси, в світі героїв... Ми мріємо, мріємо...

Панна Іоанна спалахнула гарячим рум'янцем і зняквовіло пробурмотіла:

— Ні... ні... де там! Нічого подібного! Я тільки так...

З цієї хвилини, незважаючи на те, що Юдим зовсім непомітно за нею стежив, вона була насторожі й старалася приховати свої враження. Особливо уважно жінки оглядали королівські покої. Коли пані Невадзька з урочистим виразом вислухала все, що їм, завзято жестикулюючи, розповідав швейцар, який супроводив їх, та коли

вся компанія, оглянувши невеличкі зали, вже зібралася йти, Ванда раптом оглянулася назад і покликала:

— Панно Нетко! Ми вже йдемо!

Юдим теж оглянувся й побачив панну Іоанну. Вона стояла, спершись на невеличке крісло, оббите збляклим блідоголубим одамашком, і дивилася у вікно. На обличчі її був такий дивний вираз, що Юдим мимоволі зупинився. За мить він наблизився до неї й сказав, згадавши те, що за хвилину тому розповідав їм швейцар:

— Ви думаете про Марію-Антуанетту?

Вона здригнулась і зникло глянула на нього, наче спіймана на гарячому.

— Звідси, з цього вікна видко велике подвір'я й браму.— Голос її тремтів.— Звідси... Звідси вдерлася чернь. П'яні жінки, чоловіки з ножами. Марія-Антуанетта побачила їх з цього вікна! Ах, це таке дивне враження... Вся ця страшна юрба гукала: «Смерть австрійці!..» І туди, цими дверима, вона втекла, туди...

— Панно Іоасю! — покликали її.

— Ви щось казали, пані, про дивне враження.

— Так... враження...— мовила вона, опускаючи очі й бліднучи ще дужче.— Знаєте, пане, ми дуже лякливі. Боїмося не тільки наяву, але і в так званих мареннях. Я дуже злякалася юрби, про яку щойно думала.

— Юрби? — перепитав Юдим.

— Так... тобто, її крику. Злякалась, сама навіть не знаючи, чого...

Вона підвела свої невинні очі з дивним виразом страху чи болю. Ще раз окинула невеличкі покої поглядом, повним щирого жалю, і швидко пішла за своїми супутницями.

По дорозі з Версаля до Парижа поїзд зупинився в Сен-Клу. Глянувши вниз з узгір'я біля самої станції, дівчата скрикнули від захвату. Біля їх ніг, простягаючись в далечінь і зникаючи в густому тумані, лежала кам'яна пустиня — Париж. На червонясто-рудуватому фоні примхливо вимальовувались темні обриси Триумфальної Арки, собору Паризької Богоматері та Ейфелевої башти. Ген, в недосяжній для ока далечині туман забарвлювали сіро-голубі смуги. То дим здіймався в повітря з фабричних димарів, схожих здалека на величезні бичі. Ці бичі підганяють розростання пустині. Сюди не долинав відгомін її життя. Здавалося, вона вмерла й застигла в своїх кам'яних, вугластих формах. Якесь дивне хвилювання

охопило прибулих. Таке хвилювання відчуваєш, дивлячись на величні явища природи: в горах, серед льодовиків або на березі моря.

Юдим сидів біля панни Талі, але наче забув про це, заглибившись у споглядання Парижа. В голові його мигтіли плутані думки, що існували ніби поза свідомістю, особливі, нероздільні, які людина неспроможна переказати іншим. Раптом серед них вирізнилося питання:

«Чому вона сказала, що злякалась, виглянувши у вікно із спочивальні Марії-Антуанетти?»

Він одірвав погляд від міста; йому хотілося знову поглянути на панну Іоасю. Тільки тепер він добре роздивився її профіль. Підборіддя її було чисто сарматського чи кавказького типу; воно трохи виступало вперед, утворюючи ніби гарненьку параболу, в глибині якої квітли рожеві уста. Ледве на обличчі відбивалося якесь переживання, воно зосереджувалось саме на устах. Вираз їх раз у раз змінювався, набирав сили чи слабшав, але завжди був сповнений якоїсь особливо щирої експресії. Тому, хто дивився на Іоанну в такі хвилини, мимоволі мусило спасти на думку, що навіть злочинний імпульс відбився б на цьому обличчі з такою самою щирістю, як радість від споглядання розквітлих ірисів, веселих барв краєвиду чи фантастичних художніх творів, навіть звичайних речей. Видно було, що ці очі сприймають кожне явище, як щось цілком природне й хороше. Лише часом з'являвся в них вираз втоми й страждання. Але навіть у цьому була дитяча щирість і наївна сила.

У виразі обличчя і в рухах панни Іоанни було щось... незвичайне... Коли вона хотіла віддати словами якесь сильне переживання, то на мить швидко підіймала брови, а іноді й руки, наче хотіла вгамувати все, що могло приглушити мелодію її думок, слів, усміхів, рухів тіла.

«Кого вона нагадує? — думав Юдим, мимоволі дивлячись на її чоло й очі. — Чи не бачив я її десь у Варшаві?»

І в ту ж мить йому спав на думку милий, хоч і нелогічний спогад: «Адже саме її я бачив учора перед білою усміхненою статуєю богині...»

На вокзалі Сен-Лазар він розлучився з туристками. Стара дама повідомила його, що завтра виїжджає із своєю «бандою» в Трувіль, а звідти — в Англію.

Юдим вишукано чемно попрощався з ними й, трохи стомлений, повернувся в свою кімнатку.

В ПОТІ ЧОЛА

Через рік, одного з останніх днів червня, Юдим прокинувся у Варшаві. Була десята година ранку. До кімнати крізь напіввідчинені вікна вривався гуркіт вулиці. Знайоме видовище, знайоме торохтіння бігунців, які стукотять по кругляках бруку, з хлібину завбільшки. Знизу, з невеличкого подвір'я, куди виходила більша частина вікон мебльованих кімнат, в одній з яких зупинився Юдим, вже підіймалися вгору на крилах тепла млисті випари. Юдим схопився, підійшов до вікна й крізь шпарину побачив двірника з мідною бляхою на шапці. З природженою своєю грубістю, він пояснював щось старій пані в чорній мантильї. Молодість буяла в жилах лікаря. Він почував у собі приховану силу, мов людина, яка, стоячи біля підніжжя високої гори, робить перший крок, щоб досягти її далекої вершини — і знає, що зійде на неї. Юдим ще не зігнав з себе втоми після дороги з Парижа, відбутої одним махом, але напередодні він зазнав стільки приємного, що зовсім забув про вугільну сажу, якою був укритий. Коли він з вікна вагона бачив рідний краєвид, села з їх білими хатками, безмежні поля, стиглі хліба — то зовсім не відчував особливої різниці між своєю країною і французькою землею. Де-не-де видно було дивовижні обриси фабрик, в ясне небо здіймалися клуби диму. У вагон раз у раз сідали селяни, і вони були нітрохи не дурніші, ніж французькі, а часом такі розумні, що аж любо; ремісники й робітники — такі самісінькі, як французькі. Слухаючи їх розмови, Юдим щохвилини казав собі: «Невже це правда, що ми — варвари, напівазіати? — Неправда! Ми такі ж, як і всі!.. Рве-

мося вперед — і край! Посадити б сюди когось із тих закордонних, — побачили б ми, чи зуміли б вони хоч такого досягти, розбещені всякими своїми конституціями...»

Ці приємні оптимістичні враження Юдим привіз із собою до Варшави, наче солодкі живі пахощі рідних полів. Виспався він чудово і тепер першим поглядом вітав стару, рідну Варшаву.

Відразу ж йому спали на думку його рідні. Він відчув потребу відвідати їх не тільки з обов'язку — просто захотілося побачити знайомі з дитинства обличчя. Юдим вийшов з готелю і, йдучи повільними кроками, загубився в юрбі, що ринула тротуарами Маршалковської вулиці. Його тішило все — дерев'яний брук, деревця, які розрослися і вже кидали тінь, нові будинки, що стояли на місці колишніх напівзруйнованих халуп.

Минувши сад і площу за Залізною Брамою, він опинився в рідних місцях. Вузьким проходом серед крамничок та рундуків Юдим вийшов на Крохмальну. Сонячне проміння заливало цю вуличку, швидше схожу на брудну канаву. З вузького провулка поміж площею і Теплою вулицею тхнуло смородом, немов з кладовища. Як раніше, тут, ніби в мурашнику, роїлись євреї. По-давньому на тротуарі сиділа стара хвора єврейка, продаючи варені боби, квасолю, горох та гарбузове насіння. Тут і там снували продавці содової води з суліями, які висіли збоку, та із склянками в руках. Вже самий вигляд такої склянки, обліпленої засохлим сиропом, в брудній руці продавця, міг викликати нудоту.

Одна з таких продавщиць води примостилась під муром. Це була єврейка, в лахмітті, з жовтим, мертвим обличчям. Вона стояла під пекучим промінням сонця, сподіваючись, що люди, які тут проходять, вже напевно відчуватимуть спрагу. В руці вона тримала дві пляшки з червоною рідиною, мабуть, з якимось фруктовим сиропом. Сірі її губи щось шепотіли, може, запрошення напиться, може, ім'я Адонаї, якого не має права назвати смертна людина, може, прокляття сонцю й життю, народжене, мов черв'як, у злиднях та бруді...

З правого і лівого боку тяглися крамнички, крихітні комірчки, що закінчувались зараз же за порогом, схожі на шухляди, обклеєні папером. На дерев'яних полицках такого «торговельного закладу» лежали коробки з

цигарками,— всього не більше, мабуть, як на три карбованці, а біля дверей принаджували прохожих варені яйця, копчені оселедці, шоколад у плитках та цукерки в барвистих папірцях, скибки сиру, морква, часник, цибуля, тістечка, редька, горох у стручках, банки з кошерними сосисками та слоїки з малиновим сиропом для води.

В кожній з таких крамничок чорніла на підлозі купа грязюки, вогкої навіть у найбільшу спеку. В цій грязюці повзали діти, ледве прикриті брудним лахміттям і самі брудні над усяку міру. В цій ямі все життя товклося кілька людей, зайнятих, здавалося, самими балачками та байдикуванням. Вглибині сидів звичайно батько родини, меланхолік з зеленкуватим обличчям, який з ранку й до ночі, не рушаючись з місця та остовпіло дивлячись на вулицю, мріяв про різні гешефти.

На крок далі можна було заглянути крізь розчинені вікна в якусь майстерню, де під низькою стелею вкорочували своє життя згорблені чоловіки і жінки. В одному місці можна було побачити шевську майстерню — темну печеру, з якої йшов такий густий сморід, що його, здавалося, можна було помацати, а поруч містилася «фабрика» перук, які носять побожні єврейки. Бліді, жовті дівчата, самі нечесані, немиті, працюючі розчісували сплутане волосся... Таких перукарень було кільканадцять підряд. З подвір'їв, з дверей, навіть із старих, вкритих бляхою або черепицею дахів, де рядами чорніли вікна мансард, виглядали хворі, зелені, худі, довгоносі обличчя й дивилися очі — червоні, слізливі або збайдужілі в злиднях до всього в світі, повні одвічного смутку, очі, в яких відбивалася одна мрія — смерть! Біля одних воріт Юдим наткнувся на перекупку, яка несла в обох руках важкі кошики з городиною. Вона була вся розхристана. Перука її зсунулась на потилицю, ніби кашкет, і оголене тім'я біліло, мов стареча лисина. Опуклі очі, мертві, порожні, дивилися перед собою з виразом звичної муки, яка вже перейшла в спокій, в набряклих на чолі й на шиї венах, здавалося, голосно стукотіла кров. На порозі однієї крамнички сидів старий, згорблений носильник-єврей. Він залишив посеред вулиці дві зв'язані вірьовкою шафи, які сам притяг сюди на спині, і гриз зелений огірок, заїдаючи цей «обід» шматком хліба.

Юдим швидко йшов, бурмочучи щось про себе. Мури, кольору припалої пилом мідянки й рудуваточервоні,

наче пістряве, забруднене лахміття, мелькали в нього перед очима. Ось і Тепла вулиця... Брудні, як колись, зруйновані тротуари, брук, весь у вибоях. Тут вже не можна було зустріти жодного прохожого в циліндрі, лише коли-не-коли траплялася дама в капелюшку. Юрба тут була схожа забарвленням на мури цієї вулиці. Люди в робочих костюмах, часто без комірців. Бігунці, що випадково проїжджали по бруку, привертали до себе загальну увагу. Юдим вже здалека побачив ворота рідного дому й наближався до них з неприємним почуттям так званого «фальшивого сорому». Доведеться зустрітися з людьми нижчими від себе. Зараз, коли він щойно повернувся з-за кордону, це було прикріше, ніж будь-коли. Він швидко зайшов у ворота з неусвідомленим бажанням — уникнути сторонніх... Подвір'я розходилося на три сторони. В одному кутку містилася якась невеличка гуркотлива фабрика, що було для Юдима новиною, в другому — як і раніше, був склад вугілля, в третьому — височів кількоповерховий будинок. Саме туди попрямував Юдим. Опинившись у сінях, брудних, як оселя Люцифера, він почув у підвалі знайомий брязкіт: це їх сусід слюсар Домбровський працював у себе в майстерні. Юдим зійшов по східцях униз і заглянув у сінці, ліворуч від дверей слюсарні. Там чорнів вхід до підвалу, де він колись жив. Чимось кислим, холодним війнуло звідти, і Юдим мимоволі відсахнувся. Із слюсарні вийшов малий, замурзаний хлопчик і почав з зацікавленням придивлятися до гостя. Юдим швидко побіг нагору. Минув другий поверх, третій і лише під самим дахом уповільнив кроки. Перед ним було віконце без шибок, щось на зразок бійниці, пробитої в стіні. Цеглини, що закривали цей отвір знизу, набули вже овальної форми, так вичовгали їх діти, які тут завжди гралися. Скільки разів він сам, Юдим, вилазив крізь це віконце й висів над подвір'ям. В кутку біля стіни чорнів водопровід, з якого брали воду всі жильці. Від нього ширилася вогкість на всю стіну. Тут аж до самої стелі розповзлася пляма кіптяви від газової лампочки. Стіни були темні й сумні, як дошки труни.

Останні східці вели в похмурий коридор, який тягнувся вздовж усєї мансарди. Юдим зупинився перед дверима в глибині коридора і постукав раз, другий, третій. Ніхто йому не відповів. Коли він ще раз закалатав клямкою, з сусідніх дверей виглянула дівчинка років трина-

дцяти. Вона окинула його поглядом досвідченої кокетки й запитала:

— Вам кого треба?

— Тут живе Віктор Юдим?

— Тут.

— Не знаєте — хтось є вдома?

— Тітка щойно була, певно, вона вдома... А може, пішла на подвір'я з дітьми.

Кажучи це, вона ще дужче вихилилася з дверей і заглянула Юдиму в очі із сміливістю міської дівчинки. В цю хвилину з кімнати почувся страшний вереск, потік лайок, незв'язних брутальних прокльонів, схожий на рев дикого звіра. Юдим здивовано прислухався, потім тихо спитав дівчинку, що це таке.

— Це моя бабуся, божевільна,— відповіла вона з хитрим усміхом.

— Божевільна? І ви тримаєте її вдома?

— Звичайно, вдома. Де ж її ще тримати?

Юдим відсторонив дівчинку і заглянув у кімнату. В кутку біля печі сиділо щось, схоже на привид людини. Це була стара жінка, прив'язана за руки й ноги до залізного гака, що стирчав з підлоги. Сиві патли вкривали її голову й плечі. Пошарпане лахміття висіло на тілі. Часом з-під розпатланого волосся, мов два вогненні мечі, поблискували страшні очі й потік жахливих слів зривався з уст божевільної. Юдим інстинктивно відступив назад і почав розпитувати дівчинку.

— Чому ж ви не віддасте її в лікарню?

— А я знаю, чому? Отакої! Не можна віддати.

— Чому не можна?

— Бо немає місця. А, по-друге, звідки ж ми візьмемо гроші, щоб за неї платити?

— Навіщо ж ви її прикували?

— Еге, навіщо. Бо схопить сокиру, ножа, сікача і побиває дітей, тата, маму. Це така зла шельма, що хай бог боронить.

— Давно вона хвора?

— Та хіба вона хвора? Божевільна вона, а не хвора. Хотіла б я мати таке здоров'я, як вона. Як батькові доводиться її в'язати, вона його так намучить, що й не сказати. Батько й сам не каліка, а ледве може цю відьму подужати...

Юдим махнув рукою і чимдуж побіг униз. Опинив-

шись на подвір'ї, він побачив у кутку під мурами фабрики гурток дітей, які бавилися там, скакали й бігали. На купі обвуглених балок сиділа тітка Пелагія, яка вже багато років жила на хлібах у свого племінника — Юдимового брата, Віктора. Це була стара жінка, хоропита й буркотлива. Рідко хто чув од неї добре слово, а дітям перепадало штурханців без ліку. Юдим поволі підходив до неї, потай кривлячись і намагаючись перебороти почуття напівогиди, яке було чи не дужче від жалю, що становив основу його родинного почуття. Йому було страшенно прикро, що доводиться вітатися з тіткою тут же, на подвір'ї, на очах у всіх жильців та сторонніх роззяв. Тітка Пелагія повернула голову й побачила його, але не рушила з місця.

Коли він підійшов і торкнувся носом її брудного рукава, вона швидко нахилилась і цмокнула повітря біля його голови.

— Коли це ти приїхав, Томцю? Ми нічого не знали... — промовила вона з властивою їй сухістю.

— Тільки вчора ввечері. Як ваше здоров'я, тьотю?

— Е... яке там мое здоров'я... Так, риплю. Тепер тепло, то я все сиджу тут удень, а прийде зима, може, нарешті, й кінець буде.

— Ех, не люблю я цих усяких...

— Знаю, знаю...

— У вас непоганий вигляд. А що чути у Віктора? Як там він?

— Що ж... Віктор, як Віктор...

— Ну?

— Служить там, на заводі.

— У Міллера?

— Де там. Теж на залізничному, але в сталеливарні.

— Сталеливарні? — здивувався Юдим.

— Атож.

— Чому ж так?

— Перейшов. Каже, що тут йому більше подобається. Ну й легше тут, справді... Ці... Це ти, Томцю, винен, що він перейшов, не хто інший, — байдуже зауважила вона, розгладжуючи складки спідниці.

— Я винен, що Віктор перейшов?

— Звісно, ти винен у тому, що йому захотілося перейти. Як був він дурним телепнем, то й робив, скільки

влізе. А як почав ти, Томцю, оту свою мудрість у довбешку йому набивати, відразу йому перехотілося робити. Узявся не за своє. Книжки чита. Аякже... Вчена людина! — глузливо всміхнулась вона, показуючи білі зуби.

Юдим байдуже слухав.

— А багато Віктор заробляє? — спитав він.

— Ні, небагато. Йї теж довелося піти на роботу, бо дуже припекло.

— Де ж вона працює?

— На тютюновій фабриці. Ідуть обое вранці, а я мушу дітей доглядати, їсти варити, в домі прибирати. Де ж ти, Томцю, житимеш тепер? Тут, чи деінде? — запитала вона з удаваною байдужістю.

— Ще не знаю. Я ж тільки-но повернувся.

Розмова увралась. Юдим скоса дивився на шматок асфальту, який заблукав сюди між кам'яні брили, ніби внаслідок чиеїсь неухважності, на деревце, яке росло просто з асфальтової шкаралупи.

Поруч із стовбуром лежала решітка над стічною трубою, на якій валялися різні покидьки. Сонце дуже припікало. В тіні високого муру фабрики гралася юрба дітей. Одні з них були такі бліді, що на їх прозорих обличчях було видко сітку блакитних жилок, в інших вже встигли засмагнути на сонці не тільки їх личка, шиї й руки, а навіть і коліна, які виглядали крізь дірки в одежі. Якийсь рахітичний малюк з потворно викривленими ніжками та із слідами віспи на голенькому худому тількиці повзав по землі. Вся ця галаслива компанія справляла враження сміття, викинутого на подвір'я, чи сухого листя, яке вітер перекидає з місця на місце.

Галасливою компанією командував худенький хлопчик, років восьми, без шапки, одягнений в батькові штани й материні черевики. Він несамовито галасував, використовуючи своє привілейоване становище командира якоїсь баталії.

Коли він промчав, як олень, на середину подвір'я, Юдим його впізнав.

— Та це ж Франек!

— Еге, Франек...— відповіла тітка.

Д-р Томаш затримав племінника, викликавши цим на його фізіономії ознаки найщирішого невдоволення. З юрби дітей виступила наперед дівчинка, молодша від

Франека, і підійшла до тітки. Це була Кароліна, племінниця Юдима. Її великі очі, як вуглини, горіли на сірому худому личку, поблискуючи з-під гриви волосся, що падала їй аж на ніс. У цієї дитини було таке старече, хитре обличчя, такий впертий і допитливий погляд, мов у людини, яка пережила гіркоту сотні розчарувань та яку вже не обмануть ніякі ілюзії. Юдим притягнув до себе Карольку й поцілував. Вона не опиралась і тільки вдивлялась йому в очі своїм пильним тяжким поглядом, наче запитуючи, що для неї з цього може вийти. Франек цмокнув «дядечка» в манжету і, буркнувши щось невиразне у відповідь на кілька запитань, утік до купки товаришів. Розмова з тіткою не клеїлась, бо, як це часто буває, Юдимові лізли в голову свої, нові думки, що не мали нічого спільного з темою розмови. Ці діти, що бігали в тісному закутку, обгородженому голими високими мурами, невідомо чому, нагадували йому зграю білок, замкнених у клітці. Їх поривчасті рухи, невпинні стрибки вимагали широкого простору, дерев, трави, води...

— Ти, Томцю, певно, хотів би якнайшвидше побачитися з Віктором? — спитала тітка, що не любила вдавати почуттів, яких у неї не було.

— Звичайно... розуміється.

— З ним тепер тяжко буде зустрітись. Часом по три дні й три ночі вдома не буває.

— А де ж він буває?

— А хто його знає! Може, сьогодні якраз і прийде...

— То я забіжу ввечері, а зараз я хотів би привітатися з братовою. Можна до неї зайти на фабрику? Пустять мене?

— Як коли, то й пускають. Ти, Томцю, спробуй. Адже вам, панам лікарям, легше, ніж нам, голоті...

— Де ж ця фабрика? — запитав Юдим. Йому вже ставало прикро від цієї розмови.

Тітка показала йому, куди йти, і дала адресу.

Вибравшись з подвір'я, лікар пішов вулицею в бік передмістя. Він ішов, похиливши голову, машинально шукаючи очима тютюнову фабрику. Тут уже не було суцільного ряду кам'яниць і дедалі рідше траплялися кількоповерхові будинки. Їх місце заступили низькі, дерев'яні, обдерті будиночки, не схожі ні на міські будівлі, ні на сільські хати, хоча й подібні до тих і других своїм виглядом.

Будиночки ці були прикрашені яскравими вивісками й щедро заляпані грязюкою, яка позасихала на шибках і не давала прохожим змоги заглядати в кімнати, виконуючи, таким чином, функцію жалюзі. З фасаду містилися переважно крамнички. В одній продавали якусь ковбасу, дуже непривабливого вигляду, в другій, ще бруднішій — абияк збиті труни.

Подекуди серед цих міських хат, вкритих старою черепицею або толем, місцями вже порослим зеленою пліснявою, здіймався вгору новий кам'яний будинок, видно, виведений за дуже короткий час — наче його раптом хто видмухнув з піску. Такий будинок з невидимим знизу дахом, з трьома глухими стінами й однією, освітленою рядом вікон, височів серед цих старих, майже середньовічного вигляду халуп, наче дороговказ нового порядку речей, віщуючи, що ці околиці от-от поглине велике місто з його безжальною, суворою прямолінійністю, з його бруком та голими, пощербленими мурами, схожими на мури в'язниць. Ще частіше ряд цих низеньких будиночків перетинав величезний корпус фабрики з товстими стінами, широкими ворітьми і цілою батареєю димарів. Вдалині, на горизонті дахів, скрізь було видно димарі й димарі.

Серединою вулиці по зруйнованому бруку поволі посувалися вози з цеглою, розтрушуючи на всі боки рожевий пил. За ними пленталися возії, обсіпані цим пилом з голови до ніг, з обличчями, бездумними, як цеглини. Інколи гуркотів великий віз, навантажений паками, загорненими в рогожу. На верху такого «корабля» звичайно сидів потворний єврей у червоному байковому каптані й, хльоскаючи батогом, щосили горлав на коней, які робили кожен крок з неймовірним зусиллям. Один такий віз загородив Юдиму дорогу, в'їжджаючи у ворота великого будинку. Номер будинку свідчив, що тут міститься саме та тютюнова фабрика, яку шукав д-р Томаш. Це доводив також і задушливий запах тютюну, який сповнював подвір'я і поширювався на значну частину вулиці. Юдим увійшов у ворота і звернувся до сторожа з запитанням, чи не можна йому побачити робітницю на прізвище Юдимова. Сторож спочатку й слухати про це не хотів, аж поки не відчув у руці двогривеника. Під впливом цього мозок його почав посилено працювати, потім сторож зник і за хвилину привів обсіпаного пилом чоловіка. Після довгих дебатів той поманив, на-

решті, Юдима пальцем і повів його у бічний флігель. Тютюновий пил вдирався там у ніс, горло, легені, примушуючи дихати вдвоє швидше. Юдим опинився у великій залі першого поверху, буквально переповненій жінками. Їх було тут не менше ста. Всі вони, роздягнені майже до сорочок, сиділи, зігнувшись над довгими вузькими столами і скручували сигари швидкими рухами, які здавались майже конвульсивними. Одні з них нахиляли голови й трясли плечима, як це роблять куховарки, коли розкачують тісто. Другі загортали грубо насічений тютюн в майстерно розрізане для цього листа. Треті клали готові сигари під дерев'яні преси. Задушливе повітря, просякнуте потом робітниць, які працювали в низьких і тісних приміщеннях, та тютюновим пилом, здавалося, роздирало нутрощі, ятрило горлянку й очі. За першою залою видно було другу, далеко більшу, в якій так само працювало, принаймні, триста жінок. Провідник не дозволив Юдиму затриматись тут і повів його далі вузькими східцями, через маленькі сінці, мимо машин, які сушили тютюнове листа, мимо млина, де мололи тютюн, та різальних машин, що краяли різні сорти тютюну,— в кімнату, де пакували готовий товар. Там кипіла шалена праця. Увагу Юдима привернула дівчина, яка обклеювала бандероллю пачки сигар. Швидкість її рухів вразила його. Здавалося, робітниця витягає із стола безконечну білу тасьму й намотує її собі на пальці. Готові пачки летіли з її рук у кошик під столом так швидко, наче їх викидала машина. Щоб зрозуміти її дії, треба було дуже пильно придивлятися й примічати, звідки починається обклеювання кожної пачки.

За цією кімнатою видно було другу, напівтемну, де, за словами провідника, працювала братова Юдима. Вікна цієї кімнати були затягнені дротяними сітками, так густо засипаними вуличним пилом, що вони пропускали дуже мало світла й свіжого повітря. По кутках лежали дошки з грубо нарізаним тютюном. Посередині стояло кілька столів, на яких пакували товар. Біля кожного стирчала крива трубка, з якої з сичанням вибивався довгий язик палаючого газу. За цими столами сиділо по четверо робітників. Біля першого Юдим побачив свою братову. Її місце було в кутку, біля газового різка. З другого боку стояв, чи, швидше, похитувався високий чоловік з обличчям, блідим, як у трупа. Далі, на другому кінці

стола, сидів старий єврей, в шапці, насунутій на очі так низько, що видко було тільки його бороду й запалі губи. Поруч з Юдимовою, з лівого боку, стояла дівчина. Вона раз у раз набирала з купи пригорщу грубо нарізаного тютюну, кидала її на шальку ваги і, відваживши чверть фунта, подавала чоловікові, який стояв коло неї. Д-р Томаш зупинився біля дверей і довго придивлявся, силкуючись зрозуміти, як працює вся четвірка. Вони справляли враження епілептиків, що кидаються в конвульсіях, але водночас рухи їх були рівномірні, методичні й ритмічні. По столу, за яким усі працювали, від Юдимової до її сусіда весь час пересувались дві бляшані посудини, з одного боку розширені на взір чотирикутної чашки, з другого — витягнені, як паралелепіпеди. В середині вони були порожні. Юдимова шохвилини хапала один з них лівою рукою, повертала широким отвором униз і, поставивши собі на коліно, правою рукою брала із стола аркуш паперу з надрукованою на ньому етикеткою фабрики. Обгорнувши ним край бляшаної форми, вона загнула ріжки паперу й заклеювала їх сургучем, блискавично розтоплюючи його на газовому полум'ї. Ледве вона встигала придушити пальцем загнуті ріжки, сусід забирав у неї форму з рук, а вона хапала другу, яка стояла перед ним, щоб знову проробити те ж саме. Робітник повертав бляшанку отвором угору, обліплений папером кінець її вставляв у спеціальну ямку в столі, брав з рук дівчини, яка важила тютюн, шальку, висипав чверть фунта в розкриту бляшанку й товкачем такої ж форми, як вона, вирівнював тютюн. Зробивши це двома ритмічними рухами, він виймав форму з наповненої вже тютюном паперової пачки й брався за нову, яку за цей час встигала приготувати Юдимова. Третій робітник виймав пачку з ямки в столі й заклеював її з другого боку, розігрівачи сургуч на вогні так само швидко, як його сусідка, що сиділа навпроти.

Робітники за одним столом пакували протягом робочого дня тисячу фунтів тютюну в чвертьфунтові пачки. Значить, вони встигали зробити їх чотири тисячі. На одну пачку витрачалось не більше як десять секунд. Швидкі, злагоджені рухи здавалися блискавицями, що несхибно влучають в одну точку. Юдим, мов на долоні, бачив тут те, що селяни звуть «способом» — здобуту в кривавих зусиллях низку химерних прийомів праці, які дозволяли

найлегше і найшвидше досягти кінцевої мети. Йому згадалися власні «способи» у клініці, в операційній, і це ще міцніше прикувало його увагу до праці тих істот, що їх він бачив перед собою. В глибині кімнати стояв стіл, такий самий, як перший; там біля газового різка працювала жінка в червоній хустці на голові. Хустка щільно прикривала волосся, і з-під неї видко було тільки високе опукле чоло. На висках і на шиї випиналися набряклі жили. Примружені очі щоразу розкривалися, коли треба було заклеїти сургучем різок паперу, і вдивлялись у газове полум'я, поблискуючи одноманітним блиском. Обличчя жінки було худе, землистого кольору, як і в усіх, хто працював на цій фабриці. Її негарні пошерхлі губи часом розтуляв скорботний мовчазний усміх, наче відбиток жалібного зітхання запалих сухотних грудей, яким завжди бракувало повітря. Всі її рухи, блиск очей і цей усміх нагадували шалене обертання машинного колеса, на ободі якого щось поблискує, наче вогник.

Коли Юдимова побачила дівера, руки її здригнулись і не відразу потрапили сургучем у газове полум'я; з очей викотилися дві великі сльози, перше ніж з уст встигло зірватися слово радісного привітання. Вона перестала працювати й очима, повними сліз, дивилася на гостя.

Робітник, який накладав тютюн в пачки, не бачив Юдима. Не одержавши в потрібний момент форми, він глянув на Юдимову таким поглядом, яким могло б, мабуть, глянути одне машинне колесо на інше, якби те раптом зупинилося на ходу.

Юдим підійшов до невістки, привітно кивнув їй і сказав, що чекатиме її на подвір'ї фабрики о дванадцятій годині. До полудня лишалося не більш як чверть години, отож він вийшов з приміщення і, зупинившись в сінях біля входу, став чекати. Внизу, в чорних ямах сиділи старі баби й мовчки сортували тютюнове листя. Засипані тютюновим пилом, худі, сиві, потворні, з червоними очима, вони були як міфічні Парки, що прядуть свою таємничу нитку. На Юдима, що стояв у дверях, чекаючи братову, дивилися з глибини орбіт такі суворі й зловісні очі, що він не міг цього витримати й повернувся спиною.

Ледве прозвонили на обід, Юдимова перша збігла із сходів. За нею висипала ціла юрба жінок. Лікаревій братовій було, мабуть, надзвичайно приємно похвастатися перед усіма своїм дівером.

— Коли ж це ви, братіку, приїхали? Що у вас, братіку, чути? Були ви, братіку, у нас на Теплій? — весь час голосно повторювала вона. Її брудне, змарніле обличчя променіло задоволенням і пихою, губи розтулялися в радіснім усміху, показуючи рідкі зелені зуби. Очі її горіли, як жарини. Вона вийшла разом з Юдимом з фабричних воріт і, за звичкою, поспішаючи на обід, щодуху помчала вулицею. Томаш її не зупиняв і сам майже біг по бруку. Тільки коли вони вже були біля воріт будинку на Теплій, Юдимова раптом зупинилась і, вдаривши себе по лобі, скрикнула:

— Ісусе! Чого ж це я мчу, мов навіжена? Он який шмат даремно вас гнала!

— Нічого, нічого, більше часу залишиться для розмови. Що, Віктор буде вдома?

Обличчя її похмурніло.

— Де там! Він обідає у Вайсів, це там одні з його фабрики. Живуть на Черняківській.

— Ну й правильно. Важко вимагати, щоб він ходив так далеко.

— От і він так каже... — швидко відповіла вона.

Коли вони йшли по сходах, до Юдима долинув запах м'яса, смаженого на салі, такий знайомий йому ще з дитинства. З відчинених у коридор дверей кухоньки віяло нестерпним жаром і задухою. Віктора не було вдома. Тітка готувала обід. Вона тепер наче не помічала Томаша, та й він старався не потрапляти їй на очі, і охоче перейшов з першої кімнати, яка була водночас і кухнею й тітчиною спальнею, до другої, де спало подружжя Юдимів. Вона містилася під самим дахом. Стеля в ній була така низька, що до неї легко можна було дістати головою. Тут стояли два ліжка, завалені подушками, а між ними комод, накритий плетеною скатеркою. Над ліжками висіли фотографії родичів (а між ними, якраз посередині, фотографія самого Томаша в студентським мундирі), всі в дерев'яних, випиляних лобзиком рамках. Десь у кутку цокав годинник з довгими гилями. Лікар окинув поглядом всі речі в кімнаті й пригадав деякі з них: він бачив їх ще в підвалі бл'тьків.

Брат Віктор все не приходив, а в кімнаті було страшенно жарко, отже Юдим вийшов, обіцяючи ще зайти ввечері. Щоб заховатися від спеки, він зайшов у Саксонський сад; сів у бічний алеї й непомітно для самого себе

заглибився в мрії. З давніх-давен, відколи він почав учитися в школі й відчув жадобу знань, в голові його народилися невиразні ідеї, з галузі хімії, фізіології. Він вже бачив у думках якесь надзвичайно могутнє світло, в тисячу разів дужче від електричного, яке дозволить лікарєві проникати в легені сухотного. В думці він робив колосальні відкриття в лікуванні туберкульозу, будував лікарні, яких ще не бачив світ. Другою химерою, яка його мучила, було використання покидьків у великих містах. Третьою — винахід якогось нового засобу пересування, що дав би змогу припинити неймовірне зростання фабричних міст та розосередити ці згромадження цегли й людей по всій країні. Згодом ці учнівські мрії перетворилися в могутню, приховану пристрасть. Скільки годин змарнував Юдим на створення свого надзвичайного двигуна! В його студентській кімнаті цілий куток був заставлений різними бутлями й ретортами, які, здавалося, містили в собі чудові таємниці. З часом це яскраве світло, що ореолом осявало молодість бідного студента, згасло під подихом критичної думки, але містичні його заграви ще спалахували інколи. Місцем, яке мали ошчасливити всі ці нечувані винаходи, завжди була Варшава — старе, рідне місто. З тої хвилини, коли було б збудовано нові залізниці, винайдені ним, Юдимом, мав початися для неї час небувалого розквіту. Ця велична нова Варшава мала розкинутись на десятки верст, вся в соснових парках — чудове місто, оповите зеленню дерев, де назавжди були б знищені брудні підвали й горища, де безслідно зникли б туберкульоз, віспа й тиф...

І тепер перед Юдимом знову зринули давні видіння. Невловимі помисли, ідеї винаходів, здавалося, розтинали морок свідомості, як світляні смуги, воскрешаючи таємничі задуми, заховані десь у мозку.

В саду було повно людей. Юдим і незчувся, як минав день. Надвечір в сад посунули юрби людей; головну і бічні алеї, всі стежки залляла людська повінь. Вже не було де гуляти, багато людей залишилося на вулиці або тупцювало майже на одному місці. Весь цей натовп був яскраво одягнений. На жінках аж мінилися убрання модних кольорів: яскравочервоні й блакитні кофточки фіолетові й червоні капелюшки з пташиними крилами або квітами, що гоїдалися від найменшого руху. На чоловіках були вульгарні костюми, підкреслено модних фасо-

нів. У прекрасному парку було душно. Здавалося, листя в'яне, трава блякне і солодкий запах левкоїв умирає, безсилий побороти цю задуху.

Коли смеркло, Юдим вийшов з парку і попрямував до Театральної площі. Як засвітили ліхтарі, він був уже на Банковій. Яскраве світло рефлектора впало на тротуар, який вів до Електоральної вулиці. В цьому світлі видко було, як хвилі людей зникають за темним силуетом банку, наче в бездонній посудині. Юдим зупинився. Ця чорна маса голів і тулубів, яка ворушилася перед ним, ніби мурашник, збудила в ньому почуття фізичної огиди. Йому здалося, що перед ним сунуть гідкі хробаки. Змішатися з юрбою, яка живе там, за площею? Ніколи! Ніколи!

Він повернув назад, твердо вирішивши побачитися з братом колись іншим разом,— і зайшов до фешенебельного ресторану.

Наступного дня Юдим устав о п'ятій годині ранку й пішов до брата. Коли він заходив у ворота, сонце осявало верхню частину будинку, наділяючи навіть ці бідні, бруднорожеві стіни своїми чарами. Здавалося, ці вбогі вікна, за якими криються злидні,— втомлені очі хворого, оточеного нуждою будинку, завжди позбавлені веселого блиску,— зараз на одну лише мить розкриваються, дивляться в небо й моляться сонцю.

Коли Юдим постукав у двері, йому відчинив сам Віктор, вже одягнений. Це був високий, дужий чоловік з широкою бородою, що обрамовувала його бліде обличчя, шкіра якого була немов просякнута чимось чорним. Коли він глянув на брата, очі його засміялися зовсім по-дитячому, хоч слова, які він вимовив, вітаючись, звучали якось холодно, майже офіційно:

— Як ся маєш, Томеку?

— А в тебе що чути? — відповів лікар, теж без усякої ніжності вітаючись з братом.

— Та так... Іде якось потроху.

— Я проведу тебе.

— Добре,— згодився Віктор, беручи бляшанку.

Опинившись на вулиці, вони йшли деякий час мовчки, не знаючи, з чого почати розмову.

— В Парижі був? — спитав, нарешті, Віктор.

— Був.

— Тепер тут залишишся?

— Напевно, доведеться тут осісти. Побачимо; ще сам не знаю. Хотів би тут залишитись, але чи витримаю...

— Еге, стільки років учився — то чому б не витримав? — з недовір'ям і якоюсь крихтою іронії всміхнувся Віктор.

— Це тобі так здається.

— Звісно, мені так здається. Що я там можу кумекати?

Юдим помітив це «кумекати» і враз почав драгуватись. Вони знову йшли мовчки. Вулиці були майже порожні — тільки часом проїжджав віз з городиною чи хлібом. Із страшенним гуркотом промчали бігунці, везучи якогось сонного пасажира з ранкового поїзда. Луна кроків людей, які йшли на роботу з бляшанками в руках, розбивалась об стіни будинків.

Братів обминув старий єврей, що ніс у кошику два величезних шматки м'яса. Двірники змітали куряву й суху грязюку по всій вулиці.

— Казала мені тітка, що ти знову перейшов на іншу роботу... — почав лікар.

— Так. Полаявся там з одним майстром, з Рачеком. Хай його громом уб'є!

— За що це?

— За що? Терпіти ми один одного не могли — і квит! Каже: мені б не робітником бути, бо я в черевиках, в піджаку ходжу, з галстуком... Це, каже, не той... А йому, паскуді, що до моїх черевиків? На роботу, як кожен, іду в такій от сорочці і в таких штанях.

— Та воно так, але чого битися за всяку дрібницю?

— Еге, дрібницю! Ми добре знали, за що б'ємося... — мовив Віктор, спльовуючи. — Він, паскуда, тільки чіплявся до мене, знаю я... Бо що йому до мене? Хоч би я на свято паперовий ковпак на головешку надів та гуляти по алеях пішов, то й тоді йому до цього діла нема, холуєві. Взяв я, та й відчухрав його як слід, раз, другий, ну й довелось мені забиратися звідти.

— Ну, а тепер як же тобі?

— Спочатку воно не дуже добре було, ну, а коли запровадили цю «грушу» Бессемера, чи як там його, наче покращало. Робота, правда, важка, очі виїдає, але я волю працювати тут.

— Бачиш, я хочу сказати, що тобі, може, й справді тут краще, але Теосі теж довелось стати на роботу. Я вчора був у тій ямі, куди вона ходить.

— Я ж її не силував.

— Ти її не силував, та злидні присилювали. Кажу тобі, що вона не повинна довго працювати коло цього тютюну. Це для неї занадто важка праця.

— Тепер легкої праці на світі мало,— байдуже зауважив Віктор.— Що ж я мав робити? Адже і я не байдую.

— Та я тобі не докоряю, тільки мені шкода твоєї жінки.

— І мені теж її шкода, та що поробиш...— іронічно мовив Віктор, скоса поглядаючи на брата.— Ти от вибився в люди, а ми залишилися такі, як були. Тобі... «шкода моєї жінки». Мені — теж. Та хоч би я шкодував і перешкодував її — це все одно ні до чого. Вже, мабуть, не можна більше, ніж я, старатися вибитись в люди.

— Невже тебе може ображати те, що каже якийсь там Рачек?

— Та не ображає мене! Якби тебе змусили ходити в грубезних чоботях, в плоскітних штанях і сорочці, як ходить усякий там мугир, що оце тільки прибув з села і працює в каналізації. Отоді б ми побачили...

— З одежі про людину не судять...— відповів д-р Томаш, думаючи водночас, що ця банальна сентенція аж ніяк не відповідає на скарги Віктора і, взагалі, пасує до них так, як квітка до кожуха.

Віктор деякий час ішов мовчки. Раптом він повернувся до брата і гостро сказав:

— Бачиш, так: ти тепер пан, а я собі простий чоловік і одягаюсь не набагато краще, ніж наш покійний батько. Взяла тебе тітка з дому, виховала, до школи віддала,— ну й добре, дуже добре. Це мене, щиро тобі кажу, дуже радує. Твоє життя було, мов квіточка в саду, а мое, бач... Як ти будеш одягатися, це мене анітрохи не обходить, хоч ти це убрання носиш з тієї причини, що тебе, бач, тітка взяла. Без цього ким би ти був? А коли я собі куплю якийсь піджак, то я цього піджака доп'яв власними пазурами, наче з муру вишкрябав. Розумієш?

Томаша вкололи ці слова.

— Тобі здається,— мовив він,— що мое життя було, мов квіточка в саду. Якби ти знав...

— Та звідки ж я міг знати? — майже вигукнув Віктор.— Хіба ти був мені братом? Пам'ятаю, як тітка до нас приїхала, ми з тобою босі по канавах гасали. Взяла

тебе, бо ти здався їй з лица красивіший — і край. Ти інколи забігав до нас на якусь годинку, такий чепурненький, а потім в мундирі, і на мене, обідранця, поглядав скося.

— Що ти...

— Ну-ну, я слів на вітер не кидаю. От коли ти пішов до університету — тоді ми зійшлися, але це вже інше...

— Я тітці багато завдячую,— мовив Томаш, дивлячись у землю.— Якби не вона, я б назавжди залишився на нашому подвір'ї. Це правда. Вона вивела мене в люди, але що я тільки через неї пережив!

— Ти пережив?

— Ти ж знаєш, хто була наша тітка?

— Звісно, знаю.

— Вона була, мабуть, колись незвичайною красунею. Тому вона й пішла так швидко в світ з нашого підвалу.

— Чого це ти так делікатно? «Пішла в світ» — галубалу... Та це була, мабуть, найперша грандеса в усій Варшаві! Один тип, якому батько покійний шив черевики, розповідав старому, що, кажу тобі, графи — не графи...

— Ну, добре, добре! — нетерпляче буркнув Томаш.

— А що, тобі це не до вподоби? — брутально засміявся той.

— Хочу тобі розказати, як усе було, бо ти заговорив про це, а сам нічого не знаєш. Зібрала вона собі купу грошей, помешкання найняла на другому поверсі: чотири кімнати. Меблі які в неї були чудові! Чого там не було!

— Мабуть, найперший шик!

— Так вона жила, коли забрала мене до себе. На той час вона вже одцвіла, давнього життя вже не могла провадити, але в неї бувало безліч знайомих. Грали в карти, пиячили. Приходили всілякі люди — і молодь, і старі баби. Отам я й ріс, мов «квітка в саду», — казав Томаш з гірким усміхом.— Перші роки був я в неї за попихача, натирав підлоги, мив на кухні каструлі, сковорідки, наставляв самовари й бігав, бігав без кінця... з усякими дорученнями. Ще й зараз бачу перед собою цей дім, ці кухонні сходи! Скільки я там намучився!.. Мабуть, так років через два тітка здала кімнату з окремим ходом одному студентові. Платив він небагато, але зате повинен був мене вчити, готувати до гімназії. Треба сказати: цей хлопець учив мене старанно й приготував... Звався він

Радек. Пішов я до школи. Тітка платила акуратно, нічого не скажеш, але зате вже ганяла мене, скільки хотіла. Згодом, коли став я старший, я довідався, що вона багато програла в карти. Але тоді я зовсім не розумів, що там діялось. Відчував тільки на собі, що тітка з кожним днем стає скупіша й лютіша. Ну, просто відьма. Часом на неї нападало шаленство і вона починала бігати по кімнатах — не дай боже потрапити їй тоді в руки! Я завжди спав у передпокої, на сіннику, який мені дозволялось перетягати з темного коридорчика за тітчиною спальнею тільки тоді, коли порозходяться всі гості. Лягав я спати пізно вночі, а вставати мусив раніше від усіх. З часом гості стали приходити дедалі рідше, і тітка здавала квартирантам три кімнати, вхід до яких був із спільного коридора. І тоді я не міг лягти спати перше, ніж повернеться останній з тих проклятих нічних гуляк. Вставати я мусив, коли всі ще спали. Лупцював мене, хто хотів: тітка, служниця, квартиранти, навіть двірник міг почастивати мене, якщо не кулаком у спину, то слівцем, яке часто буває ще гірше від стусана. Скаржитись було нікому. Уроки мої, коли Радек скінчив університет і виїхав, я мусив готувати в кухні, на столі, заваленому всякою всячиною — каструлями, картоплею, маслом. А скільки разів тітка виганяла мене геть за якусь дрібницю! Скільки разів я мусив на колінах благати її, щоб вона прийняла мене назад до свого «дому»! Часом, коли в неї бував добрий настрій, тітка дарувала мені свої стоптани черевики, в яких я мусив ходити на уроки, на превелику втіху всієї гімназії. Траплялося так, що вже починалась зима, а я бігав у прюнельових туфлях на високих каблучках або залишав на снігу сліди босих п'ят, хоч вони про людське око були нібито прикриті підошвами. Тільки-но я дотягнув до п'ятого класу, як одразу втік звідти. Але все мое дитинство, вся рання молодість минули під тягарем невимовного вічного страху, бідування, яке я тепер тільки розумію. Та, зрештою, зрештою... що там казати!

— Оце так тітка! — сміявся Віктор. — Покійний батько не любив про неї згадувати, та бувало, коли налигається, лаяв її, скільки влізе.

Томаш махнув рукою і замовк.

Вулиці вже залляті були сонячним промінням. Біля будинків, обсаджених деревами, стелилися фіолетові запашні тіні.

Томаш і Віктор звернули до фабричного кварталу й зупинилися на пагорку, звідки його весь видко було, мов на долоні. Десь з-поміж мурів, удалині витікала Вісла й бігла в неозорі поля, вигнута, мов величезний лук з чистого срібла. Здавалося, вона горить білим полум'ям, запалена вранішнім сонцем. Жадібне око ловило далекий блиск ріки, зелень рівнин, сині ліси, які туманними обрисами зникали в просторі. Ближче, над Віслою, темніли купи якихось гіллястих дерев.

Брати посідали на траві біля муру й мовчки вдивлялися в краєвид, який простелився перед ними. Знизу, з-поміж сліпих фабричних стін, без вікон, з довгастих вузьких будівель, які видихали тонкими трубами клуби пари, схожі в ранковому промінні на рухомі срібні брили, — долинав безупинний гуркіт заліза. Томашу примарилось, що дзвінкі удари молотів, схожі на брязкіт ланцюгів, видає саме пара, яка розповзається в усі боки з закурених толевих дахів. Здавалося, дикий приглушений рев моторів, що аж тремтів від шаленого поспіху, набуває реальних обрисів, що його видко у величезних хмарах темного диму, які півколами кружляли над фабрикою. Цей дим здіймався з безлічі високих димарів, цегляних і бляшаних. Він гангренозними плямами бруднив чисту блакить, опускався вниз, клубочився над будинками і заливав вулиці сірою млою, в якій гинули обриси будівель, ліхтарів, возів і людей. Раз у раз через рівні проміжки часу лунали один за одним два удари парового молота, від яких здригалася земля на багато кроків навкруги. По розбитому бруку сунули вози, запряжені великими кіньми. На кожен такий віз, що складався з двох величезних балок, приладнаних до грубесних осей, навантажені були чавунні плити, схожі на застигли брили землі; плоскі штаби заліза, прямі або скручені спіраллю; рейки, а інколи й величезні частини мостів, решіток, машин. Гуркіт їх чути було аж на сусідній вулиці. Якись дві довжелезні куті штаби, звисаючи з воза, від кожного поштовху стукалися одна об одну з неймовірним брязкотом. Здавалося, якась збожеволіла страхітна потвора кидається, скута ланцюгами, і в пекельному шаленстві реве, звиваючись в муках агонії.

Брати сиділи, перечікуючи з напруженими нервами, поки проїде один, найбільш гуркітливий віз. Раптом з протилежного тротуару хтось гукнув:

— Юдим! Чого ти там сидиш? Юдим!

Вони не відразу почули цей голос. Та от Віктор глянув і відразу ж підвівся з місця. З протилежного боку вулиці до них підходив високий молодий чоловік, блондин, з білявою короткою борідкою і блакитними очима. На обличчі його вже лежала блідість, властива всім, хто працює на фабриці, але гарні уста ще зберегли свою барву й веселий усміх. На ньому був приношений костюм і ситцєва сорочка, на голові — великий крилатий капелюх.

— Це наш новий помічник того інженера, який перший встановлював у нас «грушу»,— сказав Віктор.

Молодий чоловік підійшов до них і заговорив з Віктором, щохвилини кидаючи на Томаша бистрі, ясні, допитливі погляди.

— Це мій брат,— мовив Віктор,— лікар. Повернувся цими днями з Парижа.

Технік простяг Томашу руку й невиразно, як завжди, коли рекомендуються, назвав якесь прізвище.

Всі троє, розмовляючи про якісь сторонні речі, поволі сходили вниз вулицею. Віктор, дуже задоволений, що може похвалитися таким братом, хоч і силкувався цього не показувати, говорив багато і, нарешті, не спитавши Томаша, попросив у молодого техніка дозволу показати братові завод, а особливо сталеливарню. Той якусь хвилину вагався, але, нарешті, згодився і обіцяв допомогти. Вони звернули у вузьку вуличку, утворену голими фабричними стінами, й опинилися біля маленької хвртки. Була вже, мабуть, сьома година. На подвір'ї їх оглушив безупинний гуркіт молотів і глухе гарчання динамомашин, потужністю близько тисячі кінських сил. Віктор кудись зник, і лікар залишився сам на сам з молодим техніком. Той повів його по величезних цехах заводу; в одному обтесували залізні штаби завдовжки десять аршинів і більше, в другому просвердлювали їх, в третьому непоказні на вигляд машини в одну мить пробивали в плитах, завтовшки у два пальці, величезні отвори, з такою ж легкістю, як протикають пальцем медові стільники. Тут клепали мостові ферми з допомогою розпечених до білого заклепок, там ножицями різали залізні штаби, як полотно. З величезних приміщень, де стояли різноманітні машини, Юдим перейшов у порожній цех, де працювало лише кілька чоловік. Тут зварювали рейки.

Д-р Томаш з інтересом придивлявся до їх роботи. Машини тут були майже бездіяльні, а зате виключно працювали людські мускули та ще молоти на довгих ручках. В кутку цеху порався робітник. Його могутній торс, велетенські, як гори, мускули, вразили Юдима, і він став придивлятись до нього, наче до якоїсь небаченої досі, незісної істоти. Йому доводилося зустрічати такі мускули тільки в мarmorі чи на картинах. Здавалося, якби ця рука піднеслась, якби цей кулак грюкнув у стіну,— від неї залишилися б самі скалки. Коли силач підняв світ молот і разом з товаришем став ударами склепувати два розпечені кінці рейок — це було таке величне видовище, що лікар довго не міг відірватись від нього. З жвавою цікавістю придивлявся він до велетня, розглядав і перелічував на його тілі всі мускули. Навіть вийшовши звідси, він ще довго з насолодою уявляв собі його.

— Ось цей також дужий хлопець! — мовив раптом його супутник.

— Котрий?

— А он той.

Біля могутнього коваля стояв, повернувшись боком, молодий хлопець, років, може, двадцяти восьми, з таким гарним обличчям, що Юдим, глянувши на нього, аж прикипів до місця. Гострі, правильні риси його худого обличчя були наче виточені із слонової кістки, верхню губу відтінювали маленькі чорні вусики. Цей хлопець був тонкий і майже худий, але на диво гарно збудований. Всі його рухи були не швидкі, але впевнені, тверді й гармонійні.

— Невже це також коваль? — здивовано шепнув Юдим.— Проти цього геркулеса він виглядає як жучок.

— Ну, й він не дуже кволий...— усміхнувся провідник.

Через кілька хвилин, коли прийшла його черга, худий робітник узяв свій молот і почав бити ним по залізу. Тоді Юдим побачив щось дивовижне. Молот описував величезне коло і бив у залізо з нечуваною силою. Голі руки коваля відкидали його праворуч і назад, удар падав на рейку збоку, але починався він од самої землі. Корпус тіла юнака був випростаний, наче не брав у роботі ніякої участі, тільки стегна злегка здригалися, зраджуючи величезне напруження, та надималися під сорочкою мускули на лопатках.

З-під молота снопами летіли іскри, мов блакитні й золоті зірки, і оточували постать красеня ореолом, справді гідним його могутньої сили й чудової вроди. Вдаривши молотом востаннє, молодий коваль ритмічним рухом відступив у куток і сперся на ручку молота, насвистуючи крізь зуби. Краплі поту виступили на його чолі й струмками покотилися по закуренім обличчю.

З ковальського цеху Юдим із своїм провідником пройшов до ливарні. Дим від поволі тліючої соломи і запах різних кислот наповнювали цей величезний задимлений цех, схожий на чорну печеру, осяяну відблисками вогню. Порита, повна вибоїв долівка димилась і обпікала ноги. Чорні, ніби вкриті ранами, стіни тремтіли, немов від постійного болю. В одному кінці величезного приміщення стояла посудина, яка мала форму груші: основа її була широка, а вгорі вона звужувалася й закінчувалась невеличким отвором. Ця величезна реторта оберталась на горизонтальній, порожній всередині осі, крізь яку з повітряного насоса входило всередину нагріте повітря. Цю посудину можна було перехилити і таким способом виливати в потрібний момент те, що в ній містилось. Коли Юдим увійшов до зали, «грушка» стояла вертикально, наповнена шарами чавуну й коксу. В неї пустили потужний струмінь повітря, температурою вісімсот градусів, який вривався знизу з неймовірною силою. З верхнього отвору почала здійматися чорна кіптява, в якій час від часу поблискували вогненні язички. Чорні хмари наповнили цех, виходячи крізь величезні ворота. Дим чимраз швидше линув угору, струмки його білили й тоншали. Часом міради іскор вилітали з його глибини. Коли кокс вигорів дотла, з отвору вгорі, пронизливо гудучи, шугнуло довге тремтяче полум'я; спочатку червоне, воно білішало, голубішало, і, нарешті, набрало якогось сліпучого кольору. Майже біля самого вогню, коло «груші», стояло кілька людей. На чолі їх був молодий технік. Іскри пропалили криси його капелюха, попсували одяг. Не звертаючи на це уваги, він стежив за вогнем. Налляті кров'ю очі вивчали колір полум'я, щоб визначити, чи зварилася вже сталь.

Через кілька хвилин він наказав підкинути в піч кремнезему, який при температурі тисяча чотириста градусів механічно асимілює з залізом.

Полум'я шаленіло. Стовп, звужений, як двосічний

меч, з приглушеним ревом здіймався вгору, наче от-от мав зірватися і злетіти просто в небо. Похмуре приміщення наповнилося нестерпним блиском, який сліпив очі.

В цю мить з другого боку, на галереї з залізною балюстрадою, якраз на половині височини вогню, ніби в самому полум'ї, як саламандра, з'явилася чорна постать.

Лікар з цікавістю невідступно стежив за нею.

Робітник занурив довгий інструмент, схожий на мітлу сажотруса, в киплячий чавун.

Лікар впізнав у цій чорній постаті свого брата, і серце в нього спалахнуло, наче його запалила іскра — одна з тих, що летіли з клекотливого вогнища.

МРІЇ

Повернення д-ра Антонія Черніша після літнього відпочинку було для лікарського світу наче відкриттям сезону. Це була справді незвичайна людина. Як лікар, він посідав одне з найвидатніших місць не тільки у Варшаві. Ім'я його, надзвичайно популярне серед громадськості, часто зустрічалося в медичних журналах і навіть уже стало відомим у науковому світі за кордоном. Слід визнати, що там його цінували навіть більше, ніж на батьківщині.

Пан Черніш походив з бідної родини. Він самотужки вивчився, здобув собі ім'я й становище в світі. Порівнюючи досить пізно, років у сорок, вже заможною людиною, він одружився з жінкою незвичайної краси. Пані Черніш була «єдиною надією» зубожілої напіваристократичної родини. Заміж вона вийшла швидше з розрахунку, ніж з кохання. В свій час вона була великою прихильницею емансипації жінок. З часом діти, родинні обов'язки та інші обставини відвернули її від громадської діяльності, але не змінили колишніх переконань і прагнень, і пані Черніш охоче прикладала руки до всякої чесної справи. Звісно, це не була колишня, повна ентузіазму праця, але навіть з роками в пані Черніш не згас запал, хоч і поміркований. В салоні Чернішів збирався цвіт інтелігенції; все, що було у Варшаві найвидатнішого, завжди вітали тут з щирою гостинністю. Приймальні дні — середі — були розподілені таким чином, що одного тижня тут збиралася інтелігенція різних професій, наступної — тільки лікарі. Якщо в лікарську середу заходив сюди хтось сторонній, він завжди був

жаданим гостем. Лікарі збиралися в салоні Чернішів не для порожніх балачок: гурток їх, що складався спочатку з кількох найближчих друзів господаря, поступово розширювався, вбираючи в себе дедалі більше людей. Якщо хто закінчував наукову працю — він читав її тут; якщо в чийсь практиці траплявся рідкісний випадок, його теж обговорювали в гуртку д-ра Черніша. Прибулі з закордонних подорожей з'являлися сюди розповісти, що вони бачили, та обговорити разом з колегами можливість застосувати в рідній країні найновіші відкриття закордонної медицини. Засідання ці не мали офіційного характеру, але не було в них і розв'язності. На думки цього гуртка зважали і, що найважливіше, його всі любили. Господар, чоловік скромний і розумний, надзвичайно тактовний і делікатний, чарівна господиня, кожен рух і слово якої були сповнені граціозної принадності, просторі кімнати з прекрасними меблями, де можна було побачити прегарні твори мистецтва, і, насамперед, атмосфера думки, справжньої інтелектуальності й культури — приваблювали всіх.

Юдим, який знав Черніша ще будучи студентом, відвідав його в перші ж дні вересня і дістав запрошення вступити в гурток.

Перша «лікарська» середа мала відбутися десь у половині наступного місяця. Д-р Томаш вирішив прийти на неї із статтею. Він довго міркував, вагався й хвилювався і, нарешті, вирішив її прочитати. Вона в нього була написана давно, ще в Парижі. Тепер він додав до неї вступ і доповнив деякими цифрами з місцевої статистики.

Д-р Черніш настійно просив Юдима прочитати свою працю (хоч сам її зовсім не знав) — наполягав навіть, казав, що це його обов'язок.

— Як! — говорив він. — Ви, колего, запитуєте, чи варто вам висловити думки, які ви привезли з Парижа, пропрацювавши там майже два роки? А що ж нам тоді читати, коли ми всі зійдемося? Те, що ми всі знаємо, те, що обговорили між собою, принаймні, тисячу разів?

Аргументи ці були для Юдима тим переконливіші, що йому вже траплялося читати в деяких товариствах за кордоном свої праці. Було в цьому навіть трохи честолюбності... притамованої, правда, якимось тривожним побоюванням. Але в призначений день він ще раз

уважно переглянув свій рукопис, надів чорний костюм і, коли смеркло, вийшов з дому.

Вже біля знайомих воріт д-р Томаш відчув, як щось стиснуло йому горло, й ледве не повернув назад. Була хвилина, коли він зовсім злякався.

Але, незважаючи на це, він натиснув, нарешті, кнопку дзвоника, над яким був напис: «Д-р Черніш». В ту ж мить він почув клацання заціпки; якісь тупі звуки, схожі на белькотіння чи на ущипливий сміх, болем відгукнулися в його голові.

Юдим піднявся вгору широкими мармуровими сходами, застеленими барвистою доріжкою, увійшов до ясно освітленого передпокою, де його зустрів сам господар. У вуха йому вдарив гомін чоловічих голосів. Незграбно, спотикаючись об килим та чіпляючись за меблі, зайшов він, нарешті, в кімнату. Черніш підвів його до козетки, з якої встала назустріч йому вродлива жінка. Їй було, може, років тридцять. Одягнена вона була без претензії на розкіш, але проста сукня так гарно облягала її струнку постать, що Юдим одразу ж відчув свою природжену незграбність і вклонився господині зовсім по-шевськи.

Пані Черніш помітила замішання гостя і не тільки зрозуміла це з усією чулістю благородної натури, але й сама відчула себе зняквовілою і нещасною. В цю хвилину Юдим з болем думав, що хоч його думки цілком втратили ясність, але йому зараз доведеться читати свою роботу серед цих чужих, впевнених у собі людей, завжди готових безапеляційно висловити свою думку, готових сміятися і жартувати.

Пані Черніш заговорила з ним про Париж, намагаючись побороти його ніяковість, зробити все, щоб він почував себе вільніше. Їй з цим почасти пощастило. Юдим відчув до неї якусь розпачливу симпатію й почав розмовляти. Тимчасом хтось підсів до господині з лівого боку, ще хтось відкликав її у протилежний куток салону.

Юдим залишився на самоті й почав роздивлятися навколо. Багатьох лікарів, які були тут, він знав з обличчя, зустрічався з ними на вулиці, в лікарні, проте знайомих, з якими він міг би привітатися потиском руки, було лише двоє-трьох. Він сидів у своєму кріслі нерухомо, з задеревілими ногами, що, мов колоди, стояли на м'якому килимі, і проходив крізь усі муки чекання.

Щохвилини біля дверей дзеленчав дзвоник і новий гість з'являвся у ясно освітленій вітальні. Коли, нарешті, вітальня і прилеглі до неї кабінети наповнилися гостями, д-р Черніш своїм тихим, м'яким голосом повідомив усіх, що колега Юдим, який щойно прибув з Парижа, прочитає зараз свою статтю під назвою... «Кілька зауважень...» або «Дещо про гігієну...»... Юдим слухав це повідомлення із справжнім жахом. Та коли очі всіх присутніх звернулися до нього, він отямився, впевнено підвівся із свого місця, наблизився до невеличкого столика і вийняв з бічної кишені сюртука свій рукопис. Гомін повільно, ніби неохоче, обертався на шепіт, в якому невиразно звучало: «Юдим... Юдим...», ніби акорд, що замирає в просторі.

Д-р Томаш почав читати. Вступ, написаний досить кострубато, трактував про сучасний стан гігієни. Майже в кожному реченні повторювався по кілька разів один і той самий іменник, думки й сентенції були відомі всім, як «Отче наш». Доповідач почував на собі і невиразно, наче крізь туман, бачив холодні погляди, вже забарвлені іронією. Але це тільки додало йому енергії, і він вже спокійним голосом став читати про нові заходи в справі дезинфекції, що застосовувалися в закордонних лікарнях, де він побував, про нові дезинфекційні засоби, як-от хінозол, про всебічне використання сулеми, словом, про все, що він вичитав з закордонних книжок та журналів. Це потроху привернуло увагу слухачів. Інтерес їх ще більше зріс, коли доповідач почав змальовувати нові засоби для дезинфекції приватних приміщень, як-от неполімеризований формальдегід та інші. Цьому була присвячена перша частина статті.

На початку другої частини Юдим ставив питання про те, що робить наука, так зацікавлена в оздоровленні людей, для поліпшення гігієнічних умов життя мас. Щоб всебічно висвітлити це питання, він розповідав про явища, з якими йому доводилося зустрічатися в Парижі та в інших місцях. Говорив про спосіб життя так званої резервної армії промисловості, про бездомних волоцюг, просякнених абсентом, які пиячать у шинку «Старий дуб» на вулиці Муффтар, в шинку «Гільйотина» і т. д. Це була довга історія. Його слухали з певним зацікавленням.

Нарешті доповідач, залишивши цю тему, став змальовувати нічліжний притулок Шато-Руж.

— Я ходив туди часто, — сказав він, — і раз навіть, повинен признатися, провів у цьому барлозі цілу добу. Ніколи не зникне з моєї пам'яті цей сон зимової ночі. Вхід до притулку — з невеличкої вулички Галанд, поруч з собором Паризької Богоматері, в найстарішому кварталі Парижа. Поруч міститься славнозвісний шинок Пер-Люнетт. Клієнти колишнього палацу «Чарівної Габрієлі» (д'Естре) поділяються на дві категорії. Першу становлять випадкові відвідувачі, другу — бідняки, які знаходять тут дешевий абсент і притулок на кілька годин. Так звана «закуска» коштує в Шато-Руж п'ятнадцять сантиметрів, і за це відвідувач має право сидіти за столом, спершись на нього обома руками й головою, аж до другої години ночі. Морозними або дощовими вечорами такі гості, що з них жоден, певна річ, не має власного кутка, буквально лежать один на одному. Коли їх о другій годині ночі виганяють геть, вони розлазяться на всі боки. Одні йдуть спати під мости, під мури давніх укріплень, в Булонський ліс, у Венсан... Інші, в яких ще збереглося кілька су в кишені, шукають якого-небудь торговця ночівлями. Більшість ночує в притулку, звідки ранком прямує на центральний ринок, щоб там з'їсти за два су трохи рисового супу, а потім заробити кілька сантиметрів, допомагаючи вивантажувати товари. Інші, які збирають недокурки цигарок та сигар, вже о шостій годині ранку чекають на площі Мобер, біля пам'ятника Доле, робітників, які поспішають на фабрики, та продають їм витрушений з недокурків тютюн по десять сантиметрів пачка.

Шато-Руж може вмістити кілька сотень відвідувачів. Зимовими ночами тут збирається до п'ятисот чоловік. В першій кімнаті з буфетом туляться переважно жінки й діти, бо там в кутку димить залізна грубка, яка дає хоч трохи тепла. В другій — колишній спальні прекрасної коханки Генріха IV — збираються самі чоловіки, які лежать просто на підлозі. За право спати до другої години ночі хазяїн бере з кожного по десять сантиметрів. В третій кімнаті, оздобленій фресками, яку називають «Сенатом», люди сплять і на столах, і на підлозі. Там збирачі недокурків витрушують з гільз свій товар і вкладають його в пачки; там «коти» — сутенери терпляче дожидають своїх коханок, нічних фей, які їх утримують. Там сплять втомлені вуличні акробати, часто химерно татуйовані, дрібні ремісники та люди, які живуть з того, що купують

собак в ріці, відчиняють дверцята карет біля вокзалів, виловлюють здохлих котів з води і роблять ще багато такого, що важко навіть переказати. Ліворуч від «Сенату» міститься так звана «зала мертвих», де покотом лежать п'яні, хворі або відвідувачі, які користуються особливою прихильністю господаря. Є ще «зала з фресками», які зображують пригоди одного з відомих у свій час вбивць. Звичайно якийсь обідранець пояснює іншим гостям значення цієї таємничої мазанини або наспіває їм паризьким жаргоном пісеньки, в яких відбито всю бездонну нужду людського роду.

Коли я вперше зайшов до Шато-Руж, я був у циліндрі. Чемний хазяїн помилково вирішив, що перед ним англієць, який оглядає найцікавіші місця Парижа, і повів мене з лампою в руці по своєму закладу. Була вже пізня ніч. Наші голоси й світло лампи розбуркали декого з гостей, що вже спали. З-під стіни підвелася вулична дівчина, в лахмітті, з опухлим обличчям, що горіло від якогось внутрішнього вогню, і кілька хвилин дивилась на мене великими очима. І такий страхітний, такий невимовно дикий був цей погляд, що, кажучи словами поета, «...і досі душу палить він мою».

Цей несподіваний ліричний відступ здивував слухачів. Вони, проте, вирішили, що це звичайний красномовний зворот, і подарували авторові його сентиментальність. А тимчасом Юдим і справді відчув у собі вогонь, «що палить душу». Він змальовував квартали «міста Жанни д'Арк», розташовані поблизу лікарні Сальпетрієр, де живе кілька сот робітничих родин. Кожна родина має там свій куток, але крізь тонкі стіни чути всі сварки сусідів; діти цілими купами вовтузяться на сходах та у вуличних канавах, заражаючи й розбещуючи одне одного. Жінки живуть у розпусті, чоловіки п'ють, гуляють. Але навіть і цієї тіні родинного вогнища немає у мешканців «Золотого міста», «міста Круміра» або «Жінки в штанях» за північно-західними укріпленнями. Одне з таких «міст» — це ряд халуп, оточених смітниками, по яких колись блукала власниця ділянки, екс-смітярка, невідомо чому одягнена по-чоловічому, й збирала платню за «приміщення». Друге «місто» — справжні хліви, збудовані просто на голій землі, де діти сплять на купах лахміття й бруду, де Усонвіллль зустрів стару жінку, яка обдирала сухожилля з підбраної на смітнику кістки і їла їх із

скоринкою запліснявілого хліба. Там-таки він бачив двох стариків, що жили в будці на колесах, в якій переїжджали з одного такого «міста» до другого.

— Проте нам не доводиться сумувати, що в нас такого немає,— говорив далі Юдим.— Адже і в нас є свій власний «Париж» за Повонжковським муром, а наші єврейські квартали нітрохи не гірші від щойно змальованих. Варто хоч раз в житті прогулятись людними вулицями, що тягнуться до єврейського кладовища. Ви можете там побачити такі майстерні, маленькі фабрики й приватні помешкання, які нашим філософам і не снилися. Там можна побачити цілі родини, які сплять під низькими стелями своїх крамничок, де немає ні повітря, ні світла. В тій самій оселі, де кублиться кілька родин, зберігаються продукти, залагоджуються різні справи — торговельні, промислові, родинні, любовні й злодійські, тут смажаться страви на смердючому жиру, тут кашляють і плюють сухотні, народжуються діти, стогнуть усякі хворі, які вже ледве тягнуть кайдани життя. Ці огидні місця зітхають, коли проходиш мимо них. А в нас тимчасом єдиними ліками проти всього цього є антисемітизм.

А на селі? Хіба ми не бачимо там на кожному кроці, що дві родини з купою дітей живуть разом в одній хаті, чи швидше в поміщицькому хліву, де поруч міститься відгороджена дошками комора з купою гнилої картоплі, запасами капусти, буряків і так далі... Нежонаті наймити, які живуть на хазяйських харчах, м'ясо одержують тільки на різдво та на великдень, а в інші дні харчуються юшкою, приправленою гомеопатичною дозою смердючої солонини, так званого сала; коли б цього сала покласти трохи більше, страви і зовсім не можна було б їсти — такий в нього смак і запах. Окремого приміщення для наймитів немає. Вони сплять у стайнях та в хлівах під яслами, а дівчата — всі в одній хаті, часто разом з чоловіками. У жонатих наймитів в одній хаті, серед грязюки, яка вкриває і стіни й підлогу, навесні разом з дітьми ростуть і годуються поросята.

Присутні слухали ці подробиці в цілковитому мовчанні, й важко було зрозуміти, що воно означає. А Юдим перейшов, нарешті, до своєї улюбленої теми, і враз відчув у серці якусь холодну відвагу. З дедалі більшим захопленням він став доводити, що хоча подібні дикі

явища є наслідком дуже багатьох причин, однією з них, безперечно, є байдужість лікарів.

— Ми вміємо,— говорив він,— старанно винищувати мікробів у спальнях багача — і в той же час примушуємо себе не бачити, що діти простого люду живуть разом з поросятами. Хто з медиків нашого століття замислився над гігієною Шато-Руж? Хто з нас, тут, у Варшаві, цікавився тим, як живуть єврейські сім'ї на Парисові?

— Що це таке? — пошепки спитав чийсь голос в глибині зали.

— Дурниці якісь...— відповів блондин з обличчям Аполлона, протираючи свої окуляри в роговій оправі.

Юдим чув ці глузливі зауваження, бачив іронічні усмішки, але, захопившись, читав далі.

— Хіба не є нашим обов'язком поширювати гігієну там, де не тільки її нема, але де панують такі жахливі умови? Кому ж і піклуватись про це, як не нам? Все наше життя складається з самопожертв. Свою ранню молодість ми проводимо в трупарні, а решту життя — в лікарні. Наша праця — це постійна боротьба із смертю. Що можна порівняти з працею лікаря? Працю землероба, робітника чи «професію» чиновника, купця, ремісника і навіть солдата? Адже кожна наша думка, кожен крок мають бути спрямовані на те, щоб перебороти сліпі й страшні сили природи. Звідусіль, з очей кожного хворого на нас дивляться зараза й смерть. Коли шириться пошесть холери, коли всі божеводіють з переляку і навіть крамарі замикають свої крамниці й тікають світ за очі, тільки лікар сміливо йде назустріч страшному лихові, яке загрожує всій країні. Тільки тоді яскраво, наче в дзеркалі, видно, хто ми такі. Тоді всі слухають наші поради, виконують наші доручення й накази. Але пошесть минає, ненажерні хижачи знов повертаються до своїх шахрайських справ і влаштовуються в суспільстві так, як їм — найсильнішим — зручніше. Наша роль закінчена. Ми знов зникаємо в юрбі й підкоряємося її стадним інстинктам. Замість узяти в руки кермо життя й за всіма законами несхибної науки будувати мур, що відгороджує життя від смерті, ми воліємо вдосконалювати вигоди й полегшувати життя багача, щоб споживати крихти розкошів, які він нам ласкаво кине. Сучасний лікар — це лікар багатих людей.

— Прошу слова! — сказав високий худий старик, з білими, як молоко, бакенбардами.

— Прошу слова! — гостро, недбалим тоном промовив блондин в окулярах, злегка підводячись з крісла і повертаючись у бік господаря.

У вітальні лунав шепіт, повний глибокого невдоволення.

— Сучасна медицина, — провадив далі Юдим; — приймає, як факт, саму хворобу й лікує її, анітрохи не дбаючи про те, щоб усунути причини, які цю хворобу викликали. Я маю на увазі лікування бідноти...

Хтось стиха засміявся. Шепіт дужчав і ставав уже нечемним.

— Я не кажу тут про звичайнісінькі зловживання, про практику лікарів залізничних, фабричних та інших, я кажу про стан гігієни. От, приміром, робітник працює на фабриці, цілими днями полоще там залізні штаби в сірчаній кислоті, в воді та в гашеному вапні, дістає гангрену легень, і його відправляють до лікарні, а там абияк підлікують — і він знову повертається до своєї роботи. Робітник на цукроварні, який, виробляючи суперфосфат, обливає кістковий вугіль сірчаною кислотою, цілий день працює в сараї, де повітря наповнене випарами сірчаної кислоти, де газу після спалення пікрінового калію неминуче викликають гангрену легень. А якщо він захворіє й потрапить до лікарні, то, виписавшись звідти, знов повертається в свій сарай. В льодовнях browарень... гнійний плеврит.

— Але це справа якогось опікунства над тими, хто виходить з лікарні, а зовсім не лікаря... — зауважив господар.

— Обов'язок лікаря —вилікувати хворого. Якщо він почне підшукувати відповідні посади для своїх пацієнтів, то з нього вийде, може, добрий філантроп, але вже напевно поганий лікар... — вигукнув хтось інший.

— У нас тільки й чуєш: «опікунство», «філантропія», — захищався Юдим. — Я зовсім не маю наміру вимагати, щоб лікар підшукував посади для своїх пацієнтів після їх одужання. Але становище лікаря зобов'язує і дає йому навіть право, ім'ям його науки, заборонити хворому повертатися до праці, згубної для його здоров'я.

— Оце так так! Чудова ідилія! Хіба це можливо, колего? — залунало з усіх боків.

— Саме те, що ви, шановні колеги, стверджуєте своїми протестами, я називаю легковаженням і цілковитою неувагою лікарів до причин хвороби, коли йдеться про бідноту. Ми, лікарі, маємо всі можливості знищити підвали, оздоровити гігієнічні умови на фабриках та в жалюгідних оселях бідноти, очистити всякі краківські Казіміри, люблінські єврейські квартали. Це — в наших руках. Якби ми тільки схотіли користуватись нашими правами, нам повинна була б підкоритися не тільки біднота, але й люди, наділені владою, яку дають гроші.

Сказавши це, доповідач згорнув свій рукопис і сів. Він не скінчив статті: там ще була третя частина, в якій містилися різні ліричні проекти. Але в Юдима вже не вистачило сил прочитати цей розділ, відокремлений від попереднього трьома зірочками. Він раптом втратив сміливість. Вираз облич гостей, заклопотання господарів, нарешті, вся атмосфера зборів свідчили, що доповідач провалився. Лекція його не була достатньо переконлива, щоб розсердити і як слід струснути слухачів, не була й достатньо нова, щоб вразити їх. Всі дивилися на Юдима спокійно, без гніву, і погляди ці ніби промовляли: «Хоч на вигляд ти лютий як лев, а співаєш зовсім іншим голосом — хто зна, чи не осячимо...»

Коли настала цілковита тиша, старик з бакенбардами, д-р Калецький, підвівся із свого крісла й заговорив бадьорим голосом:

— Колега Юдим подав нам чудовий твір, який дуже красномовно свідчить про його альтруїстичні нахили, живу уяву і — заняття в Парижі. В наші часи, на жаль, дуже проїняті утилітаризмом, так приємно зустріти лікаря з палкими почуттями, з гарячим, чуйним серцем. Через те я насмілюсь від імені всіх присутніх висловити колезі Юдиму нашу щирю вдячність за його працю...

Після цього вступу, який здався Юдиму справжнім знущанням, д-р Калецький почав висловлювати критичні зауваження.

— Проблема, яку зачіпає колега Юдим, власне, складається з кількох питань і охоплює собою... небо й пекло. Проте з усього того, що ми чули, можна, на мою думку, виділити три головні питання: по-перше — питання суто наукове — про гігієнічні умови життя бідних класів; по-друге — суспільне питання; по-третє — питання про запобіжні заходи. Кожен з цих пунктів — гора, по-

росла дрімучим лісом, завалена уламками скель, порізна ярами, в яких ще ночують відьми. Отож, почнемо з першого пункту. Я не буду нагадувати ще раз того, що нам зараз повідомив колега доповідач. Все це факти, сумлінно досліджені й барвисто змальовані, факти, додаю я, дуже сумні. Щодо умов життя французів, їх я, річ зрозуміла, мушу залишити осторонь, оскільки спеціально цього питання не вивчав. Проте мені точно відомо, що з благодійною метою в Парижі витрачається десять мільйонів, повторюю,—десять мільйонів франків щороку. Це не малі гроші. Відомо також, що там існують цілі товариства волоцюг, які живуть з жебрацтва, цілі синдикати, які утримують бабів, що симулюють на вулицях пологи, синдикати, що розсилають скрізь вдаваних епілептиків, божевільних, всіляких калік та інше. Взагалі, коли розглядаєш подібні питання, не слід забувати вічно мудре висловлювання Герберта Спенсера: «Вимовляючи слова — бідна людина, ми зовсім не думаємо — погана людина». І тому я не хочу сказати, що легковажу таким явищем, як «місто Жінки в штанях».

Перейдемо тепер до умов нашого життя. Колега вболівав щойно над долею наймитів, євреїв тощо. Справді, і тут і там становище не зовсім добре, але я повинен підкреслити, хоч би колега Юдим і розсердився на мене, що це — не справа лікаря. *Amicus Plato, sed magis amica veritas*¹ — нічого не поробиш. Це схоже на те, якби, приміром, лікар негайної допомоги, викликаний до двох шевців, які порізали один одного, замість оглянути та перев'язати їх, раптом почав би читати їм лекцію про шкідливість бійки. Чим тут можуть допомогти лікарі? Освічувати, освічувати темний сільський люд і впливати на його роботодавців,— от і все! Але ж це, без сумніву, робиться, як твердять колеги, що працюють в провінції; робиться навіть далеко більше, ніж це здається, коли судити здалека, з височини тих чи інших парадоксів. І тут, як і скрізь, найбільша частка праці припадає, чи повинна припадати, на філантропію, цю сестру-жалібницю людськості Погляньмо тверезо на стан речей. Ми побачимо зростання милосердя, самопожертви — побачимо справжній ентузіазм вищих класів у їх прагненні допомогти нижчим верствам, стан яких змалював нам сьо-

¹ Платон, ти мені друг, але істина мені дорожча (лат.).

годні д-р Юдим такими чорними фарбами. Скільки по-жертв зібрано для бідних протягом цього року, скільки сліз обтерто без усяких пишних фраз, потай навіть від захисників «народу». Я не буду називати, не буду показувати пальцем на тих присутніх тут колег, які поспішають на кожний поклик хворого бідняка, які приносять в жертву свій час, здоров'я, життя, не думаючи про те, що виконують якусь там місію. Вони просто роблять те, що повинні робити, те, що їм підказує серце, сумління... ні, точніше, звичка, яка вже стала обов'язком.

— Браво! Браво! — залунали звідусіль голосні вигуки.

— А тепер погляньмо... чи справді в нас усе так погано? От організуються гігієнічні виставки, товариства допомоги бідним, відкриваються нічліжні притулки, будуються для народу лазні, влаштовуються гуляння, нарешті, гігієнічні товариства, не кажучи вже про благодійні справи, які виконуються без великого розголосу. Панове, в нас немає підстав червоніти від докорів д-ра Юдима, що, мовляв, сучасний лікар — лікар багачів. У всіх згаданих мною випадках лікарі не тільки виявили ініціативу, але можуть з гордістю сказати про себе: «Mag-na pars fui»¹. Колега Юдим — ще молодий. Серце продиктувало йому сповнені гіркоти слова, бо, мабуть, і само зазнало немало страждань. Зараз він ще, може, не визнає своєї впертості, свого упередженого ставлення до варшавських медиків, та коли волосся його припаде сивиною, він, напевно, підтвердить справедливість моїх слів — що сьогодні він висловив злі й образливі думки. А ми вже й зараз даруємо йому це щиро й від усього серця...

Юдим раптом, невідомо чому, відчув щось, схоже на каяття. Він навіть і на думці не мав, що йому треба пробачити те, що він казав про гігієну. Однак, перше ніж він встиг зорієнтуватися в гущі нових і таких незвичних для нього почуттів, підвівся д-р Плович, який просив слова одночасно з Калецьким, і гострим холодним тоном почав:

— Шановний колега Калецький сформулював усе, що можна було б сказати про матеріали, подані нам доповідачем. Але, на мою думку, колега Калецький в одному

¹ Тут і мого велика частка (лат.).

лише місці вживає надто блідих фарб, відбиваючи закиди д-ра Юдима. Я кажу про той пункт, де автор статті нав'язує сучасному лікареві обов'язок поліпшувати суспільні умови. Ця дика претензія перетворюється в справжній напад, коли суворий критик твердить, що лікар працює для вдосконалення життя багатців, щоб діставати від них крихти розкошів.

Багато дечого я обминаю тут цілковитим мовчанням. Не буду доводити, що основою життя, непоборною суттю всіх людських прав є прагнення кожної людини до культури, до вищого ступеня вигод, до життя в хорошому приміщенні, навіть — страшно сказати! — прагнення до багатства. Не знаю, чому лікар має бути усунений від участі в розподілі тлінних, зрештою, багатств цього світу? Хіба тому тільки, що, як визнає сам наш суворий зоїл, нам доводиться працювати найважче від усіх спеціалістів, і до того ж у найгірших умовах. Але я, як уже зазначив, не буду розводитись про це, бо тут, щиро кажучи, й говорити нема про що. Коли д-р Юдим повісить на своїх дверях дощечку з годинами прийому, коли йому доведеться одягати й годувати не тільки своє студентське тіло, але й любиму жінку та дитину, тоді, як дасть бог дожити, може, ми почуємо від нього не такі суворі думки про вади лікарів.

Я хочу тут сказати про інше, а саме — звернути увагу колеги Юдима на ту обставину, що його думки й альтруїстичні пориви не мають під собою твердого ґрунту. Лікарі зовсім не мають тієї влади, яку їм приписує колега. Коли б у них навіть було найщиріше і найглибше бажання примусити шинкаря з Шато-Руж застосовувати в себе так звані вимоги гігієни — їм тут нізащо б не пощастило. Світ — це хитрий підприємець, який зовсім і не думає витратити зібрані ним гроші на те, щоб бідний робітник міг жити краще й зручніше. Щоб пересвідчитись — чи це справді так — треба тільки спуститися з високості на землю. Проповіді, хоча б і найпрекрасніші, тут нічого не допоможуть.

Сказавши це, д-р Плович сів. В кімнаті запало прикре, довге мовчання.

— Я б хотів додати кілька слів, — кволим голосом промовив д-р Томаш, нерішуче підводячись із свого крісла.

— Просимо, — шепнув хтось.

— Я... я... не думав.. що мої висновки... тобто, мої погляди на стан речей викличуть таку несподівану оцінку. Я зовсім не мав на думці образити лікарів, навпаки, прагнув піднести, вшанувати роль лікаря в людському суспільстві. Мені здається дивним, що шановні колеги саме в цьому вбачають якусь образу. Адже я не вимагаю від лікарів ні філантропії, боронь боже! ані того, щоб вони не були багачами. Невже я це казав? Ні, я казав і повторюю, що сучасний лікар — це слуга, лікар для багатів. Чи багатий він сам — це вже справа другого рядна. Оскільки моєї думки, очевидно, не зрозуміли, я спробую розвинути її трохи інакшим способом. Сучасний лікар не хоче навіть розуміти — чи, певніше, силкується не розуміти тієї істини, що, знижуючи своє високе покликання, він діє заодно з хитрим, як висловлюється д-р Плович, світом підприємців. Не слід служити гаманцеві. Можна його мати — але від цього мені ні тепло, ні холодно. А щодо квартир, притулків і цих славнозвісних лазень... я думаю, що шановний колега Калецький має погане уявлення про значення цих закладів. Влаштування народних лазень сторонніми особами, філантропами, я вважаю хибною, невдалою... справою...

— Чудово! — вигукнув хтось у залі.

— ...тому що це відвертає нашу увагу від тих, на кому лежить обов'язок будувати лазні для своїх робітників. Коли директор вугільних копалень виходить з шахти — до його послуг ванна, кошти на яку дав власник копалень. Що б ми подумали, якби для цього директора дав кошти на ванну колега д-р Плович з власних, кривавою працею зароблених і все-таки незначних заощаджень? Тимчасом, коли йдеться про якогось чоловічка, що стоїть кількома шаблями нижче від штейгера, ми не маємо нічого проти того, щоб д-р Плович з власних коштів жертвував йому на миття брудної оселі його душі. От у чому проблема. Ми, лікарі, скаржимося, ми ламаємо руки над бруднотою міст, над неохайністю бідноти... А коли трапляється можливість одним замахом ліквідувати всю цю неохайність...

— Цікаво, де ж ця можливість?

— Ми повинні вимагати, щоб лазні відкривали ті, заради чиїх прибутків ці люди вкрилися брудом і потом. А ми біжимо до філантропа. Те ж саме...

— Але хто повинен вимагати, хто? Який орган, яким чином?

— Ми, лікарі! Ми — сіль землі, ми — розум, ми — руки, які полегшують страждання людей...

— Яким способом, яким чудом?

— Ми повинні домовитися, скликати нараду, прийняти ухвалу й почати боротьбу з глупотою суспільства, яке не бачить, що таке Крохмальна вулиця або краківський Казімір...

— Та ви, пане, жартуете чи що?

— Нітрохи! Якщо до мене приходять питати поради, то нехай цю пораду слухають! Інакше я не лікую, зовсім не лікую! Якщо я не знищую джерел смерті...

Кажучи це, Юдим поступово втрачав впевненість у собі. Категоричні, гострі заперечення повибивали в нього з голови найсильніші аргументи. Він хотів ще багато сказати, але знову втратив сміливість. Саме в ту хвилину, коли він спинився, не знаючи, що говорити далі, у вітальні запанувало цілковите мовчання. В протилежному кутку кілька гостей, зібравшись навколо столика, почали голосно розмовляти про щось інше. Господар підвівся із свого місця і очима дав знак дружині, що час запрошувати на вечерю. Багато гостей вже підводилось...

Юдим сів на своє місце, весь спітнілий, йому здавалося, що голова в нього наповнена сухим піском. Він бачив, що гості групами проходять до їдальні... Не знав, піти йому чи залишатись. Коли він так вагався, біля нього раптом залунав голос пана Черніша:

— Будьте ласкаві, колего... Прошу...

Юдим підвівся й разом з іншими зайшов до їдальні. За вечерею, яка була для нього справжньою мукою, він сидів поряд з панею Черніш. Вона чемно задавала якісь питання, примушуючи його виголошувати безглузді фрази про літературу, живопис, навіть про якийсь англійський білл. Часом він відчував дику лють; йому буквально хотілося встати і вдарити цю красуню кулаком межі очі. Мов на глум, в голові його знову виникли всі думки, всі глибокі міркування, викохані й виплекані на самоті. Ніхто не звертав на нього уваги, отже, в перервах між запитаннями господині він мав цілковиту змогу придумувати, хоч і надто пізно, убивчі відповіді своїм опонентам. Лише час від часу зупинявся на ньому чий-небудь побіжний погляд, в якому він бачив одверте глузу-

вання, жало якого лише трохи прикрите було серпанком чемності.

Вечеря скінчилася пізно вночі. Деякі гості поїхали додому. Інші з сигарами в роті перейшли в кабінет господаря. Декілька чоловік втекли на англійський зразок, не прощаючись; серед них був і Юдим. У воротах будинку, давно вже замкнених, кілька учасників зборів стукали до двірника, який незадоволено бурчав у своїй комірці. Всі мовчали і, вибравшись нарешті за ворота, попрощалися з Юдимом поклоном та швидким «на добраніч». З ним разом пішов лише один немолодий ескулап, якого Юдим помітив ще на зборах; це був невисокий товстун з єврейськими рисами обличчя й манерами.

— Вам, колего, в який бік? — спитав його Юдим.

— Мені? В бік Крохмальної... А вам?

— На Довгу.

— Ну, то нам, значить, по дорозі.

— Не зовсім...

— Ні? Чому ж? Я можу трохи дати гака. І потім, признаюсь вам, колего, мені приємніше буде йти разом. В цю годину... просто страшно йти пішки самому. Та ще й, не дай боже, в нашому кварталі!

— А, якщо так...

Юдим ішов великими кроками. Товстун майже біг поруч з ним, сопучи і попихкуючи димом сигари, недокурок якої тлів майже в самих його вусах.

Коли вони вже були далеко від будинку Чернішів, д-р Хмельницький промовив:

— Я щиро співчував вам сьогодні, колего...

Юдим мав своє уявлення про це співчуття: він випадково помітив, як товстун більше від інших накопильовав губи та зневажливо кривився.

— Чому ж це ви, колего, співчували мені?..

— Як чому? Може, ви сьогодні почули надмірну кількість похвал? У нас, на жаль, так завжди. Якщо хто-небудь виростає на голову вище юрби, його зараз...

— Шановний колего, я зовсім не мріяв вирости вище будь-якої голови.

— Знаю, розумію! Я мав на увазі не бажання, а факт...

— Я шкодую тепер, що читав свій твір...

— Але чому?

— А тому, що мій виступ викликав, між іншим, глузування і з вашого боку...

— Ви помиляєтесь, колего! Слово честі... Мені імпонують сміливі люди. А що значить, коли тебе беруть на глум, коли тебе мучать вічним знущанням, мов хворого індика в табуні,— це вже мені відомо краще за всіх.

— Це ж як?

— Колего, вже з першого класу, в гімназії, в університеті, все своє життя я був цосміховиськом. Чому? Сам не знаю. Очевидно насамперед, тому, що маю приємність бути євреєм, а, по-друге, тому, що моє прізвище Хмельницький. Предки мої — між іншим, зовсім не лихварі й не шахраї — походили з містечка Хмельник, тому їх і назвали Хмельницькими. Якби вони знали, скільки через це прізвище доведеться перетерпіти їх нащадкові, зовсім не дурному лікареві, вони вибрали б для себе й для мене інше, не таке гучне прізвище. Вони ж могли зватися Сташовськими, Стопницькими, Олесницькими, Курозвенськими, Пінчовськими, Буськими. І для них і для мене це було б однаково добре. З мене кепкували навіть професори. Пам'ятаю, в Дерпті наш покійний прозектор спитав мене раз перед усією аудиторією:

— Пане Хмельницький, скажіть, чи вірите ви в безсмертя душі?

Питання, хоч і жартівливе, було поставлено цілком категорично.

— Так, пане професоре, вірю,— відповів я.

— Де ж вона міститься, ваша душа?

— Як де? Вона міститься в тілі людини.

— В усьому тілі чи в якій-небудь частині сидить ваша душа, пане Хмельницький?

— В усьому тілі сидить, пане професоре.

— А якщо людині відрізують ногу, що діється тоді з душею? Відрізується шматочок душі теж?

Я хвилинку подумав і кажу:

— Ні. Душа тоді, мабуть, підіймається трошки вище.

Цей діалог широко й далеко розніс мою славу. Якби я навіть дав людству найпевніший спосіб лікування сухот, то й тоді всі згадували б, що це той самий Хмельницький, у якого безсмертна душа, здатна, в міру потреби, підійматися вище.

— Скажіть, колего, чи є в світі хоч одна людина, яка не тягла б на собі такого мішка глізувань? Ми самі підкидаємо кожному з перехожих яку-небудь частинку

тягара. Так само діють щодо нас і наші ближні. Нічого даремно...

— Ні, ні! Те, про що ви кажете, колего, і мій власний тягар — зовсім різні речі. Це не мішок, який можна скинути, це горб. Такий тягар, який ви, пане, відчули на собі лише цього вечора, я ношу все життя.

— Але ж це зовсім інше...

— Так, інше, тому що, даруйте, колего, ви дістали по заслuzі, почасти по заслuzі. А я терплю глузування без ніякої провини з мого боку.

— Отже, я сьогодні заслужив...

— Ну, ні! Я на цьому мало розуміюсь... Але, колего, як можна... Такий гострий виступ проти загально визнаних поглядів і, навіть, скажу щиро, проти... дійсності. Медицина — це медицина, це фах. Я вчився, витрачав гроші, вклав величезну працю, в мене є диплом — ну, я й лікую. Чому це медицина повинна бути зв'язана з філантропією, а інженерство — ні, юриспруденція — ні, філологія — ні!

— Чути нічого не хочу про філантропію!

— Але візьмімо, приміром, суспільні обов'язки. Чому не повинні мати суспільних обов'язків м'ясник, столяр, поет, чому тільки лікар?

— Знаєте що, не будемо говорити про це.

— Можемо не говорити, якщо ви, колего, не бажаєте говорити про це зі мною. Але мені вас шкода, колего.

— Ех, я ще стою на ногах...

— Ви там згадували, про тих... бідняків-євреїв з Парисова... Ах, боже мій! Це було коротеньке зауваження, але в ньому відчувалося щось таке... Тепер у нас мало хто говорить про євреїв, як про людей. Якщо й згадують, то тільки, щоб прирівняти до хробаків, які розповзлися скрізь і точать «людей». Коли я читаю теперішні газети, журнали, сповнені ненависті до євреїв, які явно закликають до усунення, до знищення, до викорінення їх... і це сьогодні, і це в ім'я Ісуса Христа...

— Послухайте, колего...

— Послухайте, колего, мені кожен недільний номер цих видань, цих антисемітських видань коштує здоров'я!

— Навіщо ж хвилюватися хтозна-чого.

— Хтозна-чого!..

— Ну, розуміється. Ці журнали й газети видають недітники, жалюгідні падлюки, які, поширюючи ненависть

між людьми, знищуючи солідарність, збивають собі на цьому капітал. На кошти, здобуті від цього отруйного посіву, вони будують собі кам'яниці. Але чи ви самі багато зробили, щоб піднести єврейську масу?

— Чи багато ми зробили! Та ми життя своє вкладаємо в це. Ми працюємо дні й ночі.

— То чому ж ви кажете, колего, що я помиляюсь, закликаючи медиків виконувати свою роль?

— Бо це робимо для євреїв ми, євреї. Тут відіграє роль любов.

— Ото ж то й є! Любов! Мало ж ви зробили, вихваляючись своєю «любов'ю». Я хотів довести лікарям, що вони повинні діяти не під впливом любові, а лише за вказівкою холодного розуму.

Вони були вже на Довгій, біля воріт того будинку, де жив д-р Томаш. Почувши дзеленчання дзвоника, д-р Хмельницький раптом схаменувся, що, заговорившись, зайшов так далеко. Мимо проїжджали бігунці, він зупинив їх і, вилазячи на приступку, провадив далі:

— Ви помиляєтесь, колего! Медицина — це професія.

Раптом він зліз, спіткнувся у канаві і, схопивши Юдима за вилог пальта, тихо сказав йому:

— Медицина — це комерція, так само, як і всяка інша. Не забувайте цього, колего...

— Добре, добре. Я не маю змоги забути це, не маю навіть засобів. Але якби мені судилося прожити на цьому світі ще років п'ятдесят, я б побачив, як здійснилося все те, про що сьогодні говорив. Медицина вказуватиме шляхи життя людським масам, піднесе їх і відродить світ.

— Мрії...

— Те ж саме, напевно, говорили в минулому столітті ті «медики», які із зняряддями свого «фаху» об'їжджали панські маєтки, покірно розпитуючи, чи немає хворих, коли хто-небудь намагався переконати їх, що лікарі посідатимуть те величезне місце в житті суспільства, яке вони вже посідають сьогодні. Ви скаржитесь, колего, на глузування, яких ви зазнаєте. Подумайте, що чекало б вас, вас, лікаря-єврея, сто років тому?..

Хмельницький скочив на бігунці й гукнув візникові, щоб заглушити неприємне запитання:

— Крохмальна!..

СМУТОК

П'ятого жовтня Юдим пішов погуляти в Уяздовські Алеї. День був чудовий. Сонце розливало навколо лагідне тепло й сяйво,— ще ясне, але вже трохи пригасле сонце, яке збиралося пливти за тридев'ять земель. Ряди дерев в Алеях, які навівали так багато спогадів, вже вкрилися іржею осені. Вдалині, серед крон, ще повних листя, стриміли подекуди оголені гілки, мов якісь сумні дороговкази. Згори, з вершин, ніби сочилися мертві, гнилі, червонясторуді барви, й дедалі глибше всмоктувалося в темну зелень ясножовте в'янення. Тут полум'я смерті окреслило живий ще листок ніби обвідкою жалоби, там спалило майже до останку, залишивши тільки де-не-де зелені пружки. Блакить, що стелилась над цією вузькою смужкою простору, вже зблякла і вкрилася прядивом легких хмарин; розвіяними пасмами пливли вони в далечінь, недосяжну для ока.

Лікар зайшов у ворота й поволі став сходити в глибину парку. Велике листя кленів спливало з дерев і то тут, то там мигтіло перед очима, мов золоті птахи. Листя волоських горіхів та оцетових дерев плямувало зелень газонів, мов бризки розливої й закипілої крові. В глибині порожнього парку, в тіні королівських осокорів, неприступній для сонячного проміння, спочивав прохолодний морок. Ген далеко, в прогалинах алей, палали освітлені вершини жовтих каштанів, мов язики справжнього вогню. Скрізь у холодному повітрі були розлиті приємні, гострі пахощі зів'ялого листя.

Унікаючи людних місць, Юдим ішов старою алеєю в кінець парку. Там росли височезні тополі, що сягали

мало не до небес. Вони шелестіли ще незів'ялим листям. Тихо шуміли сріблясті, довгокосі верби, заглядаючи в мертві води каналів, та ялини, наче похмурі ченці в чорних рясах, тихо мріяли в самотині, замикаючи далекий краєвид. Смерть вже торкнулася своїм подихом цих дерев і на сторожі біля них поставила полохливу тишу.

Часом з далекої глибочини долинав якийсь шепіт, що зараз же завмирає, мимоволі викликаючи тихе зітхання.

Гомін і дитячий сміх, які раптом залунали в тиші, здалися несподівано різкими й дивними серед цього суворого шепоту, що говорив про смерть.

На гладенькі, мов озера, галявинки, що дримали між купами заростей, падали смуги майже білого світла і яскравими лініями перетинали холодну траву. Біля встеленої листям дороги причаїлись басейни нерухомої, наче сліпої води, яка, вбираючи в себе пошарпані клаптики блакиті, гоїдала їх непевні відбитки, що переливалися сріблястим невловимим блиском. Навколо чорніли стовбури й гілки схилених вільх. Кожен птах, що сідав на них відпочити, струшував цілі хмари листя. Холодний подув осені ніс ці скорчені трупи й назавжди опускав їх на поверхню води. Зелені води на відкритих галявинках колисали в своєму лоні гілля каштанів з таким жовтим листям, що здавалось, наче з нього капотить рідка ясна фарба й тоне в мінливій глибочині. Звисле листя, прозоре й ніжне, кидало на середину води рухливі відблиски, що надавали їй вигляду яскравої блискучої бронзи. В одному місці сонце, знайшовши серед поріділого листя вільний шлях, ринуло в глиб води потоком розтопленого золота, що сліпило очі. Поміж деревами раз у раз мигтіли блискучі кузови екіпажів, які мчали на гумових шинах. Глухий стукіт їх, що порушував тишу, гармоніював з холодним спокоєм природи — це був символ багатства, такого ж байдужого, як вона сама. В голові одна за одною зринали думки, які мовчать, хоча й існують, нерухомі, мов звуки в нап'ятих струнах.

Доктор Томаш серед звичайних життєвих турбот не фіксував і не губив їх, але вони самі день у день, мов міріади невидимих мікробів, асимілювалися з його мисленням. Тепер вони склалися в суворі силогізми й переходили від явища до явища, сягаючи в глибину їх змісту. Це були думки людини, яка вийшла з народу та яку

випадок привів до брами палацу культури. Десь в глибині цих думок, схована під маскою любові до бідних, крилася підсвідома ненависть до багатства. Протягом століть палала вона, мов пекельний вогонь, в серці предків Юдима, була найдужчим, хоч і найтаємнішим їх почуттям. В душі останнього їх нащадка вона вже не переходила в смертельне, сліпе бажання помсти, а щеміла глибоким, болючим жалем. Колись, у дитинстві, в ранній молодості, з цього джерела біла могутня енергія людини з народу, яка мусила бігцем мчати по тій самій дорозі, якою інші, «благородні», йдуть так рівно, спокійно й беззусиль. Згодом з цієї ненависті постали оригінальні ілюзії, гіпотези, плани й сміливі мрії, часто здатні перетворитися на могутню пристрасть, яка долає навіть силу грошей. Тепер, під час прогулянки, вперше душу Юдима овіяв осінній холод. Його охопило почуття, яке важко було навіть висловити,— це була ніби агонія його колишніх мрій. Так стріла, пущена з тугого лука, мчить у небо і десь у височині уповільнює свій літ, ніби відчувши власний тягар, який от-от примусить її впасти на землю. Куди б не кинулась душа молодого лікаря, скрізь вона натрапляла на якусь зрадливу силу — наче плавець, що з могутнім напруженням розтинає руками воду, намагаючись подолати її слабкий опір, і раптом щосили б'ється грудьми об якийсь невидимий стовп. Юдим вперше в житті відчув, що стовп міцніший, ніж людські груди, і вперше замислився над тим, що пливти можна лише у відомих, стократ всіма випробуваних водах. Разом з тихим шелестом листя вповзала в його душу свідомість, що й він не буде в своєму житті чимось особливим, що й він буде одним з багатьох інших. Він начебто несвідомо зводив рахунки з самим собою, збирав докупи все пережите й передумане досі, щоб старанно підбити підсумок. З цього підсумку нібито виходило, що все здобуте й завойоване досі становило велике досягнення. Але все не зникали з очей давні простори, їх обрії розкривалися перед очима, далекі, неосяжні... Все, що хоче, що може зробити сучасна людина, за що вона готова віддати життя, Юдим почував у глибині свого серця, хоч і знав водночас, що до цієї праці він не зможе прикласти рук.

Все, чим досі живилася його душа, як тіло хлібом, не могло перетворитися в дію, а мусило лишитися тим,

чим було донині,—мрією. Вся його пристрасть, прагнення саможертвної, невтомної діяльності на широкому суспільному полі, прагнення боротьби з ненажерним егоїзмом, який перетворився в надіндивідуалізм хижаків — всі ці почуття приречені були тепер на дрімоту, на примусову бездіяльність. З них сочився смуток, мов пекучі краплі отрути. Серце, напоєне ним, обіймало світ, людей, природу, як обіймають в хвилини прощання.

Смуток, смуток...

Смуток розковував мрії з кайданів думки й проймав душу наскрізь, як ніч, що оповиває води. Він залишався сам на сам з Юдимом, мов легка, але невідступна його тінь. В який бік, на що б не звернув лікар свій погляд, він снував скрізь, невловимий, вічний супутник.

Юдим ішов порожньою алеєю, похнюпившись, засувавши руки в кишені пальта. Часом він штовхав ногою каштан, який щойно випав із своєї шкаралущі й поблискував серед сухого листа, або насвистував крізь зуби мелодію, невідомо де й коли почуту, яка, чорт його знає чому, залишилася в пам'яті. Він зупинився в кінці алеї над басейном, збираючись перейти на той бік шосе, щоб попрямувати до палацу, а звідтіля — до виходу. Коляски, які мчали одна за одною, примусили його затриматись. Майнула одна, за нею друга, третя... Юдим зціпив зуби і, примруживши очі, проводив екіпажі поглядом. До мелодії, яка звучала у вухах, приєдналося одне слово:

— Ко-ля-ски... Ко-ля-ски, ко-ля-ски...

Йому довелося почекати, бо здалека швидко мчав четвертий блискучий екіпаж.

Лікар сперся на низький бар'єр над басейном і обважнілим поглядом зустрів жінок, які їхали в екіпажі. Раптом йому здалося, наче на нього війнуло промінне сяйво весни й пахощі троянд. В екіпажі сиділи три паночки, з якими він свого часу познайомився в Парижі і їздив до Версаля. Панна Наталя раптом повернула голову й пізнала лікаря. Коли він несміливо підніс руку до капелюха, вона кивнула головою й сказала щось своїм супутницям. Панна Іоанна й Ванда, які сиділи на передній лавочці, повернули голови. Лікар встиг тільки помітити обличчя й усміх Іоанни; коні швидко помчали коляску й зникли серед дерев. Цей усміх якусь мить ще стояв у нього перед очима, наче відблиск світла, потім поволі згас.

Сонячне проміння пригасало на воді й завмирало в глибині листя, немов тікаючи від різкого холоду, який віяв з води й землі. Сонно й слухняно, ніби скоряючись наказові цих невидимих, мертвих хвиль, пливло жовте листя й колихалося в повітрі. Здавалось, воно вибирає для себе могилу, спускаючись по темних сходах.

Юдим, опустивши очі, йшов своєю дорогою, заглиблений у мрії.

ПРАКТИКА

Пророкування доктора Пловича щодо дальшої долі Юдима майже здійснилось. Дощечка з годинами прийому справді з'явилась не тільки на дверях квартири Юдима, але й біля входу в будинок, де він жив. Таблички ці сповіщали, що лікар приймає з п'ятої до сьомої години вечора. Ранком він щодня працював у лікарні в хірургічному відділі, де виконував обов'язки асистента. Обідав так само, як і за студентських часів, у місті, а починаючи з п'ятої години, як про це й сповіщали бронзові літери на вивісках, сидів у своєму «кабінеті» й чекав рівно до сьомої. Він не дозволяв собі найменшого відхилення, ніколи не приходив пізніше як о п'ятій і не виходив з дому раніше як о сьомій годині. Ще наймаючи квартиру, Юдим твердо вирішив якомога точніше дотримуватись цього розкладу і виконував його з невблаганною точністю, відганяючи найменшу спокусу: таким шляхом він хотів загартувати свій характер, а головне, виробити терпіння. Правда, протягом вересня, жовтня, листопада, грудня, січня і лютого в його «кабінеті» не з'явився жоден пацієнт, жоден «кульгавий пес, який несе в зубах карбованця». Проте це аж ніяк не давало підстав зняти табличку і ще менше, — допустити будь-які перерви й відхилення в справі виховання волі. Адже всім з давніх-давен відомо, що початок практики... і т. д... Тим-то д-р Томаш чекав з непохитним терпінням.

Квартира його складалася начебто з трьох кімнат. Найбільша з них (саме «кабінет») відокремлювалася передпокоєм від другої, далеко меншої, яка виконувала функції «приймальної». І передpokій і приймальна були

перегороджені на дві половини: перша — на передпокій і псевдокухню, друга — на власне приймальню і, якщо можна її так назвати, спальню. Всі ці апартаменти розташовані були на нижньому поверсі, з фасаду, що давало змогу досхочу слухати гуркіт Довгої вулиці і дихати вогкістю, але зате позбавляло денного світла. Щодо меблів, то Юдим додержувався тут радикальних поглядів. «Навіщо, — думав він, — меблювати квартиру — ради кого? Хіба мій пацієнт що-небудь від цього виграє? Чи, може, я з допомогою канап і картин знайду пацієнтів? Аж ніяк!»

Отож, прийнявши таке рішення, він майже зовсім не меблював свою квартиру. В його «кабінеті» стояв столик, накритий сірим папером, на ньому — чорнильниця, ручка й папір для рецептів. Обіч столика чекали чотири дерев'яні стільці; біля стіни нудилась стара канапка, оббита узористою матерією.

В «приймальній» могло зручно влаштуватися не менше, ніж п'ять пацієнтів. Була там канапа, два крісла, пара стільців, лежав журнал «Ілюстрований тижневик» і кілька номерів газети «Голос» у рожевій обкладинці. Якась імпресіоністська картина висіла в рамці на стіні. Все це, звичайно, за винятком «Тижневика», «Голосу» й картини, було куплене за готівку на вулиці Багно в одному з розрекламованих складів справжніх «графських» меблів. Підлога була заново пофарбована олійною фарбою, на стіні в передпокої повішене дзеркало (все це заради вигод і задоволення потреб пацієнтів). Щоправда, дзеркало мало якісь особливі властивості. Найстриманіший пацієнт міг збожеволіти, побачивши в його скляній поверхні свою фізіономію. Ніс виглядав там завжди роздутим, мов приклад двостволки; очі — одне на лобі, друге біля правої ніздрі; рот розтягався буквально від вуха до вуха, на диво нагадуючи рот носорога.

Обов'язки господині, служниці, а також одвірниці, яка, почувши дзеленчання дзвоника, повинна була відчинити пацієнтам двері, прийняла на себе пані Валентова, дружина мандрівного бондаря. Вона жила в підвалі цього ж самого будинку, якраз під «кабінетом» Юдима, що значною мірою полегшувало йому зносини з нею: в разі потреби він просто стукав каблуком у підлогу. Пані Валентова була стара, товстелезна жінка, вічно скручена якою-небудь ревматичною «ломотою», без сумніву спов-

нена великої, хоч і таємної прихильності до «монопольки» — одне слово, варшавська «грим-баба».

Іноді замість «матусі» її обов'язки виконувала дочка, досить пригоже дівчисько, років п'ятнадцяти, яка тільки й чекала відповідного віку, щоб вирватися з підвальної в'язниці.

Обидві ці жінки так всевладно господарювали в квартирі лікаря, що не могло бути й мови про якийсь обмеження їх прав і ще менше про будь-яку зміну способу дій. Зректися їх послуг вже й зовсім не було можливості: обидві разом починали страшенно ревти, закликаючи в свідки голод, холод, злидні, хвороби, «ломоту». Судитися з ними за зникнення багатьох речей аж ніяк не випадало: вони зараз же починали божитися й присягатися стількома святими, що лише людина, позбавлена всякої делікатності, могла б запідозрити їх у клятвопорушенні. Куди зникали свічки, гас, вугілля, цукор, хліб, чай, масло, складові частини чоловічого гардеробу — було вкрите вічною таємницею. Майже кожна куплена річ існувала в світі реальності лише остільки, оскільки вона фігурувала в рахунку. Поза цим вона перебувала лише в уяві Юдима, збуджуваній деякими зовнішніми почуттями. Куплених свічок не було ніколи, буквально ніколи. Повертаючись додому вночі, лікар примушений був навпаки блукати по кімнаті й марно шукати сірники, свічники, лампу... А проте, свічки в квартирі справді були й горіли: про це свідчили численні краплі застиглого стеарину, що вкривали не тільки свічник, але й підлогу, канапу, стільці, простирадла на ліжку і навіть, внаслідок якогось дивовижного збігу обставин, плямували брюки й піджаки, які висіли в шафі, замкненій на ключ. Лампа завжди була порожня, із спаленим гнотом, але зате щедро облита гасом, запах якого було чути принаймні за п'ять кроків. Це, в усякому разі, доводило, що виливала його щедра рука. Цукру й булок д-р Томаш в шафі ніколи не знаходив, хоч би й корчився з голоду, але зате скрізь валялися неприбрані крихти, особливо в ліжку... На одному з валиків канапи, купленої за чималі гроші, незабаром з'явилися якісь особливі жирні плями, а другий почорнів од вакси та грязюки. Уява лікаря виразно малювала йому на одному валику дорогої канапи напмаджену голову Зоськи, а на другому — покладені на нього «копита» цієї самої Зоськи (йому ввижались саме

«копита», а не ноги). Столик, щойно відполірований, як присягався продавець у крамниці, де його куплено, дуже швидко зарябів круглими плямами, які красномовно свідчили, що лікарський самовар дає чудовий окріп.

Спочатку лікар намагався налагодити з Валентовою та Зоською приятні, братерські відносини. Не минуло й місяця, як йому довелося боротися з ними, а в листопаді він був остаточно переможений і взятий в полон. Відтоді, якщо він і заставав Зоську, яка вилежувалась на дивані із своїми брудними «копитами», якщо Валентова навіть на очах у нього хлебтала чай з араком за столом, щедро заставленим його власними припасами — йому доводилося застосовувати єдино можливий, хоча й мало дійовий італійський метод: *guarda e passa*¹. Іншого способу не було. Він замикався у себе в «кабінеті», а решту квартири віддавав на пограбування.

В приймальні години Юдим не насмілювався навіть читати книжки. Він сидів за своїм столиком, випроставшись, і чекав. Але це було тільки у вересні і жовтні... Потім він став дозволяти собі переглядати газети, часом сидячи, а часом і лежачи. Наприкінці грудня Юдим вже протягом дня не брав до рук газет, відкладаючи їх читання на приймальні години, а після нового року почав зносити в кабінет найбільші твори Золя, Іюая, Дюма, Лама, збираючись прочитати їх саме з п'ятої до сьомої. У передпокої в цю пору на якомусь стільчику з підстилкою завжди сиділа Валентова. Ноги її були закутані товстою повстиною. Спочатку, бажаючи показати, що не спить, баба раз у раз кашляла, стогнала й зітхала, потім потроху затихала, і незабаром було чути її гучне хропіння. Бували дні, коли посеред другої частини «програми», в передпокої раптом лунав гуркіт — це Валентова, заснувши, валилася з хисткого стільчика на підлогу. Після кожного такого падіння Юдим мусив давати їй кілька копійок на арак, бо вона присягалася усіма святими, що зомліває від кволості й голоду. Кілька разів молодого ескулапа викликали до мешканців будинку, але це були випадки раптових захворювань, переважно понеділкового характеру. Якось восени прийшов старий палітурник з сусіднього будинку, подзвонив, розбудив Валентову й зчинив справжній гармидер. Юдим уважно

¹ Дивися й прохось (*італ.*).

оглянув його, вислухав, вистукав, поклав на канапку, тиснув, обмацував з усіх боків і, нарешті, відпустив, не взявши, розуміється, гонорару. Після цієї події настала цілковита тиша, яка тривала принаймні зо два місяці. Але одного березневого дня в приймальню годину хтось тихо подзвонив. Валентова відімкнула двері і впустила маленьку, худеньку даму, всю в чорному, з зів'ялим сухим обличчям.

Прибула спитала, чи дома доктор Юдим, і, довідавшись, що він у себе, зайшла до кабінету.

«Пацієнтка, клянуся богом, пацієнтка!» — подумав Юдим, і в нього відразу потепліло на серці від самої думки про перший карбованець, зароблений у власній квартирі.

Після перших взаємних привітань дама сіла і обвела поглядом кімнату.

— Ви хворі, пані? — спитав лікар.

— О, так, пане лікарю... Вже давно, вже багато років...

— Що ж у вас болить?

— Ах, якби ж то в мене була одна хвороба! Ціла купа хвороб, які іншу людину, не таку витривалу, вже давно б загнали в домовину!

— Але головна, основна?..

— Та хіба я знаю, пане лікарю! Я думаю, печінка...

— А, печінка... Отож...

— Щось душить мене, вночі безсоння, кашель, болі...

— Значить, є болі? От у цьому місці?

— Ах, які болі! Цього навіть висловити людською мовою не можна!

— Болі... такі гострі, наче розривається щось, правда ж?

— Так, буває й це. Інколи я прокидаюся вранці... тобто встаю вранці після безсонної ночі, й почувую себе такою ослаблою.

— Скажіть, будь ласка, пані, а як у вас апетит?

— Та хто ж звертатиме на це увагу, пане лікарю? Хто може порівняти свої страждання з тими, яких зазнає нещасне людство?

«Та що ж це таке?» — подумав Юдим.

— Ви, напевно, чули, пане лікарю, — почала дама, зручніше вмошуючись на стільці й притискаючи до грудей свою сумочку, — чули про наше товариство, мета

якого — виправляти дівчат, ви розумієте... поганої поведінки.

Тут дама опустила очі й стала дивитися в куток кабінету.

— Ні, я нічого не чув...— сказав Юдим.

— Отож... мета нашого товариства, по-перше...

І поїхала! Минуло півгодини, три чверті, година... Дама без упину торохтіла про цілі товариства. На початку другої години вона заговорила про кошти, тобто, власне, про брак коштів.

Коли минуло вже принаймні години півтори з початку цієї промови, нарешті, почулося прохання підтримати це товариство, яке і т. д.

Лікар, не вагаючись, вийняв паперового карбованця, поклав на стіл і розгладив його пальцями. Дама негайно прийняла пожертву, щось записала у себе в книжечці і, повторюючи якісь цитати з біблії, дякуючи, вклоняючись і всміхаючись, випурхнула за двері.

Тільки-но прохачка вийшла, на Валентову раптом напав страшенний кашель. Лікареві, який, стоячи посеред кабінету, насвистував крізь зуби, здавалося, що «грім-баба», яка, розуміється, підглядала крізь замкову дірку, лусне від сміху, так вона задихалась і пирскала.

Ось такі, коротко кажучи, були справи в доктора Юдима на початку його кар'єри. Останні гроші з тітчиної спадщини розтанули, кредит у крамарів був підірваний, а майбутнє виглядало дуже туманно... Після невдалої лекції про пауперизм у доктора Черніша, становище Юдима в лікарському світі було досить непевне. Він не міг поскаржитись (не мав на це й права), що хтось його цурається або свідомо уникає стосунків з ним, але відчував навколо порожнечу і холод. Колеги, і старі й молоді, вітали його так само люб'язно, як і раніше; були між ними й такі, що, скидаючи перед ним капелюх, вклонялися, може, навіть нижче, ніж раніш, але все-таки в повітрі ніби лунала порада: забирай-но ти, філософе, свої манатки і йди світ за очі; тут, брат, ти нічого не висидиш...

Д-р Томаш і сам чудово розумів, що являє собою якусь чужорідне тіло, яке вчепилося в живий організм і затримує його кровообіг. Якби він зблизився з визначними людьми, став би просити у них порад і вказівок та відвідувати їх як гість і товариш, він, звичайно, став би незабаром одним з коліщат лікарської машини й дістав би

практику. Він дуже добре розумів це, знав також, чого можна сподіватися та що слід зробити, але його дикі переконання та вперте небажання змінити наслідки, породжені ними, не дозволяли йому перейти до іншого способу дій.

Юдим твердо вирішив іти тільки тією дорогою, яку сам собі обрав,— от він і йшов нею, та тільки в подертих чоботях.

Саме в цей час (десь наприкінці березня) прибігла до нього рано-вранці дружина Віктора й принесла звістку про чоловіка. Охриплим від ридань голосом майже цілу годину розповідала вона про своє лихо й, нарешті, переповівши найменші подробиці, пішла на роботу.

Після цього Юдим довго сидів у себе в кабінеті, заглибившись у невеселі думки, які дуже пасували до похмурого березневого дня. Все складалося на диво погано, якось навиворіт; одне громадилося на інше, мов затор крижин на річці, тамуючи течію життя. Він думав про те, що повинен тепер допомагати братовій утримувати, замість Віктора, всю його сім'ю, бо скинути цей обов'язок виключно на плечі бідної жінки було неможливо. А тимчасом його фінанси були в жалюгідному стані.

З такими гіркими думками вирушив Юдим до своєї лікарні. Пішов він звідти раніше, ніж звичайно; якесь внутрішнє безсилля заважало йому працювати. З почуттям огиди поплентався він у квартиру Віктора. Застав там тільки тітку, яка шила щось біля вікна, та дітей, що пустували в сусідній кімнаті. У тітки очі були червоні від сліз, губи стиснуті, ніс ще більше загострився. Вона зустріла його поглядом, повним неприязні, майже ненависті. Стара завжди дивилась на нього скося, як на вихованця і спадкоємця сестри, яку страшно прокляла багато років тому... Тепер неприязнь її, видно, посилилась і досягла крайньої межі.

Юдим не звертав на стару уваги. Він сів у кутку і втомленими очима обводив кімнати, досі неприбрані. Вигляд здичавілих дітей навів йому думку взятися за їх освіту, оскільки іншої роботи зараз у нього не було. Він почав питати племянника і переконався, що хлопчисько трохи вміє читати, хоч і з великими зусиллями, а більше нічого не знає. Читати його навчила тітка, яка тепер спідлоба стежила за пим екзаменом. Карольця ледве вмiла розрізнати літери.

Вже майже стемніло, коли лікар пішов від них. Він брів, високо піднявши комір, втопивши в простір погляд, повний внутрішньої нудьги і апатії. Машиналино, не помічаючи ні людей, ні вулиць, прямував він до цукерні, куди іноді заходив почитати газету. На розі, швидко звертаючи на велику людну вулицю, зіткнувся він з д-ром Хмельницьким.

— Чого це ви, колего, так чимчикуєте? — вигукнув товстун. — Мало мене з ніг не збили...

— Я? Де там — просто йду...

— Бачу, бачу — до хворого.

— Якраз! — голосно розреготався Юдим.

— То не до хворого? — спитала гордість містечка Хмельник з відтінком іронії в голосі.

— У мене зовсім немає хворих! — промовив Юдим і простяг йому руку на прощання.

— Почекайте хвилинку! Якщо ви не поспішаєте до здохляків, то чому б нам не продовжити цієї розмови?

— Та щось холодно. Зайдімо, колего, випити чашку кофе; там ви поговорите, а я послухаю.

— Гаразд. Зайду почитати свіжого «Кур'ера» — в мене саме є трохи вільного часу.

Вони хутко пішли вулицею і незабаром вже сиділи за мармуровим столиком у гарній цукерні. Д-р Хмельницький півголосом розказував різні свіжі анекдоти, спокійнісінько включаючи до їх серії й ті, в яких його одноплемінники були змальовані в не дуже привабливому вигляді. Юдим сміявся, слухаючи ці анекдоти, але самими губами, очі в цьому сміхові не брали ніякої участі. Надміру чутливий оповідач міг би подумати, що з нього просто глузують. Розповідаючи якусь особливо ефектну історійку, Хмельницький зненацька спитав:

— Ага, чекайте! Чи не поїхали б ви до провінції?

— Що? — вигукнув Юдим.

— Та нічого, нічого! Мені тут доручили підшукати асистента для мого колеги, доктора Венгліховського, який працює директором лікувального закладу в Цісах. Якщо ви не хочете, доведеться шукати когось іншого. От зовсім забув...

— Але я до провінції не поїду.

— Та це ж не звичайна яка-небудь провінція, якісь там Курозвенки (хоча це недалеко звідти) або який-небудь Лагов. Боронь боже!

— Не поїду я ні в Курозвенки, ні навіть у Лагов.

— Ах, боже мій! Та чи я вас хапаю за комір і тягну до Лагова? Кажу тільки — за що купив, за те й продав. Уже і образився! Так, зрозуміло, ви не можете туди їхати. Як же це? Бути в Парижі, а потім їхати в Ціси. Адже це нонсенс.

— Сподіваюсь, що це не тільки «нонсенс», але до того ж і нонсенс¹.

— Без сумніву. Проте з цього не випливає, що нам не можна поговорити про підшукання асистента для цього лютого Венгліха.

— А що таке Венгліх?

— Венгліховський — це мій товариш ще з Дерпта. Ми з ним жили разом. Добрий лікар... міг би з нього вийти, якби не те, що ця людина завжди напрочуд легко все здобувала. Читати не любить — от воно що. А з часів відомого перевороту у варшавській медицині — хто не читає, хто не вміє вдавати вченого — тому доводиться тікати в якісь там Ціси. Ви знаєте Ціси, колего?

— Ні, не знаю. Ніби чув щось... Це, здається, в Келецькій губернії...

— Ай-ай-ай, «здається»... Як же так можна... «Чуже знати — добре, а своє треба!»

— Признайтесь, колего, ви проголосили цю сентенцію як повчання чи просто як місцеве прислів'я?

— Чудово, розкішно! Але повернімось до Венгліха...

— От ще мені цей Венгліх...

— Але ж послухайте! Ви, молоді, краще знаєте один одного, легше можете вказати яку-небудь придатну людину. А посада зовсім не погана. Платні дають шістсот карбованців...

— Ф'ю-ф'ю...

— Чудову квартиру й повне утримання.

— А що треба робити?

— Звичайнісінькі речі. Справжні дурниці. Влітку туди з'їжджається чимало хворих, так от, разом з іншими лікарями, треба ними зайнятися. Ванни, розумієте, душі — і все таке інше. Дурниці, по суті. А практики в цих околицях, кажу вам, достобіса. Це вам неабищо. Може, кого-небудь з ваших знайомих і спокусять оці самі Ціси.

¹ Нонсенс — безглуздя, нісенітниця.

Юдим замислився. Звелів подати собі ще одну чашку кофе, випив її одним духом і, поставивши на місце, сказав:

— Ну, добре, я можу їхати на цю посаду.

— А що! Хіба я вам не казав! Чудова ідея!

— Де ж він, цей доктор Венгліховський?

— Він тепер якраз у Варшаві і завтра буде у вас.

— Може, краще я сам до нього піду?

— Чому ж? Він до вас прийде. О котрій годині вам зручніше?

— Між п'ятою і сьомою.

— Там, у вас, на Довгій?

— Так.

— Гаразд!

Д-р Хмельницький записав щось у себе в блокноті, заглядаючи в нього лівим оком, наче в лупу, і, поклавши газету на сусідній столик, за яким саме в цю хвилину якась «чарівна Іза» шкірила зуби до ловеласа, підвівся й простяг Юдиму руку.

— Так, значить, до завтра! Чудова думка...

— Побачимо...— буркнув Юдим, опускаючи голову.

Коли Хмельницький пішов, він заглибився в міркування.

«Так, так...— думав він.— Треба кудись вирушати, нічого не вдієш. Братова так не проживе, та й сам я навряд чи довго проісную з такою практикою. Поїду. Може, не назавжди, на рік, на два. Може, коли повернусь, буде, чорти б його забрали, щось інше».

Повернувшись додому, він цілу ніч і весь наступний день тільки й думав, що про свій від'їзд. Від усього серця йому було шкода Варшави. Адже він був природженим городянином і село знав тільки з літніх прогулянок, романів, усних розповідей та картин. Про те, як живеться взимку серед величезних полів, на яких танцює завірюха, він і не думав ніколи. Тепер все це вже стояло в нього перед очима й пригнічувало.

Наступного дня, рівно о п'ятій годині, Юдим сів у своє крісло в кабінеті і спокійно став чекати бурхливих подій, які от-от мали розгорнутися. Не минуло й півгодини, як дзвінок, що його сильно шарпнула чиясь рука, затремтів, наче від страху, сповіщаючи стару, що вона повинна швидше відчинити двері. В передлокій за-

йшов і спитав Юдима невисокий добродій у приношеній бобровій шубі. Коли доктор Томаш вибіг йому назустріч, він почув очікуване прізвище:

— Венгліховський.

Це був чоловік років п'ятдесяти з лишком, низенький, майже малий, худий, кістлявий. Він належав до породи тих міцних, здорових, рухливих старичків, які, посивівши, вже не змінюються протягом п'ятнадцяти років. У нього було приємне обличчя з правильними рисами, з рум'янцем кольору печеного хліба. Коротка, від природи кучерява борода, біла, як молоко, й такі ж вуса красиво обрамляли його обличчя, ніби доповнюючи його барви, і надавали старому якоїсь особливої привабливості. Мимоволі спадало на думку: який гарний, симпатичний дідусь! На скронях волосся, зовсім біле, як і борода, сріблилося навколо лисини. Але найбільше вражали очі. Саме вражали. Чорні, мов сливи, блискучі, вони щохвилини змінювали свій вираз, виявляючи розум, або, краще сказати, тонку кмітливість. Д-р Венгліховський був одягнений в чорний скромний костюм, який на диво добре лежав на ньому. Простий стоячий комірець, чорний немодний галстук гармоніювали з усією його постаттю, виявляючи водночас дбання про себе, хоч і без претензії на елегантність. Видно було, що акуратність перетворилася тут у незмінну звичку, майже в закон.

Зайшовши в кабінет, д-р Венгліховський окинув допитливим поглядом (зовсім не крадькома і не побіжно) всю кімнату та її меблі, сів на поданий йому стілець віддалік од столика, здухнув якусь порошинку з сюртука, примружився і вступив просто в Юдима свої розумні очі. Того охопило дуже неприємне почуття якоїсь вимушеності чи, певніше, залежності від цієї людини, яку він бачив уперше в житті і міг розійтися з нею хоч зараз. Внутрішня свідомість говорила йому, що над цим дідусем не можна здобути владу ніякою силою: ні силою грошей, ні силою науки. Тут, наче саме для того, щоб знищити це враження, обличчя д-ра Венгліховського осяяла привітна усмішка.

— Мій товариш з університету, доктор Хмельницький, говорив мені, що ви, колего, згодні б виїхати з Варшави на роботу асистента...— почав він тихим, лагідним голосом.

— Так, я казав колезі Хмельницькому,— відповів Юдим, мимоволі тим самим тоном,— хоча це залежить від багатьох обставин.

— Залежить від багатьох обставин... Любий добродію... Ви знаєте Ціси?

— Не маю уявлення — до такої міри, що вчора не міг навіть сказати, де, в якій губернії, в якій місцевості розташовані ці самі Ціси.

Директор Венгліховський помовчав якраз стільки секунд, скільки потрібно було, щоб подумати: «Дивуюсь, що ти цим ще й хвастаєш...»

— Чому ви хочете виїхати з Варшави, любий колего? — спитав він уголос.

— З дуже простої причини: мені тут нема з чого жити.

— Нема з чого жити...— мов луна, повторив доктор Венгліховський таким тоном, наче не тільки вважав цю причину за цілком достатню, але й, крім того, визнавав становище молодого лікаря, який не має практики, цілком природним і законним.

— А втім,— неохоче провадив далі Юдим,— є в мене й інші причини. Я не хочу їх приховувати від вас. Торік, восени, я тут читав в одному місці доповідь, в якій висловив свої тверді й непохитні переконання, але більшості лікарів це не сподобалось. Через те в мене немає надії коли-небудь добитися можливості тут розгорнути якусь ширшу діяльність.

Поки доктор Томаш усе це говорив, Венгліховський не зводив з нього очей. Очі ці не тільки вдивлялися в обличчя співбесідника, але, здавалось, витягали з нього всю правду, як магніт притягає ошурки заліза, що досі лежали нерухомо. Кілька хвилин Венгліховський пильно вивчав молодого лікаря і, нарешті, промовив:

— Я знаю це. Мені розповідали цю історію з усіма подробицями. Я знав її, коли їхав сюди. Ви були в Парижі, любий колего?

— Так, був.

— Здається, більше року?

— Так.

— І ви говорите по-французьки?

— Говорю.

— Вільно, добре, по-паризьки?

— Ну, щоб зовсім по-паризьки, цього я не скажу, але говорю цілком вільно.

— Цілком вільно... Так... А чи вам колись траплялося бачити за кордоном які-небудь курорти? Чи знайомі ви, приміром, з якими-небудь гідропатичними закладами, ваннами?..

— Як же, я бачив їх і в Парижі, але особливо в Швейцарії, в Альбіс, в Бадені, на Ріггі та в інших місцях. Я їздив туди з одним знайомим, гірничим інженером, який вештався по таких закладах. Витяг я його з якогось кнейпівського санаторія в Цюріху і возив з місця на місце. Та мені це швидко надокучило, і я залишив його напризволяще в чудовому Ріггі Кальтбад.

— Кальтбад... Чудовому... Так... А скажіть, будь ласка, любий колего, чи не можете ви змалювати мені ваші нахили? Любите ви товариство, танці, розваги?

Юдиму довелося повторити в думці це запитання, щоб насамперед дати самому собі відповідь, які його нахили.

— Мені здається...— сказав він, сміючись,— що я, може, й люблю товариство, та тільки не дуже вмію брати участь у приемних розвагах, бо я походженням...

— Мені, любий колего, відоме ваше походження, через те я й прийшов сюди...— гостро перебив його директор, глянувши просто в вічі. В цьому погляді і в тоні його голосу була щира правда.— В гербі у лікаря ланцет, любий колего... Отож, про що ми говорили? Ви знайомі з умовами роботи в Цісах?

— Ні, не знайомий.

— От вони: приміщення, освітлення, опалення, повне утримання, прислуга, коні і т. д. Платня — шістьсот карбованців на рік. Крім того, ви можете взимку користуватися кабінетом та інструментами для приватної практики, а влітку можете влаштувати амбулаторію в спеціально для цього призначеному будинку за межами парку Є там ще й невеличкий шпиталь, теж за парком, в маєтку пані Невадзької. Не знаю, чи відомо вам, що існує лікувальний заклад Ціси та маєток, який має ту ж саму назву і належить пані Невадзькій?

— Невадзькій? — спитав приголомшений Юдим.

— Так. Стара жінка, але робить дуже багато добра, любий колего, дуже... Матрона...

— Ви не знаєте, ця пані не подорожувала позаторік? Не була вона у Франції?

— Була, була, як же! З онуками.

— З двома онуками і учителькою?

— Так, так, з панною Подборською. Але звідки ви це все знаєте?

— Та я ж з ними зустрічався... Їздив з ними до Версаля...

У старого аж очі заблищали.

— Бачите, любий колего, як чудово все складається. Наша поміщиця буде дуже задоволена, пізнавши в новому асистентові давнього знайомого, який супроводив її на прогулянці. А щодо становища Ціс з медичного погляду, то воно от яке...

Тут д-р Венгліховський почав розповідати Юдиму всю історію цього закладу: перші роки його існування, розквіт, потім майже цілковитий занепад, близьке руйнування всього підприємства, потім зміна правління одного за одним і, нарешті, його власна участь в цій справі. Вже збираючись виходити, він вийняв з бічної кишені сюртука річний звіт, надрукований на гарному веленьовому папері, з краєвидами, картою і таблицею, і подав його Юдиму.

— От і все, що я вам можу поки що сказати. Подумайте про все це, роздивіться. Коли ви змогли б мені дати остаточну відповідь?

— Я вам дам її, дам... завтра.

— Завтра, в цей самий час?

— Так, але я вже сам прийду до вас, шановний колего.

— Будь ласка, будь ласка... Я квартирую в Хмельницького. То, значить, в цю саму пору?

— Так, так, в цю пору.

— Прощайте, любий колего, бажаю вам принести мені завтра вашу згоду.

Доктор Венгліховський з приязним усміхом подав руку, на хвилину затримав долоню Юдима в своїй і швидко вийшов.

Було вже темно. Юдим не загадав служниці внести світло і після того, як пішов директор, став замислено ходити з кутка в куток по кабінету. Він вже остаточно вирішив, що поїде. Перед ним наче розгорталась нова сторінка життя. Часом в думках бриніло прикро: «філістер збирається робити кар'єру, філістер, філістер...» Але ця гірка нотка швидко тонула в передчутті якоїсь насолоди, що тихим бодем стискала серце... В морозі,

який напливав до кімнати, йому ввижалися дівочі усмішки, чарівні, майже забуті обличчя. Вони вперто тікали від уяви, що силкувалася схопити їх — наче між темними деревами зникали в просторі. Зринали і знов відступали в імлістій хмарці. От одне обличчя в рамці буйного чорного волосся, таке біле, що, здається, світло струмує з нього.

А от інше — тонке, ніжне. В ньому криється мовчазна, але шалена пристрасть. Воно манить, сповнює душу чудовими пахощами, насолодою і зітханнями...

СВАВІЛЬНИЙ ДИЗЬО

В один з останніх днів квітня д-р Юдим покінчив усі рахунки з Варшавою, склав свої манатки в легкий чемоданчик, який без зусиль міг нести сам, розплатився із своєю служницею, залишив їй, Зосьці та двірникові на чай і, сівши на бігунці, наказав візникові їхати на вокзал. А розплатився він з усіма в рахунок своєї майбутньої платні. За кілька днів до цього д-р Венгліховський надіслав йому поштою сто карбованців завдатку, ласкаво прохаючи прийняти їх для сплати боргів та на подорожні витрати. Хоч як обурювався про себе д-р Томаш таким витрачанням грошей, яких він ще не заробив, але, кінець кінцем, він не тільки мусив узяти цей аванс, а й витратив його так, що після того, як придбав квиток другого класу від Варшави до останньої залізничної станції перед Цісами, у нього в кишені залишилось лише кілька мідяків та дві поштові марки по сім копійок кожна. Коли поїзд рушив, Юдим зайшов у купе, де носильник вже поставив його чемодан, і зайняв вільне місце в кутку. В купе сиділо троє пасажирів — якийсь немолодий офіцер і дві дами. Величезна кількість чемоданів свідчила про те, що вони дуже ретельно збиралися в дорогу. Офіцер повісив свою шаблю і кашкет у кутку, а дами порозставляли навколо себе безліч усяких кошичків, ящиків, коробок, несесерів і т. д. Коли проїхали міст, Прагу, останні будівлі, коли наблизився перший ліс і берези стали виринати з темної глибини сосон, як сонні видіння, коли замигтіли перед очима поля, вкриті яснозеленими врунами, д-р Томаш не міг відірвати погляду від вікна. По небу,

де чудова, лагідна блакить, здавалося, скидала з себе останню шату, пливли легкі хмарини. На землі все віяло життям, буйним зростанням і красою. Часом розкривалася перед очима широка рівнина, та за мить її знову заслоняли сільські хатки, маєтки й прекрасні, справді величні силуети костьолів.

Юдим жадібно милувався цим краєвидом, коли раптом двері відчинилися і в купе не стільки ввійшла, скільки вдерлася висока, худа дама, тягнучи за руку хлопчика років десяти. Дама була негарна і, як уже сказано, худа до такої міри, що того, хто дивився на неї, мимоволі охоплювало почуття вдячності за те, що існують, хвалити бога, жіночі вбрання, які позбавляють звичайного смертного можливості бачити таких дам в негліже. У новоприбулої пасажирки був великий ніс, тонкі, міцно стиснуті губи й примружені очі. Кондуктор і ще якийсь чоловік у залізничній формі вкинули слідом за нею в купе силу-силенну клунків, ящиків, візків, дерев'яних коней, завбільшки з лоша, кілька чемоданів і картонних коробок. Дама залишила все це посеред купе, не потурбувавшись навіть прибрати свої речі. Вона лише зіпхнула деякі з них, що заважали їй вільно рухатись, на ноги сусідам... По цьому нова пасажирка знесилено впала на диван і почала уважно оглядати своїх супутників. Синок її стояв посеред речей, купою навалених у проході, і, посвистуючи, теж придивлявся до присутніх. В руці він тримав батіжок— якусь брудну паличку з прив'язаним до неї шнурком. Волосся в хлопчиська було сіре і росло якомсь наперед. Вся його постать і особливо вираз очей нагадували рись чи дику кішку Брудний, потертий костюмчик, вкритий плямами, свідчив про якісь пекельні сутички з водою та грязюкою. Відстовбурчені на колінах діряві панчохи відкривали ноги, вкриті засохлою кров'ю та безліччю синців.

— Дизю, сядь,— мовила мати голосом людини, що от-от має зомліти.

Кажучи це, вона дивилась не на свого нащадка, а на Юдима, наче саме до нього зверталася з цим щирим, повним турботи проханням.

Дизьо й оком не змигнув, ніби слова матері стосувалися когось іншого. З жвавою цікавістю він нахилився до офіцера, який сидів у кутку, і почав уважно оглядати

гудзики його мундира, обмацуючи кожен з них пальцями, забрудненими невідомо чим. Військовий без слова протесту підкорився цьому обстеженню, з легким усміхом чекаючи кінця огляду. Але тут Дизьо побачив палаш, який висів у кутку на гачку, й сміливо простяг руку до цієї зброї поміж головами двох дам. Тоді офіцер мовчки і обережно відсторонив його від себе і своїх супутниць.

— Дизю,— зауважила мати,— поведься як слід, бо пан офіцер візьме палаш і відрубає тобі голову.

Жвавий хлопчик знову не звернув уваги на материні слова. Тут раптом йому заманулося вилізи на вікно, і він рушив до нього просто по ногах пасажирів. Дами й офіцер, яким Дизьо безцеремонно наступав на мозолі, голосно запротестували. Але хлопчина, з виразом триумфатора, сповненого байдужості до всього навколо, таки пробився туди, куди надумав. Розставивши ноги, він став на обидва сидіння й, нехтуючи всякою небезпекою, перехилився за вікно так, що присутні побачили задню частину його костюмчика, подерту чи не більше, ніж панчохи. Одна з дам звернулася до стурбованої матері:

— Але ж, пані, ваш синок може вилетіти за вікно...

— Дизю, ради бога, не перехилийся так, бо ця пані каже, що ти можеш випасти за вікно!

Знову ніяких наслідків. Протягом деякого часу пасажири з неспокоєм споглядали зігнуту навпіл постать хлопчиська. Раптом всі одностайно скрикнули з жаху: Дизьо перехилився ще дужче, очевидно, збираючись дотягтись до прибитої під вікном таблички. Щоб зберегти рівновагу, він став на одну ногу, а друга, в міру його рухів, описувала півкола над головами дам, які сиділи біля вікна. Нарешті, офіцер зірвався з місця, схопив його за пояс і втягнув у купе. Тут Дизьо показав, що він уміє. Насамперед він видерся з рук офіцера й знов кинувся до вікна. Коли його зупинили вдруге, хлопчисько почав щосили шарпатися й пацати ногами в усі боки, не зважаючи на те, куди влучають його каблуки: у чемодани, чи в мозолі пасажирів.

— Але ж, пані,— вигукнув, нарешті, офіцер,— що це таке? Нічого казати, вихований хлопець! Може, ви будете ласкаві...

— Дизю, закликаю тебе всіма святими! — стогнала мучена мати.

Але той не здавався: офіцера щосили відіпхнув ліктем, а матері висолопив язика, такого довгого, що його можна було показувати за гроші. Кінець кінцем, на бешкетника перестали звертати увагу. Тоді він трохи заспокоївся і тільки час від часу кидав неприємні погляди на офіцера та спльовував на підлогу. Через деякий час Дизьо вмовстився поміж матір'ю та Юдимом і, витягнувши ноги аж на протилежну лаву та засунувши руки в кишені куртки, став розглядати по черзі кожного з пасажирів. Але ця тиша тривала недовго. Хлопчисько почав атакувати Юдима. Він заглядав йому в очі, спирався на нього плечем, штовхав ліктем, коліном, і, нарешті, витягнувши з-під лави свій батіжок, поставив паличку на ногу Томаша й почав обіруч крутити. Лікар відняв у нього паличку й відсторонив руку хлопця. Це, проте, допомогло ненадовго, бо незабаром почалася та ж сама історія. Мати придивлялась до цього з кислим виразом і, нарешті, вирішила втрутитись.

— Прошу тебе, Дизю, не роби цього... Навіщо це? Хіба виховані хлопчики так бавляться, хіба це гарно? Скільки вже разів мама тебе просила, щоб ти не зачіпав панів у вагоні. Ти ж робиш цим мамі величезну прикрість... Невже ти хочеш, щоб пан кондуктор викинув нас і з цього купе, так само, як з того? Хочеш? Скажи щиро....

Дизьо кинув на матір побіжний погляд і вдався до нових пустощів. На лаві лежав капелюх Юдима. Хлопчисько схопив його й почав крутити, як жонглер, підкидати вгору й ловити на паличку.

— Ах, Дизю, Дизю...— стогнала дама.— Не роби цього, бо, ручуся тобі, цей пан розгнівається і теж вилає маму, як пан полковник. Невже ти хочеш, щоб цей пан вилаяв маму? Скажи щиро... Невже ти хочеш?

— Авжеж, хочу, щоб тебе вилаяли,— буркнув безжальний син, на що мати нічого не відповіла.

Нарешті, бешкетника зморила втома. Дизьо сів на вільне місце і, на превелике задоволення усіх супутників, позіхнув раз, другий. Незабаром він уже спав. Юдим обережно поклав його ноги на лаву, а сам вийшов з купе й не повертався туди аж до Івангорода, коли треба було забрати чемодан, щоб пересісти в інший вагон. Д-р Томаш із широю радістю думав про те, що позбудеться нарешті своїх докучливих супутників.

Та як же він розлютився, коли побачив матір з пустотливим сином у тому самому вагоні, в який пересів. У більшій частині вагона не було перегородок, і пасажири могли бачити одне одного. Дизьо пустував тут скільки хотів.

Коло третьої години дня поїзд підійшов до станції, на якій Юдим мусив зійти, щоб решту дороги — близько п'яти миль — проїхати кіньми. Він виліз з вагона і, обминувши непоказний вокзал другорядної станції, побачив екіпаж, запряжений парою коней, з кучером у блискучій лівреї на козлах. Старенький єврей-носіельник приніс його чемодан і поставив під сидіння. Юдим побіг ще в буфет, щоб купити цигарок. Повертаючись назад, він вже здалека побачив Дизя та його матір, які сідали в екіпаж, надісланий за ним. Руки в нього опустились і напівзабута шевська лайка вихопилася з уст. Втомлена дама вже довідалася від кучера, що вона повинна їхати з якимось паном, впізнала чемодан свого недавнього супутника і з найпривітнішим виразом обличчя посунулася на сидінні, щоб дати йому місце.

В першу хвилину д-р Томаш вирішив не їхати ні за які скарби в світі. Але деякі зіставлення та швидкі підрахунки готівки, що лежала у нього в кишені, примусили його змінити рішення. З виразом цілковитого щастя підійшов він до екіпажа й зав'язав чемну розмову. Незабаром усі клунки дами були покладені, де попало, Дизьо, щоб, боронь боже, не впав під колеса, внаслідок палких благань матері, сів на лавочці внизу, й екіпаж рушив багнистою вуличкою єврейського містечка.

Дама без упину цокотіла, навіть тоді, коли екіпаж, наче в конвульсіях, стало підкидати на ямах, вибоїнах, калюжах та на містках через рови в містечку. Юдиму аж млосьно ставало від самої думки, що ця приємна розвага триватиме протягом усіх п'яти миль, бо, як виявилось, мати з сином мали їхати разом з ним аж у Ціси.

Незабаром, проте, він зітхнув вільніше. Ледве екіпаж виїхав за містечко, в обличчя ввійнув вологий подих вітерця, що линув з неосяжних просторів, з полів та лісів. Рілля, розмокла після довгих дощів, покраяна коричневими борознами, на вищих місцях, висихаючи, ясніла золотисто-сірими плямами. Над ними курилася легка сіра пара. Латки озимини мінилися чудовими барвами, здалеку то зеленими, то блакитними, мов пера на шні

павича. Високо вгорі, наче снігові кучугури, громадилися білі хмари, розцвічені гарними тінями. Поміж їх широко розкинутими крилами виспівував цілий хор жайворонків. Над пасовиськами, вкритими молодою травичкою, з веселими криками кружляли чайки.

Коні мчали клусом, і з-під коліс почали розлітатися грудки грязюки. Вітер не давав говорити, отже, докучливі розмови нарешті припинились. Погляд Юдима: тонув у новому пейзажі, що стелився навколо. І справді, все було тут для нього нове. Селá, чи, певніше, такого несяжного простору полів у цю пору року йому не траплялось бачити ніколи. В ньому збудився святий, прадавній інстинкт, підсвідомий потяг до матері-землі, бажання орати, сіяти, вирощувати хліб. Почуття його розпорошилися і блукали по цьому неозорому краєвиду. Он там, біля лісу, де ледве почало зеленіти листя, біля пагорка, оточеного деревами, можна збудувати дім. Вільхи й осокори ще чорні. Тільки струнка, висока береза вже вкрилася ніжною хмаркою молодого листя так щільно, що з-під нього майже не видно голих гілок. Внизу, коло стовбурів, посміхаються блідоголубі фіалки. Біля лісу тягнеться вузька долина, посеред якої тече струмок. По схилу пагорка ходить якийсь чоловік, схиляється, щось робить, над чимось працює: чи то садить, чи то сіє.

«Щасти тобі боже, чоловіче! Нехай стократ уродить твоє зерно!» — думає Юдим і прикипає поглядом до цього місця, наче то його рідний дім. Та раптом встає перед очима інший дім: підвал, схожий на вогку домовину, брудний, смердючий. Завжди п'яний батько, завжди хвора мати. Розпуста, злидні, смерть... Що вони там робили, навіщо жили в цій ямі, наче навмисне створеній для того, щоб плекати в тілі хвороби, а в серці — ненависть до життя?..

І знову пестить очі цей пагорок, що всміхається сонцю...

Екіпаж минав села, корчми, ліси, роздоріжжя й знову мчав багnistим шляхом, аж верстові стовпи мигтіли перед очима. До Ціс лишалося, може, зо три милі, коли Дизьо подав, нарешті, перші ознаки життя. Досі він сидів нерухомо, мов заціпенілий, витріщеними очима дивлячись на канави понад дорогою. Юдим саме пояснював щось цікаве своїй супутниці, коли відчув, що Дизьо починає лоскотати йому литки. В першу хвилину він поду-

мав, що це йому здається, але, глянувши вниз, побачив на обличчі хлопчиська хитрий вираз. Язик у нього був висолоплений, наче це допомагало процедурі лоскотання. Шибеник засунув руку під холошу Юдимових брюк, відкотив шкарпетку й водив по голому тілу довгою, гострою соломиною. Юдим деякий час не звертав уваги, сподіваючись, що це примусить його малого супутника покинути свої пустощі. Сталося навпаки. Дизьо знайшов під сидінням якусь довжелезну стеблину й став лоскотати нею ногу Юдимові аж до коліна. Але й цього йому було недосить: він вискубував нитки з шкарпеток, намагався розшнурувати Юдимові черевики, закочував йому брюки і т. д. Нарешті, це почало дратувати лікаря. Він сердито відкинув руку пустуна раз, другий, третій. Ніщо не допомагало. Язик, звішений набік, свідчив, що готуються нові експерименти. І справді: Дизьо почав збирати грудки грязюки, що залітали в екіпаж, і, зліпивши їх до купи та відкотивши холошу брюк, прикладав Юдимові до голої ноги. Юдим викинув одну грудку. Коли хлопчисько зліпив другу й притулив йому до ноги знову, доктор відштовхнув його дужче, а коли той зібрався зліпити ще й третю, процідив крізь зуби:

— Слухай, якщо ти зараз не перестанеш, я з тебе шкуру здеру.

Хлопчисько глумливо всміхнувся, набрав цілу пригорщу грязюки й розмазав Юдимові по голій нозі. Тоді той наказав кучеру зупинитись, відчинив дверцята екіпажа, одним скоком опинився на землі й витяг з екіпажа Дизя. Перехиливши хлопчиська через коліно та притримуючи його за шию лівою рукою, він правою надавав йому із тридцять добрих шльопанців. Над самим вухом він чув розпачливий вереск своєї супутниці, яка смикала його за рукав і навіть дряпала нігтями, але не звертав на це найменшої уваги. Нарешті, мати малого злочинця зірвала з Юдима капелюх і жбурнула його в поле, заходячись несамовитим криком. Коли в лікаря рука заболіла від шльопанців, він кинув хлопчиська в екіпаж, схопив свій чемодан і наказав кучеру їхати.

— Але ж, пане лікарю, як їхати? — запротестував той. — Як їхати? Сідайте, прошу вас.

— Не сяду! Вези в Ціси цю пані. Я піду пішки...

Кучер стурбувався, заклопотано поглядаючи то на Юдима, то на даму.

— Ідь, йолопе, коли тобі кажуть!— люто grimнув д-р Томаш. Але кучер все вагався й бурчав, здвигаючи плечима:

— Пан адміністратор наказав мені привезти нового лікаря. Як же це? Хіба ж так гарно? Оце, господи!

— Ідь під три чорти!

— Та сядьте ж, пане лікарю, хоч на козла!

— Не сяду! Чув?

— Та чув. Але щоб мене потім не лаяли.

Кучер сплюнув набік, злегка шмагнув коні й підтюпцем рушив дорогою. Ще раз оглянувся й побачив Юдима, який з чемоданом у руці простував обочиною. Тоді він погнав коні, й екіпаж швидко зник з очей.

Лікар марширував із своєю ношею, ледве переводячи подих та лаючись на всі заставки. Він потрапив у найбезглуздішу в світі ситуацію, але відступати вже не хотів. Просто несила було гукнути кучера й наказати йому повернутись назад. Як на зло, ніде не було видно ні села, ні людей. Тільки десь далеко, з-за положистого пагорка, очевидно, з якоїсь балки, здіймалися низькі темні стовпчики диму. Лікар рушив у той бік вузькою межею, серед зораних полів. Незабаром він справді побачив у низині велике село. До нього було ще далеченько, але надія знайти там підводу скорочувала путь. Нарешті, д-р Томаш зупинився біля порога першої хати, змучений, буквально заллятий потом. Важка дорога по розмоклій, грузькій ріллі, свіже, п'янке повітря і втома довели його мало не до шаленства. Він брів від хати до хати, питаючи, чи нема коней. Тут їх не було зовсім, там не хотіли давати, в іншому місці відповідали сміхом.

Нарешті, Юдим натрапив на молодого господаря, який відразу згодився поїхати з ним. Він запряг у віз пару малих буланих коників, і вони, мов стріла, помчали бічною дорогою, повною ям та вибоїв. Добрий настрій повернувся до Юдима, його охопило навіть якесь молодече завзяття. На повороті багнистого шляху трапилася їм корчма. Візник негайно зупинився й почав підв'язувати коням хвости, щось майструвати коло воза. Кілька разів він заходив до корчми і виходив звідти неохоче... Юдим зрозумів, що його супутник залюбки випив би чарчину.

— Господарю, візьміть собі пляшечку горілки! — гукнув йому лікар.

— А яку ж мені, вельможний пане, взяти: малу чи велику? — не довго думаючи, спитав той.

Юдим завагався. Як було сказати, що малу?

— Та, звісно, велику.

Кажучи це, він згадав про стан своєї каси й злякався, що в нього невистачить грошей...

На щастя, мідяків вистачило, але в кишені залишилось ледве кілька копійок. Дядько вибив пробку одним ударом і примусив Юдима «покуштувати», а коли цей обряд був виконаний, сам взявся до пляшки. Випивши одним духом не менш як половину, він сховав пляшку в кишеню і сів на воза. Ось тепер почалася справжня їзда! Невеличкі прудкі коненята мчали, мов сарни, віз потрапляв у глибокі вибої, повні жахливої грязюки, розбрикував калюжі, що стояли на дорозі, й летів, оточений бризками та грудками. Земля тут була глиняста, дороги — страшенно слизькі. Віз на похилих місцях заносило, мов на льоду, і тільки швидкість руху не давала йому перекинутись. З'їжджаючи з гори, селянин ще підхльоскував коні, і вони, мов шалені, мчали в глибоку, повну грязюки яму, яка звичайно кисла в кожному такому видолінку. Орчики били коней по ногах і примушували бігти ще швидше. З одної дороги візник звертав на іншу, летів стежками, вузькими, як межі, а інколи, щоб скоротити дорогу, гнав коні просто по ріллі. Юдим потроху почав переконуватись, що вони їдуть зовсім не до Ціс. Та йому було байдужісінько. Ця божевільна подорож завадала йому справжньої насолоди. Вітер свистів у вухах, бризки грязюки летіли в ніс, в очі, потрапляли в рот, затужавілими грудками чіплялися до вбрання.

Коли вони так проїхали милі півтори, візник раптом почав співати. Після кожної пісні, здебільшого зовсім не придатної до друку, він робив добрий ковток з пляшки й підганяв коні. Вони минали якісь села, об'їздили ліси, мчали по пасовиськах.

— Далеко ще до Ціс? — спитав лікар.

Візник повернув до нього білі очі й щось пробелькотів. Потім гукнув на коні охриплим голосом і з широкого шляху щосили погнав їх на бічну дорогу. Місце було похиле, віз котився навскоси. З розгону він ударився об насип рову. Юдим раптом відчув, що летить у повітрі, й беркицьнувся сторчголов просто на ріллю. Деякий час він лежав нерухомо, не маючи сили ворухнути рукою чи

ногою. Бачив угорі хмари, глибоку блакить і десь вдалині темну смугу лісу. Нарешті, д-р Томаш підвівся, сів і затрусився від сміху. Весь він з голови до ніг був вимашений глиною, бо, падаючи, проїхався, мабуть, впоперек трьох зораних смужок поля. Поруч з ним у розтолоченій ріллі лежав візник, засипаний соломною, і нерухомими, безтямними очима дивився на віз, перекинутий догори колесами. Коні зійшли в рів і зі смаком скубли молоденьку травичку, час від часу байдуже поглядаючи на свого господаря та ніби кажучи йому: «Бачиш, йолопе, що ти наробив!»

Кінець кінцем візник підвівся й почав підіймати воза. Виявилось, що зламалася розвора, і тому віз, коли його поставили на колеса, виглядав, як людина із зламаним хребтом. Господар порався коло нього дедалі повільніше, наче мав зомліти, і, кінець кінцем, повалився на віз з якимось протяглим белькотінням. Юдим був у розпачливому становищі. Ноги його мало не до колін тонули в рідкій глині, пальто, капелюх, обличчя й руки вкриті були родючою, добре угноєною землею. Зім'ятий чемодан поділяв долю свого господаря. Що тут було робити?

Юдим залишив легковажного візника разом з його кіньми й возом посеред дороги, а сам узяв чемодан і рушив уперед. Наставав вечір. Вдалині, за кілька верст, видно було дзвіниці костьолів та яскраві дахи містечка. Лікар попрямував до нього, посвистуючи і щохвилини пирскаючи від сміху. Так прочвалав він версти зо дві, коли раптом почув за собою кінський тупіт. З широкої алеї, яка перетинала дорогу, вилетіли дві амазонки, поруч з якими скакало двоє верхівців, і, женучи коней клусом, порівнялися з Юдимом. Коні їх були змилені, забризкані грязюкою, від них ішла пара. Перша амазонка їхала поряд з юнаком, який сидів на чудовому гнідому коні. Він перехилився в сідлі до своєї дами і щось захоплено говорив їй. Обое ледь-ледь повернулися в бік подорсжнього... Але цього було досить, щоб Юдим впізнав панну Наталю. Вона оглянулася ще раз, але тільки на секунду, на одну секунду... Вона, без сумніву, побачила його, всміхнулася, але в ту ж мить відвела погляд, наче не могла гаяти жодної хвилини, наче не мала права навіть звертати увагу на таку кумедну істоту, якою був у цю хвилину Юдим...

Він стояв, страшенно зніяковілий. Чув глумливий регіт панни Ванди, що мчала галопом у другій парі, з якоюсь літнім паном, але не звернув на це ніякої уваги. Він дивився на ту, що, злегка перехилившись наліво, вільно, граціозно сиділа в сідлі, ніби в кріслі, подаючись вперед за кожним скоком коня, чарівна й принадна в кожному своєму русі...

Довго стояв Юдим на місці — остовпілий, смішний навіть самому собі і нещасливий понад усяку міру. В канаві булькотіла вода, забруднена мулом; здавалось, вона теж регоче до нестями.

Лікар добрався до містечка ще завидна. Там його вмить оточила юрба євреїв, жебраків та різних волоцюг, які придивлялись до нього із сміхом.

— Що це за місто? — спитав він у першого, хто трапився йому на дорозі.

— Місто? Чому місто?

— Яке місто, питаю?

— Це містечко зветься Ціси.

— От добре! — радісно вигукнув Юдим. — Слухай-но, хлопче, візьми цей чемодан і неси його за мною до лікарні. Ти знаєш, де це?

— Чого б то я не знав? А пан здалека? Пан трішечки забруднились...

— Не твоє діло! На, неси це в лікарню.

Довгі алеї з прадавніх дерев, що тяглися вниз до величезного парку, відкрилися перед очима Юдима. Носій пояснив йому, де лікарня, де курзал, де замок, де палац «графині», де чия вілла. В алеях і в парку було порожньо, і ніхто не помітив прибуття лікаря, одягненого в костюм з глини.

У великому вестибюлі лікарні його провідник розшукав чоловіка, який назвав себе швейцаром. Роззявивши рот, з виразом недовір'я на обличчі, той провів прибулого в кімнати «молодого лікаря». Юдим поспіхом скинув з себе взуття й одяг, вимився й переодягнувся в сухий чорний костюм. Незабаром він був готовий і зібрався вийти, щоб відрекомендуватись новому начальству, але трохи затримався, чекаючи, поки принесуть пальто, яке швейцар забрав почистити. Д-р Томаш скористався з цього часу, щоб оглянути своє приміщення. Воно складалося з двох кімнат, або, певніше, з двох зал. За вікном, біля якого він стояв та яке було зовсім низько над землею, про-

стяглась вузька алея молодих дерев, переважно грабів. Одні з них були вже досить великі й товсті, інші переживали, так би мовити, підлітковий період. Гілки їх були рівно підрізані й скидалися на шибайголів-школярів з коротко підстриженим волоссям. Паралельно з алеєю тягнувся високий, грубезний старий мур, з цегляним дашком. Його вкривали плями зеленої плісняви та місцями молодий оксамитний мох. Поміж рядами дерев бігла по парку вузенька розчищена доріжка. Середина її була вже суха, але на обочинах ще темніла волога. Молоді листочки грабів, які недавно тільки виглянули на світ, ще зморщені й такі ніжні, що зіщулювались навіть від поцілунків сонячного проміння та від подиху запашного вітерця, здавалось, лякливо промацували, з допомогою своїх тонких, ніжних тіней-відбитків, і жовтий пісок на доріжці, і темну, пухку землю, і свіжу травичку, що пробивалася з-під землі. Вони були ясні й веселі, мов дитячі оченята. Великий мур, за яким вже ховалося сонце, кидав на доріжку тінь, чорну, мов двері в'язниці. Тільки в кінці парку, де мур повертав під прямим кутом, ще лежала ясна смуга. Здавалось, наче поверхня муру має тут своє задумливе обличчя, яке дивиться невидимими очима в глибину весняного парку й сяє промінною радісною усмішкою. За муром, ближче до вікон, росли дві велетенські тополі. Оточені гнучкою молодою паростю, їх могутні сучкуваті стовбури здавались торсами, закутими в міцні панцири, під якими криються неприступні для ударів м'язи. Звідкілясь з височини, невідомо з якого дерева, летіла на доріжку золотисто-рожева луска бруньок...

Юдим, стоячи біля розчиненого вікна, відчував, що душа його ніби зливається з тим, що він бачить. В його жили наче вливалась буйна сила, та сила природи, що спонукає зростати дерева і листя. Юдим відчув у собі цю силу, відчув водночас і владу над нею та змогу перетворити її на велику працю. Чекання роботи, яку він вже передчував на новому місці, сповнювало його насолодою. Він дивився в простір, ніби протинаючи його сміливим поглядом.

Нарешті, нарешті! От місце, де він зможе запрягтись і глибоко врізати свій плуг у стару землю. Він буде тут сіяти, стане працювати для людства, віддасть світові все, що взяв у нього, і не пошкодує рук, не пошкодує своєї

праці! Нехай знають, як може віддячити людина з народу, яку прилучили до культури, якій дали право на працю.

В цю хвилину душу його заспокоїло щось невловиме, наче звук, що пливе в просторі, наче шелест грабового листя, який завмирає серед дерев.

Це було коротке радісне благословення, вдячність таємним силам природи за святе право людини на працю, за силу, за могутні плечі, які служать їй.

ЦІСИ

Лікувальний заклад Ціси розташований в долині між двома пасмами пагорків, порослих прекрасним лісом. Посеред долини тече струмок. Він утворює в парку два ставки, з яких один є джерелом енергії, що рухає машини лікарні. Навколо ставків тягнеться величезний парк, що зливається з лісами на сусідніх пагорках. Лікувальний заклад (тобто ванни, водолікарня, душі й т. ін.) міститься в будинку, який, невідомо чому, має назву «Вінцентій». Він стоїть на березі другого ставка; з того ж самого боку на пагорку біліє прекрасний курзал, оточений заростями дерев, клумбами, газонами й затишними алеями. В самому парку та за його межами, біля доріг, що розходяться в різні боки, і навіть просто посеред лісу стоять вілли. Одні з них збилися в купу, наче хати на селі, інші шукають самотності й ховаються від світу в гушні сади.

По той бік ставу, на схилі гори, яка панує над усією околицею, стоїть палац і численні кам'яні будівлі маєтку Ціси. Ще вище, за палацом, на вершині височить костюл з двома стрілчастими вежами, що їх видно з усієї околиці, де б ти не став

Наступного дня після приїзду д-р Юдим робив візити, оглядав місцевість, вивчав таємниці курорту — і був приголомшений. Виявилось, що він не тільки матиме змогу докладно обізнатися з усім ще до початку сезону, але й, крім того, зможе взяти участь в управлінні.

Таким чином, сьогодні він знайомився з хімічним складом джерел, завтра вивчав машини, які нагнітали

воду в ванни, знайомився з системою ведення канцелярських книг, орієнтувався в господарських справах, у постановці готелю і т. д. Раз у раз перед ним розкривалися явища, про які він раніше й уявлення не мав, і зникали, затушковані новими враженнями. Але найбільше за все його зацікавили основи підприємства, його матеріальна база. Лікувальний заклад Ціси належав акціонерній компанії з основним капіталом близько трьохсот тисяч карбованців. Акціонерів було більше ніж двадцять чоловіка. Вони обирали правління, яке складалося з голови та двох віце-голів, ревізійну комісію з трьох членів і, крім того, директора, адміністратора й касира. Обов'язки голови правління виконував відомий адвокат, який постійно проживав у Москві. Одним почесним віце-головою був акціонер Лесчиковський, який жив аж у Константинополі, другим багатий варшавський підприємець пан Штарк. Директором був д-р Венгліховський, адміністратором Ян-Богуслав Кшивосонд-Хобжанський, а касиром та щасливим чоловіком дами, разом з якою їхав з Варшави Юдим, і вітчимою свавільного Дизя — пан Ліства.

Минуло досить багато часу, перше ніж д-р Томаш обізнався з історією цього закладу, — історією, яка в Цісах була справжньою *magistra vitae*¹. Історія ця, чи, точніше, кілька різноманітних давніх історій, мала великий вплив на перебіг поточних справ. Ця історія, що її д-р Томаш чув з багатьох уст, була така.

Ціси вславилися своїми водами ще на початку минулого століття. Часто можна зустріти в мемуарах згадки про те, що в Цісах лікувався ось такий або такий сановник. Проте це не була курортна місцевість в сучасному широкому значенні цього слова. Правда, водами користувалося багато людей, але тільки завдяки гостинності власника маєтку, бо джерела розташовані були в парку, який оточував старовинний родовий палац. З давніх-давен маєток цей належав роду Невадзьких. Останнім власником його був чоловік тієї самої старої пані, з якою Юдим познайомився в Парижі. У шістдесятих роках минулого століття пан Невадзький залишив рідну країну. Він повернувся в Ціси зовсім підупалим, тяжко хворим стариком. Неймовірні страждання, пережиті ним, цілком

¹ Вчителькою життя (лат.).

змінити його погляди. Основною метою старого пана Невадзького стало з того часу одно — робити добро людям, а через те, що він сам був хворий, то й благодійна діяльність його була спрямована насамперед на те, щоб полегшити страждання інших хворих. Тим, що купання у водах з джерел його парку було визнане лікарями за цілюще, Невадзький всі сили поклав на те, щоб збудувати в Цісах лікувальний заклад. Для цього він перш за все подарував запроектованому закладові кілька десятків десятин землі, разом з парком, джерелами та частиною прилеглих лісів, з будовами, які вже були на цій території. Він сам створив акціонерне товариство, до якого притягнув своїх товаришів, здебільшого розкиданих по всьому світу. Найбільшу частину акцій взяв старий його приятель і колега, купець з Босфора, Лесчиківський. Решту розібрали адвокати, лікарі, фабриканти. В перші роки на чолі підприємства стояв директор, — особа зовсім непридатна, — який вирішив з цього, щойно народженого, закладу зробити відразу європейський курорт. За його планами в Цісах збудовано чудові будинки й вілли, обставлені з такою пишністю, яка могла б задовольнити найвибагливіші смаки. Ці ризиковані експерименти незабаром привели все підприємство до краху. В Ціси стали з'їжджатися з усієї країни й навіть здалека аристократичні родини, які шукали розваг. В гонитві за славою європейського літнього курорту, лікувальний заклад з кожним роком набував дедалі більшої пишності. Тимчасом умер засновник його Невадзький. На підсумковому засіданні після закінчення року з'ясувалось, що Ціси не тільки не приносять ніяких прибутків, а навіть дають дефіцит. Через це, а головне, як це часто буває, тому, що не було основної підпори — того, хто вів усю справу заради ідеї, — підприємство захиталось. Ось тоді й з'явився на сцені торговець килимами з Константинополя. Він підбадьорив підупалих духом акціонерів, поповнив дефіцит своїми грішми, одверто зажадав, щоб директора усунули з його посади, а натомість призначив нового — приятеля свого й покійного Невадзького — д-ра Венгліховського, чоловіка досвідченого, який бачив світу чи не більше за них обох. Тільки-но Венгліховський узяв у свої руки кермо, справи одразу повернулися зовсім інакше. Новий директор насамперед відмовився керувати господарською частиною. Доручив це адміністраторові,

знову ж таки їх спільному другові Қшивосонд-Хобжанському.

Наступного року вже не повторилися колишні розваги — танці, театральні вистави, перегони, стрільба в голубів, полювання і т. д. Це був справжній лікувальний сезон. Ванни, готель — все стали перебудовувати на новий зразок, відповідно до завдань сучасного лікувального закладу. Д-р Венгліховський складав нові проекти й подавав їх на обговорення правління. Якщо воно не згоджувалось їх затверджувати, він писав Лесчиковському, і той без вагання все залагоджував... власним коштом. Така була в них умова.

Старий Лесчиковський був удівцем і мав пасинків-греків, які висмоктували його, мов п'явки. Це була дуже багата людина. Колись буря викинула його на берег Босфора, в самому подертому піджаку та в черевиках без підошов. Після цього ким тільки він не був: вантажником на кораблях, підмітальником вулиць, рознощиком європейських газет, агентом якоїсь французької крамниці, прикажчиком, комівояжером і, нарешті, торговцем килимами, власником величезних крамниць та промисловцем. Протягом життя від його прекрасного прізвища залишилися тільки три перші літери, які легко було вимовляти в персько-турецько-англо-французьких торговельних зносинах. Він і сам віднині став називати себе не інакше, як «старий Лес», і вживав цей уламок свого прізвища в усіх відмінках. Лесчиковський був сином бідного шляхтича, який жив неподалік від Ціс. Ще в славнозвісній Келецькій воеводській школі побратався він з панком Невадзьким, з Венгліховським та Қшивосондом. Суворе життя й дивовижні його пригоди назавжди відірвали Лесчиковського від рідної країни. Нашадок хліборобів з діда-прадіда, він став купцем. Працював більш як десять годин на добу, не знав ні свят, ні відпочинку. Здавалося, це не людина, а якась сталева, незламна машина. А проте серед різноманітних своїх занять «М. Лес» і вдень і вночі думав зовсім про інше. Тверезий, хитрий гендляр, якого жоден грек чи вірменин не міг перевершити спритністю, з яким жоден англієць не зрівнявся б залізною систематичністю, — цей чоловік в глибині душі був мрійником і аскетом. Спав на твердому ліжку, жив у тісній кімнатці, одягався абияк. Із своїх коштів він призначив певну суму своїм «сосунам»-пасинкам, а решту

розсилав по всьому світу. Майже щодня на його письмовому столі лежав лист, інколи з дуже далекого краю, написаний «людською» мовою. І жоден такий лист ніколи не залишався без відповіді. Лес був людиною розумною — ще ніколи в житті не піддурив його жоден шахрай, не виманив у нього ні гроша. Але кожен чесний фантаст міг витягти з нього тисячі. Найулюбленішою мрією Леса був цісівський лікувальний заклад. Старий, спритний гендляр вічно марив про перетворення свого улюбленого куточка, про те, щоб піднести його якомога більше. Збирав гроші, відкладав «непорушні» фонди, нагромаджував, мов скнара, якусь «таємну касу» на нечувані перетворення, які збирався запровадити під Цісами, в своєму Загір'ї та в околицях, тільки-но повернеться додому...

«Таємну касу» спустошував перший-ліпший інженер, який їхав учитися, який-небудь художник, що йому потрібен був Париж, лікар, технік (завжди винахідник *in spe*¹), чи ще хтось. І знову починалися спеціальні операції, щоб заповнити порожнечу. Так минали роки. Коли Невадзький заснував у Цісах лікувальний заклад, який, річ зрозуміла, не міг не поширити свого благодійного впливу на всю околицю, старий Лесчиковський подумав: «Це треба підтримати». І підтримував, як міг, із своєю навіть не залізною, а сталевою наполегливістю, з усією своєю, по-дитячому наївною, довірливістю.

Через кілька днів після приїзду до Ціс, д-р Юдим одержав з Константинополя величезного листа. В ньому старий емігрант рекомендувався молодому лікареві й зав'язував з ним знайомство. Лист був написаний страшенно перекрученою польською мовою: тут була суміш англійських, французьких, грецьких, болгарських слів, між якими часто траплялися зовсім незрозумілі знаки, очевидно, турецькі чи перські. В листі була кабінетна фотографічна картка старого Леса. Лист і ця картка на диво доповнювали одне одного. Здавалось, очі кажуть все те, чого не можна передати словами, що неспроможна висловити мова, спотворена й перекручена від служіння багатству. Важко було відірвати погляд від цього худого обличчя, від темних пильних очей. Круте опукле чоло, різко окреслений ніс і тонкі губи мали на собі

¹ В майбутньому (лат.).

нечать відчаю, наполегливості і впертості. Юдим кілька разів перечитав цього дивацького листа і незабаром так призвичаївся до його стилю, що визнав його не тільки цілком природним, але й зовсім необхідним. Фразами, які повторювались по кілька разів, старий Лесчиковський змальовував самого себе. Далекий, він здавався живим, наче сам ходив по тих місцях, про які говорив у листі. В Цісах все йому було знайоме до найменших дрібниць. Він звертав увагу молодого лікаря на окремі подробиці, яких той ще не помітив. Наприкінці листа було прохання прислати свою фотокартку й часто, дуже часто писати йому.

«Я люблю,— писав М. Лес,— молодих, бо вони сміливо беруться до праці. Люди—це звичайно lazy¹, знаєш, пане лікарю, як кажуть англійці. А я цього не зношу. Наш поляк ледве встигне щось зробити і вже старіється. На те він і працює, щоб під старість нічого не робити. А тоді вже користується з праці молодого, п'є його кров та ще й на його плече спирається, а сам удає, що це його labour². Не так робить англієць. Він завжди йде! Forward!³ До кінця життя. А як не може вже працювати, то не лягає впоперек дороги іншому, а йде спочивати. Тоді молодий стає на його місце й починає свою працю з того самого місця, на якому зупинився його попередник. Тільки ми ще віримо в долю — kismet, як турки. Але ж усе в наших руках! Все можна осягти! Якби я був молодий, я б усе зробив. Мені здається, ми з вами будемо іти опліч, мій пане докторе Юдим...»

Минуло понад десять років, відколи головним керівником закладу став д-р Венгліховський. Ціси здобули під його керівництвом славу та загально визнану добру репутацію. Досить великий вплив мав і адміністратор Кшивосонд-Хобжанський. Це був старий парубок, чоловік досить вродливий, високий на зріст, гарно збудований. Він носив довгі, обвислі вуса, які чорнів дешевою

¹ Ледарі (англ.).

² Праця (англ.).

³ Вперед (англ.).

фарбою, так само, як і вціліле ще де-не-де на висках волосся, внаслідок чого вони набирали зеленкуватосірого кольору. Одягався він майже завжди у високі чоботи, в широкі шаровари та щось на зразок чумарки. Цей чоловік пройшов усю Європу вздовж и впоперек. Говорив мало не всіма індо-європейськими мовами, принаймні охоче вживав словечка з найрізноманітніших діалектів, і вмів робити майже все на світі. Якщо говорили про хімію, він втручався до розмови і часто досить доречно. Якщо хто заводив дискусію про живопис, скульптуру, літературу, куховарство, ювелірну роботу, лимарство, підробляння картин, антикварну торгівлю, краєцтво, шевство, зброярство, а головне — про механіку, Кшивосонд у кожній з цих галузей виявляв запас спеціальних знань. Мало того, своє знайомство з кожною спеціальністю він міг довести на ділі. На свят-вечір він варив суп і готував рибу. Правда, суп виходив досить оригінальний, бо якщо Кшивосонд пересолював його солдатськи, то, щоб перебити смак, сипав у миску цілий фунт цукру. Всі сідла в господарстві він зробив сам, чи, певніше, переробив. Якщо протягом сезону заручалась чи вінчалась яка-небудь пара, Кшивосонд, як ласку, випрохував дозволу зробити для молодих шлюбні обручки. В Цісах було повно його виробів. Він сам лагодив усі машини, разом з мулярами мурував стіни, рубав і пиляв з теслярами, стругав і фарбував із столярем, копав землю з садівником.

У директора Венгліховського був емальований годинник, подарунок Кшивосонда, його власного виробу; про це принаймні свідчив напис, надряпаний на кришці годинника якимось гострим знаряддям. У вестибюлі курзалу стояв годинник з шафкою; варт було його смикнути за шнурок, як він починав награвати веселу арію. Годинник цей був начебто поламаний і потім напрочуд майстерно відремонтований самим Кшивосондом.

У бібліотеці лікарні стояв його шедевр, так звана «алегорична група». Це був столик, на якому склеєні між собою камінчики, кристалики, уламки фарфору, скла, корали і т. п. утворили щось на взірць пагорків, озер, печер. З глибини цих печер мав виходити у добру погоду чернець, але, правду кажучи, чомусь ніколи не виходив. Вершини пагорків були оздоблені різноманітними алегоричними фігурками, півниками, солдатиками, прапор-

п'ям, терновими вінцями, а посередині сидів білий скляний птах, схожий на гуску, з чорними очима, на вигляд наче в окулярах. У залі для гри в карти стояв ще один майстерний витвір Кшивосонда. Це була старовинна шафа, оздоблена інкрустацією з кості, так чудово зробленою, що це викликало загальний подив. На верхньому карнизі цієї шафи був інкрустований напис: «A. D. 1527». Звісно, Кшивосонд лише реставрував цю пам'ятку минулих часів, хоча злі язики й твердили, що він був творцем не тільки шафи та інкрустації, а й напису, вирізьбленого вгорі.

Я. Б. Кшивосонд-Хобжанський опинився в Європі в той самий час, що й М. Лес. Та коли той рушив на схід, Кшивосонд пішов на захід. По суті, він власними ногами зміряв Сілезію, Чехію і Баварію, аж до самої Франції. Тинявся в Парижі, Лондоні, Брюсселі, заробляючи на хліб чим тільки міг. Так, у Парижі він був ретушером у вуличного фотографа; звідти незабаром переїхав до Лондона, куди переманив його товариш, якому пощастило влаштуватися на збройовому заводі. Кшивосонд працював там деякий час простим робітником і набув великої вправності як зброяр. Йому, проте, легше було призвичаїти до цієї роботи руки, ніж переінакшити свій шляхетський дух. Заробивши трохи грошей, він повернувся на континент і подався до Брюсселя. Але це мандрівне життя зовсім не означало, що Кшивосонд був неробою. Аж ніяк! Він умів устати вдосвіта, весь день без перепочинку важко працювати і пізно вночі заснути на твердому ліжку. Ходив у приношеній одежі, та й ту готовий був віддати людині, біднішій від себе, але тільки щоб усі про це знали. Якщо хто-небудь з'являвся до нього з проханням допомогти, позичити грошей, він ніколи не відмовляв, та любив, щоб і йому зробили ту чи іншу послугу. З лондонської фабрики його виштовхнула якась незрозуміла сила, жадаюча чогось кращого. Але Кшивосонд не думав ані про спокійне життя, ані про багатство, хоча й любив достаток. У найтяжчих обставинах він завжди прагнув слави, мріяв про піднесення, жадав здобути вплив, стати відомим серед своїх. Він охоче взявся б за яку-небудь геройську працю, аби тільки вона не була щоденним ярмом, чимось звичайним, обов'язковим, постійним, як у всіх інших. А втім, досить довгий час Кшивосонд прослужив касиром в одній з брюссельських тютю-

нових крамниць і став був навіть звикати до цієї роботи, коли раптом гурток його товаришів, який саме кочував по Мюнхену, нагадав йому про своє існування. Мюнхен, що його Кшивосонд бачив проїздом до Парижа, страшенно сподобався йому — отож він, недовго думаючи, рушив туди. Там знайшов він цілу колонію: художники, студенти, різноманітні артисти, ремісники й просто сироти бездомні, «нещасні поляки». Життя кипіло там, наче у казані. Тривали нескінченні суперечки, утворювались різні течії та партії, відбувалися засідання, суди й навіть бійки. Хобжанський, звісно, зараз же приєднався до однієї з партій і незабаром став її вожаком, і до того ж дуже енергійним. Дуже швидко він навів у своїй партії такий лад, що виконання статуту не раз закінчувалося в поліцейському бюро. Супротивників, яких він влучно називав «птахами, що плюють у власне гніздо», Хобжанський перемагав такою залізною рукою, що йому погрожували повибивати шибки та поламати ребра. Оскільки власного приміщення він не мав, йому доводилося побоюватись лише за цілість своїх ребер, але цьому він запобігав з допомогою товстої сукуватої палиці. Деякий час після приїзду, поки знайшлася інша робота, він позував художникам як натурщик. Його красиве обличчя, з виразом якоїсь дивної меланхолії і водночас гордості й відваги, дуже приваблювало художників. Він здобув славу «інтересної натури» і був широко відомий у колах художників як «нещасний поляк». З часом ця суто етнографічна характеристика перетворилася на менш визначену: «нещасний блазень з багатьма приголосними». Згодом Кшивосонд став позувати лише своїм землякам, і не інакше, як на коні.

Стосунки з художниками ввели його зовсім в інший світ. Художники — народ химерний, безтурботний, що завжди мандрує з місця на місце й сьогодні купається в золоті, а завтра мало не голодує, — стали для Кшивосонда джерелом заробітку. От, приміром, який-небудь художник починає, так би мовити, «іти вгору» й залишає Мюнхен, прямуючи в широкий світ. «Старшина» Кшивосонд за безцінь скуповує в нього, а іноді й просто «успадковує» його художницьке добро: старі костюми, часто якусь поламану зброю, драпіровки, незакінчені етюди, ескізи, малюнки, навіть поламані рами. А якщо комусь треба було полагодити старовинне сідло, зашити

костюм, відремонтувати меблі, склеїти якусь коштовну річ — Кшивосонд все це вмів зробити. Часом виходило добре, часом погано, але він ніколи не відмовлявся. Він придивлявся до процесу творчості художників, підслухував дискусії й суперечки, досліджував той дивовижний світ, в якому живуть митці, й здобув, таким чином, просто-таки енциклопедичну освіту в галузі антикварно-ремісничо-художній. Коли він чогось і не вмів зробити, то принаймні завжди знав, як це робиться. Якщо хто й міг закинути йому деяку поверховість, то в усякому разі не міг заперечити, що про безліч речей, абсолютно невідомих звичайному смертному, Кшивосонд мав свою думку. З часом його велика кімната на Шванталерштрассе перетворилася на якусь чудернацьку майстерню: там можна було знайти столярні інструменти і слюсарний верстат, тиглі й реторти, цілі купи рам, пляшечки з різнобарвними рідинами, шматки шкіри, залізо і т. д. На стінах рясніли ескізи й картини, серед яких часто траплялися й справжні мистецькі твори, були розвішані псевдо-перські килими та різноманітна зброя. Проживши в Мюнхені кілька років, Кшивосонд став справжнім фабрикантом старовинних речей. Часом йому щастило склеїти з уламків щось схоже на старовинну посудину чи меблі й збути це антиквару, або вимити почорнілу картину, куплену за безцінь, і пустити її в світ як твір «італійської» або «голландської» школи. Найбільшою любов'ю старшини користувався готичний стиль. Кшивосонд бачив цей стиль скрізь, навіть там, де про нього й згадки не було. Слово «готика» в його устах було найвищою похвалою. Через те в колекціях його можна було зустріти стільки гостроверхих речей. Все, що мало форму вістря, привертало його увагу: залізні прикраси ґрат, ключі, оздоби дверей, свічники — вироби селян з околиць Боденського озера, пряжки від поясів, рами і т. д., не кажучи вже про справжні речі в готичному стилі.

Частенько у Кшивосонда збиралися розмаїті компанії буршів і художників. Старий вусач частував усю цю легковажну, веселу молодь якоюсь небаченою настойкою «власного виробу», сиром, який він теж сам виробляв, та сухим хлібом, якщо й не власного виробу, то принаймні запліснявілим у його бездонних шафах до такої міри, що ставав зовсім білим. На знак особливої ласки, Кшивосонд дозволяв декому підходити до «зброї», роз-

вішаної на стінах, а іноді витягав звідкілясь старі, забруднені малюнки і, з виразом цілковитої байдужості, наче йшлося про звичайнісіньку річ, говорив, показуючи пальцем на ту чи іншу мазанину:

— Петер-Пауль Рубенс...

Або:

— Болонська школа... Третій період Гвідо Рені...

Після творів таких митців починалось демонстрування інших зразків мистецтва, як, наприклад, книжечки під назвою «Пріапея», в білій палітурці з телячої шкіри. Книжечка ця в кількох місцях була продірявлена наскрізь. Коли запитували, що означають ці дірки, Кшивосонд розповідав, що це була улюблена книжка Карла XII, яка, проте, часто правила йому за мішень для стрільби з пістолета. Була тут ще палиця Северина Гошинського, яка часом звалася палицею Вінцентія Поля¹; був кинджал Беньовського², оздоблений черепашками; мундир офіцера часів Варшавського князівства; Кшивосонд доповнив його ще тим, що замінив полинялу облямівку новою, приблизно того ж самого кольору, а гудзики й еполети — відповідними гудзиками й еполетами мундира французького піхотного офіцера часів Наполеона III. За склом висів агласний жупаник, пошитий з різних клаптиків, які зовсім не пасували один до одного, стояв якийсь дивовижний, поламаний прилад, який звався «аптечкою Станіслава-Августа»³; лежала теракотова люлька з вигнутим чубуком, так звана «люлька Стефана Баторія»⁴ і т. д. і т. д.

Не всім, проте, і не завжди показував «старшина» свої колекції. Серед молоді колонії було, наприклад, кілька чоловік, які дратували його й викликали погані настрії. Один з них, зустрівшись із старчим антикварієм і стереотипно запитавши про здоров'я, зараз же додавав:

— Ну, а як там Ван-Дейки? В роботі, га? Ну, й що, вдало виходить?

А другий вдавав з себе дурника і саме тоді, як Кшивосонд показував свої колекції, звертався до нього з такими підступними словами:

— А знаєте, я десь читав, не пам'ятаю тільки, де

¹ Польські поети XIX століття.

² Польський шляхтич, учасник Барської конфедерації 1768 р.

³ Останній польський король (1732—1798).

⁴ Польський король (1533—1586).

саме, наче Щербець, меч Болеслава Хороброго, знаходиться у вас, та тільки ви стараєтесь цього не розголошувати, побоюючись, щоб у вас його не вкрали наші «станчики»¹ через підсланих шпигів. Але нам ви могли б його показати... Ми б навіть запряглися, що нікому ані мур-мур...

Були, проте, у Кшивосонда й свої прихильники. На знак особливої ласки, він показував їм клаптики гаптованої шовкової матерії, які зберігалися у нього на дні інкрустованої шафи, запевняючи, що це частина якихось старовинних шат, друга половина яких знаходиться в Ключі, в Парижі, або демонстрував мініатюрну картину в почорнілій рамці, про яку пошепки, багатозначно підморгуючи, казав, наче вона вкрадена з допомогою одного гендляря з Брери в Мілані...

Коли управління Цісами перейшло в руки д-ра Венгліховського, Кшивосонд раптом почав листовно скаржитись М. Лесові на тугу й писав йому так часто, що це відразу привернуло увагу старого хитрого купця.

— Е, та ця зелена мавпа щось надумала,— буркнув про себе М. Лес.

Він відчував до Кшивосонда якусь особливу прихильність; часто купував його безцінні антики, його «Рубенсів» і «Рюїсдалів», гетьманські булави та різні речі, які начебто належали королям. Все це він складав у зелену скриню, яку називав «кабінетом зеленої мавпи».

Нарешті одного разу Кшивосонд признався в листі, що має намір повернутись на батьківщину Лес не заперечував, отож бідний мандрівник повернувся до Варшави і незабаром був призначений адміністратором у Цісах.

Квартира Кшивосонда містилася на нижньому поверсі старого «замка». До нього вела брама (розуміється, в готичному стилі), чи, певніше, залишки брами, які, здавалося, от-от розсиплються. Кшивосонд ці рештки старанно підпирав, запобігаючи таким чином їх остаточному руйнуванню. Праворуч вузькі й стрімкі сходи вели аж до дверей помешкання. Біля порога була невеличка галерея, оточена залізною балюстрадою. І сходи й галерея були недавно прибудовані самим адміністратором. Для прискорення процесу архаїзації цих витворів готичного стилю,

¹ Члени краківської консервативної партії другої половини XIX ст.

Їх ніколи не замітали та не знищували там слідів перебування горобців, які завжди сиділи біля дверей цілими табунами. Кшивосонд дуже любив птахів. Він розмовляв з ними й сипав їм стільки крихт хліба, що горобці почували себе чудово й ні на хвилину не залишали його затишної галереї.

Коли д-р Юдим шанобливо наближався до дверей квартири адміністратора, щоб зробити йому перший візит, йому довелося побачити таку сцену. Біля сходів з несамовитим вереском юрмилось понад десяток дітлахів з маєтку, обідранців з містечка та всякої голоти. На галереї стояв Кшивосонд у капцях та в старій почорнілій куртці з оленячої шкіри. На бильцях сидів приручений сокіл, про якого д-р Томаш чув уже цілу історію. Сокіл цей хворів протягом усієї зими й відбув справжній курс лікування у свого господаря. Кшивосонд вливав йому в горло олію й садовив біля калорифера, звідки віяло таким нестерпним жаром, що бідний птах аж зомлівав. Опалювачі не раз знаходили його нерухомим серед купи вугілля та попелу біля дверцят великої печі. Тільки блискучі очі свідчили, що життя ще не зовсім залишило нещасного пацієнта. Тепер, коли так яскраво сяяло весняне сонце, сокола вперше винесли на повітря. Сидячи на балюстраді, він міцно обхопив пазурами залізний прут, оглядався навколо, ворухився і, взагалі, здавався цілком здоровим. Кшивосонд, бажаючи, очевидно, показати хлопцям не тільки птаха, але і його «штуки», нахилився і, тикаючи йому під самий дзьоб свою голову, приказував:

— На, кусь пана, кусь...

Очевидно, сокіл повинен був ласкаво поскубти рештки фарбованого волосся. Та чи то свіже повітря, чи, можливо, кращий стан здоров'я так вплинули на сокола, що коли адміністратор, ставши навколішки, підсунув йому свою лисину, птах раптом підвівся на лапках, нашорошився й шосили дзьобнув «пана» по черепу... Хлопчиська радісно заверещали, почали стрибати та плескати в долоні. Тимчасом Кшивосонд приніс з кімнати довгий прут і звернувся до сокола з такою промовою:

— То я до тебе, негідника, з ласкою, мов до рідного племінника, а ти мене в голову будеш стукати! От я ж тобі!

З цими словами він жбурнув птаха на землю й почав періщити його прутом, та так, що аж пір'я полетіло.

Сокіл розпустив крила, запищав і на лапках подріботів до кімнати. Двері за ним зараз же зачинились.

Юдим відчинив ці важкі двері і обережно зайшов у приміщення. Воно складалося з великого склепистого передпокою з кам'яною підлогою та двох житлових кімнат. Поряд з передпокоем містився калорифер, де саме в цю хвилину сокіл приймав цілком заслужену кару. Звідти чути було його пронизливі крики. Юдим пройшов у кімнату ліворуч і навіть зупинився, вкрай здивований.

— Пан Твардовський! Йй-богу, пан Твардовський! ¹ — шепнув він мимоволі, зупинившись на порозі.

І справді, все тут напрочуд нагадувало оселю відомого чаклуна: надзвичайно товсті стіни, заграбовані вікна, склеписта стеля. Біля вікна стояли різні верстати і крісло з високою спинкою, оббите шкірою. В глибині кімнати виднілося старовинне дерев'яне ліжко з балдахіном, який підтримували чотири майстерно вирізьблені стовпчики. По кутках валялися купи заліза, ременів, клепок. На стінах висіли славнозвісні картини, про які Юдим вже стільки чув.

Коли Кшивосонд, припинивши езекуцію, зайшов, нарешті, в кімнату і побачив гостя, він привітав його дуже люб'язно і, посадивши в крісло, що справило на молодого лікаря таке враження, наче його опустили в ванну, завів чемну розмову. Коли заговорили про Ціси, Юдим помітив, що Кшивосонд згадує про цей заклад з такою ж недбалістю, як про картини Рубенса, що їх він уже встиг показати гостеві. Помітив Юдим і те, що адміністратор вживає лише таких стилістичних зворотів, які яскраво змальовують його владу й діяльність у Цісах. Так, він говорив, приміром:

— Я наказав перебудувати весь замок... Я ще повинен взятися за впорядкування парку. Я думаю цілком поновити й відремонтувати купальні, та от, як на зло, все не маю часу...

— Це вже зроблять, це я накажу зробити,— раз у раз вихоплювалося в нього.

Особливо часто повторював він такі фрази:

— Це, знаєте, пане лікарю, мені до смаку... Це мені подобалось... На це, бачите, приємно було дивитись, от я й наказав збудувати...

¹ Відомий польський чорнокнижник, який жив у XVI ст. в Кракові і, за переказами, продав душу дияволі.

Така самовпевненість трохи дивувала Юдима і змінювала уявлення, яке вже склалося в нього про лікувальний заклад у Цісах. З другого боку, йому було відомо, що, наприклад, перебудова й ремонт будинків залежали не тільки від того, «до смаку», чи «не до смаку» було це адміністраторові, але й від інших причин, головним чином, від постанов правління.

Згодом йому, проте, довелося пересвідчитись, що подібний спосіб підкреслювати свої смаки та їх вплив на перебіг справ у Цісах не дуже розбігався із справжнім станом речей.

Касиром лікувального закладу був пан Ліства, якого Кшивосонд в очі й позаочі називав старою недотепою або ще ущипливіше «зіпсованою дудкою». Пан Ліства був чоловік матері Дизя й вітчим цього бешкетника. Недотепою в точному розумінні цього слова цісівський касир, мабуть, не був, але й героєм його аж ніяк не можна було назвати. По суті, це була людина, закам'яніла в тяжких умовах, і особливо в кайданах родинного життя. Його дружина та Дизьом так «різноманітили» життя пана Лістви, що робота в холодній, вогкій канцелярії, цілоденне сидіння за стосами книжок, квитанцій, рахунків були для нього єдиною і справжньою насолодою. Він почував, що живе тільки тоді, коли виходить з дому. У власній квартирі пан Ліства нагадував щось на зразок поламаного зонтика: ховався по темних кутках, усім оступався з дороги й мовчав. Незважаючи на таку виняткову скромність, він був козлом відпущення в усіх сутичках з Дизьом, який всіляко збиткувався над немолодим уже вітчимом. Інколи пан Ліства пробував протестувати. Але такі експерименти були нетривалі і з часом траплялися дедалі рідше. Все ставало на своє місце, досить було пролунати з уст дружини одному лише окрикові:

— Іполтел

КВІТКА ТУБЕРОЗИ

Ознайомлення з Цісами забрало в Юдима стільки часу й так захопило його, що про відвідання шпиталю й мови не було. Мало не щодня, проте, доводилось йому чути слово: шпиталь. Сам Венгліховський не раз зауважував між іншим:

— Пам'ятайте, любий мій, що у вашому віданні буде й шпиталь...

— То, може б, ми зараз його оглянули? — спалахував Юдим.

— Е, не горить! От познайомтеся спершу з усім лікувальним закладом, а це — справа другорядна. Я тому кажу, що й він...

Так минав час. Нарешті, д-р Томаш вже не зміг витримати і одного чудового дня, розпитавши докладно, де міститься шпиталь, пішов туди сам, щоб оглянути будинок хоча б зовні. Надія на самостійну роботу в своєму, мало не власному, шпиталі запалювала його ентузіазмом.

За брамою парку розходилися під прямим кутом дві величезні липові алеї. Одною з них звичайно проїжджали в Ціси з вокзалу, інша вела до маєтку, костьолу й шпиталю. Ця широка, але багниста дорога тяглася більше, ніж на версту. Нею і пішов Юдим. Вона вже трохи підсихала, але подекуди розмокла глина ще й досі налипала на ноги цілими брилами. Високі дерева, що стояли вздовж дороги, вже вкривалися листям; в канавах булькотіли потоки рідкого мулу, що швидко ринули з гори.

На серці в Юдима було так весело, як, мабуть, ще ніколи в житті. Коли він наближався до маєтку, будівлі

якого були розкидані на великому просторі, серце дужче застукотіло в його грудях. Весняний вітерець навівав на нього якісь майже учнівські мрії. В його уяві поставали великі події, геройські вчинки, нечувано сміливі операції... На обличчі він почував невимовно палкі поцілунки чиїхось запащних уст. З цілком байдужим виглядом, як і годиться солідному ескулапові, він обминув кілька будинків — помешкання адміністратора, касира, економа, і звернув ліворуч, до костюлу, залишаючи з правого боку широку дорогу, яка вела до палацу.

Поряд з недавно збудованим костюлом — гарною цегляною будівлею з двома стрілчастими вежами в готичному стилі — містився й дім ксьондза. Трохи віддалік ховався в деревах значно старіший і більший будинок: шпиталь.

Юдим не мав наміру туди заходити — він хотів відвідати його разом із своїм начальником. Через те він насамперед зайшов оглянути костюл, який саме в цей час був відчинений. Там не було ще ні підлоги, ні бічних віктарів, ні сповідальні, ні ікон, ні лав. Цегляні колони стояли на піску. Де-не-де видко було лави, нашвидку збиті з дощок. Тільки біля головного віктаря стояли різьблені лави. Там мінилося різними барвами світло, що палало крізь кольорові вітражі. Ксьондз саме правив обідню. Біля головного віктаря зібралася група людей. Юдим пройшов з лівого боку і, нечутно ступаючи по піску, який приглушував його кроки, наблизився до головного віктаря. Зупинившись там, він побачив на лавах усіх трьох своїх паризьких знайомих: Наталю, Іоанну і Ванду. Скраю сиділа панна Наталя. Юдим впізнав її першою, скоріше з якогось солодкого болю, що стиснув йому серце та холодком пробіг по грудях, аніж зором. На ній був легкий літній капелюшок, обличчя закривала вуаль рудуватого кольору. На тлі темного, схожого на бронзу, різьбленого дерева, що немов обрамовувало її голівку, вона виглядала, як чудовий малюнок сангіною. Гострі, наче виточені, лінії її носа і підборіддя вирізнялися під тканиною вуалі, очі темніли, мов глибокі западини. На якусь хвилину Юдим прикипів поглядом до цієї голівки. Він не знав, чи вклонитися йому, не був певен у тому, що його помітили. Через кілька хвилин він, нарешті, вклонився. Панна Наталя ледве помітним рухом схилила голову. В ту ж мить очі Юдима, блиснувши,

зустрілися з очима панни Іоанни. Здавалося, дві молоді, чисті душі, що мандрують по землі, палко сумуючи одна за одною, злилися у взаємному привітанні. На обличчі панни Іоанни тремтів мимовільний усміх, хоча очі й уста всіма силами намагались його приховати.

Відправа незабаром скінчилась, і група городянок, розмовляючи, стала розходитися з костьолу. Юдим ішов за юрбою, стараючись не показати, що чекає панночок. Вийшовши з костьолу, він став походжати навколо, вдаючи, ніби розглядає його архітектуру. Коли він стояв так і, задерши голову, розглядав кам'яні арки, відчинилися бічні дверцята, що вели в ризницю, і звідти вийшов ще досить молодий ксьондз, який щойно правив обідню, а з ним три панночки.

Відбулася зустріч. Лікар привітався з панночками і відрекомендувався ксьондзу. Той зараз же взяв його під руку і почав невимушену приятну розмову. Ксьондз був здоровий, повний чоловік, з веселими блискучими очима й сміхотливими губами. Кілька срібних волосків заплуталося в його буйній чуприні, а свіже обличчя ніяк не хотіло з ними миритися.

— Хто став ногою на територію ксьондза, той іде до нього снідати! — безапеляційно заявив молодий панотець.

— За винятком панночок! — протестувала панна Подборська.

— Без усяких винятків. Ксьондз, панна й ангел — це рідні діти. Зрештою, тут наказую я, а не якісь там панночки. Це мені подобається! Правда ж, пане лікарю?

— Ну, якщо вже такий закон... вам залишається тільки скоритися,— відповів Юдим, звертаючись до панночок.

— Ага! Що ви тепер скажете? Ксьондз і лікар, тобто, я не так висловився,— лікар і ксьондз так вирішили... Та от ми вже і в мене,— казав ксьондз, відмикаючи хвіртку, пробиту в новому мурі, яким був обгороджений цвинтар біля костьолу.

У великих, гарно мебльованих кімнатах ксьондза було повно квітів, картин (олеографій), журналів, ілюстрацій. В ідальні стояла шафка з виданнями для народу, в затишному кабінеті лежали на столі щотижневі й щомісячні журнали, газети. Тут-таки містилася досить велика бібліотека. Ксьондз розважав гостей з щирим гумором, намагаючись додержуватися світського тону. Неза-

баром він запитав у пригожої економки, чи готовий сніданок. За кілька хвилин сніданок було подано на стіл. Ксьондз вже знав про паризьку зустріч лікаря і панночек. Він особливо цікавився дорогою в Лурд¹, бо вже кілька років збирався туди поїхати. Панночки негайно почали в нього допитуватись, чи великі успіхи зробив він у вивченні французької мови. Після сніданку господар запросив Юдима до кабінету викурити цигарку, а панночки залишилися у вітальні переглядати свіжі журнали. Вікна кабінету виходили в липову алею. Ксьондз говорив з таким захопленням і так розумно, що Юдим, розмовляючи з ним, раз у раз думав: «Дивіться-но, який розумний і милий «помідорчик»².

Ксьондз з цікавістю розпитував лікаря про останні події у Варшаві. Та раптом він кинув погляд на дорогу, і на обличчі його з'явився вираз огиди. По дорозі швидким кроком ішов молодий чоловік в елегантному демісезонному пальті і світлому капелюсі. Юдим упізнав у ньому того самого верхівця, якого бачив у день свого прибуття в Ціси та згодом зустрічав за столом у курзалі. Він забув його прізвище і спитав у ксьондза.

— А це пан Карбовський, один з ваших пацієнтів. Хоча, правда, він такий хворий, як я — аптекар!

— Чому так?

— Бачите... Це просто гультай. Походження він, кажуть, аристократичного; дістав у спадщину від батька маєток і за два роки пустив його димом. Бував і в Монте-Карло, і в Монако, і в Парижі, де хочете. В карти багато грає, — та не по-нашому, а з якимись особливими намірами. В цьому й весь секрет!..

— Я не помітив...

— Ну, то ще встигнете. Під час сезону він тут усіх приїжджих, із тих, знаєте, хто багатенький, а в голові вітер свище, як то кажуть, золоту молодь, і навіть дамочок різних, — обчищає так, що ті з плачем звідси виїжджають. З цього й живе.

— А хіба тут бувають такі?

— Ще б пак! Цей пан Карбовський — хо-хо! Взимку, коли багаті компанії пороз'їжджаються, сидить, мов

¹ Лурд — стародавнє місто у Франції, куди з'їжджаються віруючі та хворі, які вірять у вилікування їх лурдською богоматір'ю.

² Так іронічно називали ксьондзів польські інтелігенти.

ховрашок. Часом виїздить, потім знову повертається... Якщо дуже притисне, позичає в лакеїв, у банщиків, у євреїв, фельдшерів, у кожного, хто трапиться. Це я до того кажу, що він і вас не мине.

— Ну, в мене позичити важко, особливо тепер...— засміявся Юдим.

— Ну, ну... Я втратив пошану до нього за те, що він і бідну людину може обшахрувати. Прийде, приміром, до фельдшера, а той протягом сезону встиг наскладати трохи грошенят — і просить розміняти йому двадцять п'ять карбованців. Дурний Фігаро, в захопленні від такого довір'я, витягає з шухляди карбованці й розкладає на столі. Той згорне все це собі в гаманець, а потім вдає, наче забув удома банкнот на двадцять п'ять карбованців, і наказує фельдшеру прийти до нього в готель. «Зайдеш,— каже,— і візьмеш, бо мені зараз не хочеться бігти по гроші — я поспішаю в замок...» Той, дурний, приходять, а попереджені слуги не пускають його до «пана графа», який тимчасом ріжеться в карти, розраховуючи, що виграє ці двадцять п'ять карбованців і поверне їх.

— Але він їх принаймні повертає, чи ні?

— Тепер ще повертає, якщо його притиснути. А що завтра буде — невідомо. За номер в готелі він не платить вже, мабуть, цілий рік. А втім, у нього зараз щось інше на думці...

В цю хвилину почувся легкий стук у двері, які вели з передпокою до вітальні. Ксьондз щось буркнув про себе і вийшов з кабінету, запрошуючи з собою й лікаря. Напроти в дверях стояв пан Карбовський.

Це був високий блідий брונет. Невеличкі вусики гарно відтіняли його червоні губи. Темні очі, ніби запнуті млою, здавалося, не бачили нікого в кімнаті. Гладенько, навскоси з лоба зачесане волосся гармоніювало з усією його постаттю, з обличчям, повним якоїсь особливої принадності. Модний смокінг чудово сидів на ньому, підкреслюючи граціозність повільних рухів. Карбовський привітався з панночками поклоном, ксьондза цмокнув у руку, а Юдиму, привітно кивнувши головою, подав руку і сів біля панни Ванди, напроти Наталі.

Тільки-но молодий чоловік зайшов до вітальні, панна Наталя допозотніла. Уста її дивно стиснулися, наче вона от-от мала вибухнути плачем, а обличчя засяяло такою

чудовою красою, що несла було відірвати від нього очі. Карбовський заговорив з панною Іоанною про книжку, яку та тримала в руках.

Під час розмови він якимось особливим, наче обважнілим рухом підняв повіки і втопив млосний, безтямний, дикий від кохання погляд в обличчя панни Наталі. Вона також не могла приховати виразу своїх очей. Панна Іоанна, видно, сїовнена тривоги і обурення, щось жваво й гаряче говорила Карбовському, але слова плутались і застрягали у неї в горлі. А він запитував, усміхався, відповідав, начебто спокійно і холодно, але погляд його лише зрідка, на одну болючу коротку мить відривався від коханої дівчини. Говорив він повільно і такими чужими, не властивими йому словами, що не тільки йому, але й усім присутнім вони здавалися нещирими й неприродними.

— Ви ще довго думаете пробути в Цісах? — спитала його панна Наталя.

— Так, досить довго. Не знаю... Може, я хутко умру...— промовив він із страдницьким усміхом.

— Ви... умрете? — прошепотіла вона.

— Я так довго, так давно... лікуюсь тут, і все даремно... Я вже втратив усяку надію.

— Може, вам якийсь інший курорт допоміг би краще? — зауважив ксьондз, розглядаючи свої нігті.

Карбовський погладив вусики й окинув ксьондза таким поглядом, який, здавалося, міг би вбити людину.

— Ах, стільки часу,— промовив він, наче до себе.— Так, так... ви, панотче, маєте рацію... інший курорт. Я, може, справді виїду куди-небудь.

— Коли? — спитала знову панна Наталя.

Після цього, здавалося, цілком невинного запитання, панна Іоанна раптом уся здригнулась і рвучко підвелася із свого місця.

— Ідьмо! Вже час! — звернулась вона до своїх супутниць.— Бабуся буде турбуватися.

Панна Наталя вдала, ніби не чує цих слів, тільки очі її спалахнули ясним, мов живе срібло, блиском гніву. Панна Ванда, що протягом усього часу переглядала якийсь ілюстрований журнал, зібраний за цілий рік, підвела голову.

— Значить, ідемо? — запитала вона.

Ніхто не відповів. Ксьондз сидів у кутку за столиком

і тарабанив по ньому пальцями. Очі його дивились кудись у простір, губи були надуті. Такий вираз обличчя аж ніяк не свідчив про те, що він задоволений візитом пана Карбовського та перебігом розмови. Але панна Наталя й Карбовський нічого цього не бачили. Ясно було, що вони прагнули всіма правдами й неправдами скористатися з цих кількох секунд, щоб надивитися одне одному в очі, вилити в усмішках, в тоні начебто байдужих слів море бездонної туги. Все, що вимовляв молодий чоловік, панна Наталя зустрічала якимись незвичайними, невимовно чарівними рухами уст і ніздрів, наче вбирала в себе пахощі кожного слова й до кожного слова припадала поцілунком, немов до подарованої їй троянди.

Панна Юанна попрощалася з господарем. За її прикладом те ж саме зробили і обидві її супутниці. Коли дійшла черга до Юдима й панна Наталя підійшла до нього попрощатися, він глянув їй в очі — суворі, мов закам'янілі від скорботи, що, здавалося, ховали в глибині крик розпачу. На мить Юдим відчув, що віддав би життя за те, щоб ці очі хоч одну-єдину годину так сумували за ним... Але тут-таки в душі його зазвучав диявольський сміх, і щось зламалося в ній з глухим болем.

Він вийшов з дому ксьондза разом з Карбовським.

Біля ганку стояв легкий відкритий екіпаж: всі три панночки сіли в нього. Коні з місця рвонули учвал...

Панна Наталя не оглянулась ні разу. Зате Карбовський довго дивився вслід колясці, яка швидко віддалялася, дивився навіть тоді, коли вона вже зникла за поворотом алеї. Очі його набрали дивного сонливого виразу, обличчя перекривила гримаса такого страждання, що його не могли приховати ні маска гордості, ні чемний усміх.

Юдим глибоко заздрих цьому юнакові, заздрих усьому, навіть тим стражданням, яких той зазнавав. Годину тому він ішов цією самою дорогою з серцем, повним вогню. Він прагнув працювати в шпиталі, гаряче бажав хоч здалека глянути на стіни будинку, де сподівався віддати всі свої сили тяжкій праці лікаря, а тепер цей шпиталь не існував для нього, наче крізь землю провалився. Мало того, всі пориви, які хвилювали його ще годину тому, здавалися зараз до абсурду безглуздими, чимось на зрієць казкових груш, які ростуть на вербі. Дійсним було тільки одне: панна Наталя закохана в Карбовського.

Юдим скоса, з заздрістю придивлявся до постаті цього франта, до його рухів, граціозних і з природи і від виховання, гарних навіть у цьому безмежному смутку, до його елегантного убрання, пошитого з вишуканим смаком. Молодий лікар, напевно, не признався б у цьому нікому, навіть самому собі, та в цю хвилину він почував, що все життя, всі зусилля, плани, прагнення — все здається чимось надзвичайно безглуздим в порівнянні з життям Карбовського. Навіщо все це? Навіщо всі старання, ідеї, праця? Хіба Карбовський не зрозумів життя так, як його слід розуміти? Бути красенем, витонченим, елегантним, щоб тебе кохала за це найчарівніша істота в світі — прекрасна панна Оршенська! Все в Карбовському здавалося Юдиму досконалим і логічним, навіть його картярство й шахрайські витівки. Всьому цьому він не надавав ніякої ваги, так само, як ми, дивлячись на таємничу квітку туберози, не відчуваємо нічого, крім її краси.

«Адже,— думалось Юдиму,— така квітка є наслідком бог знає яких зусиль, витрат і турбот. Ні на що вона не потрібна і навіть шкідлива, якщо порівняти її з однією травинкою тимофіївки, колоском жита або квіткою конюшини, а тимчасом кому спаде на думку топтати її за це ногами?..»

І в глибині душі молодого лікаря знову заговорив гіркий жаль і ненаситна заздрість, чому й він, чому й він...

ПРИЙДИ!

Гроза промчала... Здавалось, все стихується, але нові струмені величезних важких крапель знов починали, мов бичі, шмагати землю. Вздовж опуклих стежок, червоних від цегли, без упину текла блискуча вода. На нижчих місцях стояли озерця, виблискуючи склистими бульками, що їх начебто видмухнули пустотливі діти. В затінку каштанів ховалися зелені калюжки, в яких відбивалися перевернуті стовбури дерев. Вгорі з-поміж верховіття ясніли клаптики неба, золотисті, мов небеса, намальовані у вітварях сільських костьолів. Тонкі, фіолетові перисті хмарки мчали по небу швидко, мов дим. Щохвилини лунав далекий весняний грім.

Найближче стояла акація з товстим чорним стовбуром та гілками, наче викуваними з заліза. Ці потворні гілки розтинали завісу ніжного ясного листя. Біля старого муру здіймалися вгору тисячі пагінців молодих акацій, ще схожих на кущі. Молода парость, оповита свіжим листячком, вкрита вгорі ще нерозпуклими бруньками, тяглася вгору, до хмар, наче пешені дівочі руки, яких ще не торкнулося сонце. Часом налітав вітерець, голублячи ці кущі легко, рівно, тихо,— і тоді чудові строфи листя колихалися в теплому вологому повітрі, мов сонні акорди музики, що раптом занімала й застигла, набравши таких дивовижних форм.

Юдим сидів біля відчиненого вікна у своїй кімнаті. Він весь палав від глибокої радості. Часом в його душі здіймалися почуття, схожі на подих вітерця, що колихав вершини дерев, і тоді з уст зривалися ласкаві і водночас вогненні слова. Він говорив їх високим деревам, моло-

дим кущикам, ластівкам, які кружляли над вершинами
дерев у ясній безодні... Таємна радість вабила його сві
в глибину алеї, а серце, здавалося, намагалось вирва-
тися з грудей. Він чекав чогось нечуваного, чийогось по-
ходу...

ПРИЗНАННЯ

17 жовтня. Сьогодні роковини мого приїзду до Варшави. Отже, минуло вже цілих шість років! Шість років! Який довгий тиждень мого життя. Тоді мені було сімнадцять, тепер вже двадцять три «весни». Якщо порівняти тодішню Іоасю з теперішньою — який контраст! Іоасю, Іоасю...

Я вирішила знову писати щоденник, або, певніше, воскресити колишній з мертвих. Нас усіх навчала цього мистецтва Стася Бозовська. Вона перша в Кельцях почала писати справжній щоденник, тобто щоденник щирих почуттів і правдивих думок.

Бідна, бідна Сташка... В одному з останніх листів вона мені писала: «По суті, я була в житті лише талановитим автором мого щоденника — і нічим більше. Зараз я напалила грубку в моїй школі тринадцятьма зошитами, оправленими в товстий картон та чорне, поруділе сукно. Прошай, щоденнику!..»

Даремно вона це зробила! Навіщо знищувати признання, які нікому пошкодити не можуть, а нам. самотнім, часто замінюють (о, боже!) коханих, чоловіків, сестер, братів і подруг? Ні, я писатиму далі! Я відчуваю до цього такий потяг, як, мабуть, чоловіки до тютюну. Під впливом глузувань фразера С. я перестала писати, а тепер страшенно шкодую. Я відмовляла собі в цій приємності цілих шість років — і чому? Лише тому, що С. заманулося трохи пожартувати з цього приводу! А втім, все одно...

Скільки змін! Генріх у Цюріху. Вацлава немає Сташка давно вже в могилі... А в мені самій? Скільки змін!

Мов зараз пам'ятаю останню ніч, коли прийшла телеграма від пані В. Протягом чотирьох годин я вирішила залишити Кельці, їхати до Варшави — і поїхала. В телеграмі було написано (знаю напам'ять ці слова): «Посада у Предигерів є. Приїжджайте негайно. В.»

Ах! Цей день, ця метушня! Збираєш свої речі, білизну, різні дрібниці тремтячими руками, швидко, швидко, сльози так і ллються, хоч і підбадьорюєш себе... Добра пані Фаліковська «позичає» мені грошей на дорогу — і я їду! Пізня, темна осіння ніч... Як торохтіли бігунці на порожніх келецьких вулицях, якою дивною луною й гомоном відбивалися ці звуки від стін старих кам'яних будинків! Сама поїздка залізницею була для мене цілою подією. Скажу по секрету: я ж тоді вперше в житті їхала поїздом. Вперше — сама одна, в далекий світ! Цілісіньку ніч я не стуляла очей; спершись головою на стінку вагона, боязко мріяла про життя. Знала я про нього саме стільки, скільки знає людина, що прямує до лікаря під тиском безупинних і незрозумілих їй страждань. Як вона не знає нічого про сутність самої хвороби, не розуміє, що та собою являє, які дасть наслідки та як може спотворити тіло, думки, почуття і, нарешті, саму долю, й живе лише гострими, але хвилиnnими відчуттями, марно силкуючись усе зрозуміти, — так і я тоді... Я вступала в життя з капіталом, що складався із залізничного квитка, невеличкого клуночка з речами, п'яти злотих «готівкою» та телеграми пані В. А вдома я залишала двох братів, тітку Людвігу, яка (за браком когось відповіднішого) заступала мені матір, коли я відвідувала гімназію, ділилась зі мною останнім шматком свого хліба, — та й більше. мабуть, нічого... Ах, ні, ні, не можна сказати, що більше нічого. Я любила Кельці й деяких людей там, любила братів — Вацека і Генріха, Домбровських, Мультановичів, Карчувку, Кадзельню, і взагалі все і всіх. В ці роки людина так легко любить усіх! Та ще й Кельці! Тієї ночі мені так сумно було у вагоні! Колеса, що стукотіли по рейках, волали до мене страшними словами. Їх скрегіт ламав мою волю й силу, перетворював їх на якусь невиразну тривогу. Пам'ятаю хвилини, коли, охоплена страхом, як вогнем, я вирішила зійти на першій станції й повернутися. Повернутися, повернутися! Але вагон мій мчав крізь темну осінню ніч по якійсь похмурій місцевості і залізною, дикою силою своєю ніс мене

геть від усього, що я так ніжно любила. Зрештою, чи могла я це зробити? Повернутися до бідної тітки, що держала учнівську квартиру? Знов жити в злиденній, темній, тісній кімнатці? Спати на старій канапі серед задушливих запахів різних соусів, вічного безгрошів'я в тітки, вічних турбот про масло і скарг на дорожнечу картоплі, ах, і серед захоханих восьмикласників, зіпсованих, дурних і розбещених? Не могла я, нізащо не могла...

І, нарешті, повинна ж я була, згідно з обітницею, яку так урочисто виголосила біля ікони святої трійці, вторувати дорогу для Вацлава, який був тоді в сьомому класі, допомогти Генріхові. Давні, давні справи...

Був ранок пізньої осені, хворий і наче заплаканий, коли, тремтячи від холоду і (скажемо щиро, що там!) — від страху, я трусилась на однокінних бігунцях до пані В. Приїжджаю, потрапляю на Беднарську вулицю, що її чомусь уявляла собі, як небачену дивовижну тварину чи фігуру, і незабаром ми вдвох з панею Целіною ідемо до Предигерів. Одну за одною минаємо вулиці, що здаються мені, пригнічені власною беспорядністю, такими холодними, мокрими, негостинними... Увіходимо. Зустрінути зневажливим поглядом лакея, чекаємо у розкішному кабінеті. Після довгого важкого чекання чую, нарешті, шовковий шелест сукні. Ах, цей шовковий шелест сукні...

Заходить пані Предигер. Ніс у неї єврейський, але погляд аристократичний, цілком на сарматський смак. Ми говоримо про мене, про мій атестат, про те, що я маю викладати Ванді, моїй майбутній учениці, нарешті, ніби ненароком, переходимо з польської мови на французьку. Кінець кінцем запитання: скільки я хочу одержувати на місяць? Хвилина вагання, і я, несмілива кельчанка, набираюся духу і, не вірячи власним вухам, виголошую максимальну цифру, яка будь-коли виникала в моїй уяві: п'ятнадцять карбованців.

Окрема кімната, цілковите утримання і п'ятнадцять карбованців на місяць! Чуєте ви, які навчаєте дурних дітлахів у нашій єпископській столиці?

Пані Предигер не тільки згоджується, але навіть «з охотою»... Тієї ж ночі я вже спала в затишній кімнатці на Довгій вулиці. Хай буде благословенний рік, який я там прожила! Не знаючи Варшави до такої міри, що

була подібна до теляти (якщо порівняти нашу столицю з новими ворітьми), я зразково просиджувала цілими днями дома, працювала з Вандою й читала. Бібліотека пана Предигера була вся до моїх послуг. Ніколи в житті, ні до того, ні згодом, я не проковтнула стільки книжок. Чого тільки я тоді не прочитала! Але що там! Взагалі я була тоді добра, як... як цукерка. «В тому-то й річ», як казав шановний пан Мультанович. Я любила Ванду, мою ученицю, любила її цілком щиро, як рідну молодшу сестричку. Любила навіть пані Предигер, хоча вона завжди поводитися зі мною чванливо, звисока, осліплюючи своєю величністю, наче газовий ліхтар. Може, в моєму широкому серці знайшлося б місце і для пана Предигера, якби не те, що це був багатий, незрозумілий, огидний товстун, в очах якого я протягом усього року бачила відбиток лише двох почуттів: хитрощів і тріумфу. Поступово моє захоплення згасло. Не розквітла в моїй тимчасовій оселі поміж мною й цими людьми ні приязнь, ні навіть звичайна прихильність. Тепер я вже знаю, що в цьому немає нічого дивного... Хіба може навіть найдрібніша з усіх, найнікчемніша квітка розквітнути в льодовні?

Пам'ятаю, як я вперше була в театрі, на концерті Лютні, на лекціях. Сьогодні я ледве можу відновити в пам'яті ті урочисті, майже містичні почуття, які охопили мене, коли я побачила на сцені «Мазепу», коли почула видатних акторів, що декламували чудові вірші Словацького, які я знала напам'ять, «мої» вірші... Тоді ж доля дала мені змогу «споглядати» й деяких літераторів, про яких я в наївності своїй, привезеній ще з Кельців, думала, що вони ведуть свій рід безпосередньо від Аполлона. Згодом, але тільки згодом, я переконалась, що вони з далеко більшою підставою могли б виводити рід свій від Вакха й Меркурія.

Тепер я вже знаю, що таланти — це, здебільшого, торба, часом наповнена коштовностями, яку випадково носить на спині перший-ліпший «жевжик», а іноді й просто торбохват. А тоді! З яким побожним страхом заходила я до кімнати, де сидів він, сам він, запрошений паном Предигером на обід.

Але все-таки... і тепер ще я прагну хоча б з якогось куточка кинути оком на Толстого, Ібсена, Золя, Гауптмана. Хотіла б я також послухати як-небудь Пшибишев-

ського, Серошевського, Тетмайера й одного тільки и ч а (розуміється, Віткевича).

Але більше, ніж усі ті велетні, мене вабить тепер той світ, з яким мені довелося тут зіткнутися,— світ, який розчарував мене найменше за все — середовище людей, які вміють жити й почувати щиро, безпосередньо, без афектації, наші «дівчата-матері», лагідні серцем, у стоптаних черевиках та поруділих мантильях. Мені тоді здавалось, що весь світ складається з них. Інші, думала я,— лише тимчасово занедбані люди, і досить їм буде зрозуміти правду, як вони негайно сприймуть її й почнуть нове життя.

Підтримували мене в цих наївних мріях листи Сташки Бозовської, писані з глухого кутка, куди вона поїхала. Ці листи були не що інше, як піднесений обман, спілкування легковірних душ. Тепер Сташки вже немає на світі. І серце й очі в мене повні сліз...

18 жовтня. Оскільки я вже почала писати, хочеться згадати і те й інше. Стільки зринає в пам'яті подробиць, стільки осіб, подій, вражень. Все це не дає себе схопити й з'єднати, все розбігається, мов живе срібло, і тікає в різні боки. Таке наше життя: кипуче, бистроплинне, без керма...

Сьогодні вночі я думала про Вацлава, і знову стискається моє серце. Справді, в цьому є якась убивча фатальність: Генріх, виключений з шостого класу, сидить собі у Цюріху, ходить на «філософію» і відчуває себе непогано, а Вацек, який скінчив гімназію із срібною медаллю, прекрасно працював на природничому, якого всі шанували,— так безглуздо загинув. Логіка цих фактів потворна. Тітка Людвіга, напевно, сказала б: «Все це тому, що ви мало релігійні»...

Мені часто здається, що в людей є якась таємна схожість з тваринами: всіх, хто хоч трохи вирізняється з юрби, вони переслідують, навіть не змовляючись між собою, керуючись якимось стадним рефлексом.

24 жовтня. Була в театрі. Грали «Вчительку», п'єсу, оспівану хором критиків. Дивує мене, навіщо автор змалював свою героїню, як зведену, коли, по-моєму, такі факти не мають місця. Хоч життєва правда дуже жорстока. Я сама, приміром, знаю, як мучилась Геля Р. чи панна Францішка В. Добродійні чоловіки, якими жінки, здається, крутять, як їм заманеться, куди бистріші в

таких справах, ніж нежонаті. Гувернантки бувають розумні або дурні, лихі або добрі, бридкі або гарні, але в таких справах всі повинні бути бездоганні. Може, чужоземки поводяться інакше — не знаю. На заході — там, кажуть, легше на це дивляться. Але наші...

Гувернантка, як людина чужа, що звичайно посідає нижче суспільне становище, завжди перебуває під наглядом і контролем. Нехай тільки вона дасть хоч найменший привід для закидів — відразу геть з дому! Контроль може бути ласкавий, навіть приязний, але не припиняється ні на хвилину. При цьому вже те, що ти посідаєш становище низьке і тяжке, а насправді часто відчуваєш себе далеко вищою, виробляє і витончує твою гордість, благородне почуття, на яке ти міцно спираєшся в хвилини занепаду, яке стає твоєю зброєю проти ворога. Ця гордість є чималим гальмом, можливо, навіть цілком достатнім.

25 жовтня. Читаю Луїзу Аккерманн¹. В одному місці вона каже, що жінка, яка пише вірші — смішна. Мені здається, вона має рацію Чому?

Поезія — це широкий голос душі людської, вибух певної форми пристрасті. Таким поривом духу можна боротися за щось нове, за проголошення незнаних досі таємниць.

Жінка поки що не має права вважати себе творцем. Вона смішна, коли забуває про величезну прірву, яка, — будемо говорити щиро, — її відділяє від мужчини. Які ж нові істини жіночої душі містить в собі поезія жінки? Тільки кохання (і до того ж — чоловіче). Часом крик обурення, тобто чогось минушого, що швидше збіднює, ніж збагачує...

Досить часто — обурення в ім'я права проголошувати те, що вже сказали мужчини. Але найчастіше облуда й поза — красиве, цікаве чи загадкове (для мужчин) безсилля й ніжність. Всі справжні поетеси свою власну особистість залишають в тіні (приміром, Ада Негрі). Якщо сучасна Сафо хоче говорити ясно й зрозуміло, вона повинна говорити як мужчина.

В дійсності ж у неї в серці ті ж самі почуття, може, навіть далеко тонші й глибші, але вона не може, не зважується їх висловити щиро. Думки її течуть зовсім іншим

¹ Луїза Аккерманн — французька поетеса.

річищем, вони чистіші, чи, певніше, не такі брутально чуттєві, як у чоловіки, пристрасні в неї інші, зовсім не такі, якими їх змальовують сучасні письменники й навіть письменниці. Чоловіки всі брутально-пристрасні в найогиднішому для молоді дівчини розумінні. Такими вони змальовані в мистецтві, яке самі ж вони й створили. І такі вони наївні в цій своїй тваринності, що жаліти б їх треба, як маленьких дітей. Ледве побачать біля себе «цяцю»,— зараз же «в губки»! Вони зовсім не вважають за свій обов'язок хоча б з трохи більшою обережністю виявляти свою брутальність, хоча б з делікатності, з пошани до того, що жінка, може, відчуває зовсім інакше...

Все, що у високому мистецтві могла б дати жінка (зрозуміло, рівна силою), принаймні досі, повинне було спочатку підроблятися під зразки чоловічої творчості. Тим-то часом можна зустріти твори, написані жінками, що змальовують нібито почуття жінок, а насправді з початку й до кінця свідомо спотворюють їх. Це своєрідне кскетування дам перед чоловіками з допомогою літератури. Чоловіки, тимчасом, чудово захищають свій лад та придушують найменші спроби виявити особливу, відмінну від них, душу; вони гальмують створення нової, ще невідомої сфери мистецтва з його необмеженими й таємничими засобами. Володарям світу довелося б зазнати цілком нової, в основі своїй іншої критики, що було б їм зовсім не до смаку. Тому теперішні судження щодо цього не тільки чоловіків, але й вихованої в їх школі маси жінок, дуже наближаються до понять індусів, які вважали жінку нечистою, тому що... вона такою інколи буває. І те, й друге аж ніяк не залежить від її волі, але все ж таки трактується з чисто індійською безпосередністю, як факт, що розглядається сам по собі, ізольовано від усього.

Хіба чоловіки з найбільш піднесеними почуттями — поети — цінують в жінці її людську душу? Мені здається, ні. Вони обожнюють в ній чудову істоту, оскільки вона є, так би мовити, скарбницею насолод, хоча володіння цими чудовими якостями аж ніяк не є її заслугою. Найбільше вславляють завжди тип жінки, яка справляє демонічне враження. Трохи менше, можливо, але щиро й гарно звеличують у мистецтві чисті, страдницькі душі, які вміють мучитись без слова скарги, лагідні істоти, що не вміють ні захищатись, ні мститись, як, наприклад, Офелія. Образ

жінки, яка усвідомлює свої права на особисте щастя, повною мірою використовує природні духовні сили і розумові здібності, в літературі майже не існує. Далеко легше знайти зображення благородних стремлень жінки до реабілітації жінки, яка завинила, аніж визнання права на пошану для жінки покривдженої. Адже тут немає ні ідилії, ні трагедії, отже, це не може викликати «естетичних» вражень. Тільки Ібсен, безсмертний правдомовець, який в образі Хедвіг у «Дикій качці», мов демон, нещадно глузує з людської культури,— тільки він почав проникати в суть речей. Але навіть і він не може не визнати прав жінки на провідну роль у сфері почуттів. Справжня жіноча поезія тріпотіла, може, хіба в пісні невільниці, коли на терасі римського вельможі, перед юрбою розбещених патриціїв, вона повинна була співати їм на розвагу пісню своєї батьківщини...

Ми не знаємо її. Коли я заглиблююсь у цю пісню і хочу її розгадати, мені часом здається, ніби я чула її десь далеко, далеко, за чотирма стінами. Інколи ця пісня проникає в моє серце, і тоді я цілий день чую звуки струн, що їх з болем шарпають закривавлені пальці. Тоді поетеса говорила правду: «От що я почуваю! От що в моєму серці! Мені все одно, що ти скажеш про мою пісню. Я співаю лише для себе, для себе одної...»

Але нині... І нині лунає той самий плач жінки, обманутої, проданої рідними, жінки — невільниці чоловіка, яка кохає іншого та яку за її гріх зневажає облудно-добродішесне суспільство. Існують мрії невинно й палко закоханої, тієї, що зачала й носить під серцем дитину... Але що я! Таких звуків не можна видобувати з «ліри»! Це було б неморально, ширило б розпусту...

27 жовтня. Я перечитала написане вчора, те, що тут і залишиться «для прийдешніх століть». Мені хотілося б писати широко й правдиво, але це неймовірно важко. У мене багато думок, напівсвідомих, що наче звідкілясь заблукали до мене... Тільки-но я намагаюся сформулювати їх для самої себе, вони відразу ж змінюються під пером, стають іншими. Як же їх записувати? Чи так, як вони народжуються, чи так, як вони змінюються в слові? Це нагадує мені те місце з «Небожественної комедії»¹, де чоловік, що побачив збожеволілу дружину,

¹ Поема польського поета Красінського (1812—1859).

виливає свій розпач красивими фразами і раптом чує звідкілясь голос: «Ти твориш драму»...

30 жовтня. Два дні тому я писала про найвищу чистоту жінки. Мені вже не раз траплялося, що коли я щиро й глибоко захоплююсь якою-небудь думкою, то зустрічаю в навколишньому світі якщо не дальший розвиток цієї думки, то в усякому разі такі подробиці, які безпосередньо її стосуються. Напевно, ця зосереджена думка, мов світоч серед темряви, виловлює з оточення все, чого вона в інших умовах, може, і не помітила б, хоча б це не знати як впадало всім в очі.

Була в Марині. Я рідко зустрічаюся з нею, але люблю її,— як би це висловитись? — якось мимовільно, ніби всупереч свідомості. Це, по суті, глибоко невинна, чиста, дуже щира натура, а тимчасом вона завжди любить більше ніж одного, більше навіть, ніж двох або трьох чоловіків. Еротичний елемент становить в усьому цьому лише невеличку домішку. Не можна сказати, що він не відіграє ніякої ролі, але він швидше забарвлює якусь своєрідну манію жіночої величності. Коли я зробила Марині делікатне зауваження, вона відповіла мені із справді золотю наївністю, що не знає, чому не можна бути «зайнятою» кількома відразу («не закоханою — що ви!»).

Ці симпатії зовсім особливі, вони з'єднуються між собою, як, приміром, окремі шари в торті. Кожен з них зовсім інший і дуже приємний на смак. То чому ж би вони всі разом мали бути несмачні? І в той же час, незважаючи на всю свою зухвалу філософію, Мариня нездатна виявити ні краплини тієї «безбожності», на яку скаржиться в своїй пісеньці Офелія.

4 листопада. Сьогодні один з тих важких днів, які здаються схожими на злих і підлих людей. Такий день завжди тягнеться довго і ніяк не хоче піти, мов лихвар, який прагне вичавити в свій строк все, неодмінно все. А коли день, нарешті, зникне — він, мов чорну тінь, залишить по собі безсонну ніч, повну сліз, видінь і страхіть. Одна з жінок, що «доброзичливо» до мене ставляться,— пані Лаура, в домі якої я вже протягом трьох років даю уроки її дівчаткам, переказала мені сьогодні, з виразом вдаваного співчуття, сумні вісті. Вона почула їх від такої ж, як і вона, плетуки, що зараз оце повернулася «з подорожі»... Генріх, виявляється, зовсім не «робить докторату», як запевняв мене тисячу разів, а веде жахливе

життя — вчиняє скандали й робить борги. Він уже бився з кимось на дуелі, брав участь у п'яних бешкетах, сидів у поліції, був начебто побитий поліцейськими шаблями. Всього стільки, що не злічити, але найважливіше за все — брехня. Він нібито вже протягом двох років зовсім не відвідує лекцій і через те не має потрібної кількості семестрів, щоб скласти екзамени. Словом, ціле болото фактів. Я терпляче слухала все, навіть усміхалась і казала: «Знаю, знаю, пані, який це бешкетник...»

На серці ж у мене було зовсім інше.

В усьому цьому, напевно, є чимала частка правди, якщо його позбавили стипендії. Та зрештою все було б нічого, якби не обман, не обдурювання нерозумної сестриці. Коли б він написав мені все, як є, я б не стала дорікати йому, не вважала б навіть усього цього за особливий злочин. На те він і бурш, щоб бешкетувати. Але дізнатися про все це від чужих людей, які, можливо, мимовільно виливають на мене свою злорадість, що гние в душі кожної людини...

5 листопада. Мало спала цієї ночі, лише світанком задрімала трохи і цілий день блукаю з виглядом мокрої курки. Уроки збуваю, мов примусові роботи. Коли туга душить мене, я занепадаю, зіщулююсь, стаю нікчемною. Але я вирішила силоміць видертися з цієї задушливої муки, в яку, наче в прірву, вкинула мене гнітюча звістка. Ні, я не залишу Генріха! Працюватиму вдвоє більше, візьму нові уроки, може, навіть у ранкові години. Нехай скінчить хоч які-небудь курси, а вже тоді йому легше буде тут влаштуватися. Ніколи не перестану шкодувати, що він не склав до політехнікуму, — але нічого не поробиш. Ці вільні заняття дійсно тривали занадто довго.

6 листопада. З міркувань ошадності беру до себе в кімнату панну Геп. Це значно утруднює моє життя, але нічого не поробиш. Вже мій куточок буде моїм тільки частково, навіть щоденник доведеться писати уривками. Зате таким способом я зможу заощадити за місяць майже вісім карбованців. Треба дати Генріху на кожух, валляні, на егерівську білизну, добре було б на дві пари. Не забути, що пані Ф. їде 18-го, 18-го, 18-го!

13 листопада. Взяла новий урок. Я його втиснула між уроком у Ліпєцьких і в Зосі К. Нова моя учениця — Геня Л.; її треба підготувати до пансіону, в підготовчий

клас. Вона ще нічого не знає: не вміє писати диктант, не знає таблиці множення, нічого. Величезна кімната, темна, як льох, з одним вікном, яке виходить на тісне подвір'я. Сонце ще не зайшло, а в кімнаті вже темно. Ми сидимо з Генею одна проти одної за столом і читаємо по черзі чудернацькими голосами: *Ces enfants ont trouvé leurs mouchoirs, mais ils ont perdu leurs bonnes montres*»¹.

Спочатку я вимовляю це голосно, потім вона силкується повторити з такою самою силою, думаючи, напевно, що по-французьки треба неодмінно говорити гучним голосом. У великій, темній кімнаті все це звучить, як франкмасонські заклинання. Часом дівчинці приходять у голову чудні думки. Вона задає мені питання, на які не можна дати відповіді...

Відсидівши свою годину, мов баский кінь, мчу звідти, в своїх гумових калошах, в центр Привіслянського району, до Блюмів, з важливим повідомленням, що «дійсний спосіб означає таку дію, яка щодо даного предмета дійсно відбувається... наказовий спосіб виражає наказ або заборону, умовний — дію лише можливу або гада-ну»... Там завжди чекає нижній кузен.

Тепер весь день напханий, буквально напханий, мов та торба, уроками. Я так звикла до систематичного ходіння в певний час, що в неділю, коли збуваю післяобідні години в розмові з ким-небудь або за читанням, мене щохвилини охоплює мимовільний страх і я іноді схоплююсь, мов божевільна. Мені здається, що ноги самі несуть мене на Добру або ще куди-небудь.

Хто б повірив, що я, жалюгідне келецьке створіння, зможу коли-небудь заробляти в самісінькому серці Варшави аж по шістдесят два карбованці на місяць, поширюючи по варшавських вулицях таємниці наук!

Геп вже переїхала. У неї типова для всіх французенок вада — вона страшенно балакуча. Правда, я користуюся з цього, бо коли ми базікаємо з нею вечорами, — я, наче мавпа, чисто по-жіночому, засвоюю паризький акцент, але зате потім погано сплю. О дванадцятій годині ночі я ще регочу з її пригод, а після цього довго не можу заснути. Б'є годинник...

¹ Ці діти знайшли свої носовички, але вони загубили свої хороші годинники (франц.).

Встаю зовсім ослабла, щось тремтить в мені, наче в нашому старому стінному годиннику, коли бувало доторкнешся до нього. Дивно, що в таких випадках мені зовсім не хочеться спати, хіба що я змучусь аж до знесилля. Тоді я, наче непритомна, зовсім не чую, що мені кажуть, і балакучій Гепці відповідаю хтозна-що.

15 листопада. У неділю я прочитала багато прекрасних речей. Вони й досі у мене в голові, мов щось стороннє, що ледве зрослося з моєю духовною істотою.

Небагато почуттів може сповнити душу такою жадою корисної діяльності, як усвідомлення того, скільки перестраждали, скільки знесли у свій час люди заради щастя теперішнього покоління, частину якого становимо й ми. Існує якесь дивне, звернене в минуле братерське почуття до тих, які вже виконали те, що їм призначено було на землі. Нікого з живих не можна оточити в думках такою пошаною, такою святою пошаною, як тих, що залишилися в минулому, в мороці забуття.

Я прийшла до висновку, що навіть дуже тяжкі моральні страждання й глибокі тонкі смутки можна, якщо не лікувати, то, принаймні, впливаючи на них, робити їх менш відчутними. Коли часом нападе такий сум, що сльози самі течуть з очей,— треба читати, приміром, який-небудь «Звіт про сьомий період діяльності комерційного банку» або «Одинадцять засідання акціонерів Варшавсько-Тераспольської залізниці»... Коли у відповідні хвилини вивчати такі документи вперто й свідомо, вони впливають на наші тонкі, ніжні почуття своєю незмірною далекістю від нас, своїм несвідомим холодним егоїзмом так сильно, як розчин Шлейха. Сіль Шлейха на певний час так заморожує нервові корінці, що місця, на які вона діє, можна спокійно різати ланцетом. Інша річ, коли страждання нестерпне. Тоді «Одинадцять засідання» само валиться з рук, мов надсильний тягар.

17 листопада. Здається, писати щоденник такий, як задумала, я не зможу. Занадто мало в мені сталості. Важко ручитися за те, що, вранці спокійна і майже весела, я не вдамся смерком у найглибший розпач, і — леле! — навіть без усякої поважної причини. Брак грошей, мовчання Вацека, думки про Генріха, які-небудь нікчемні дріб'язкові турботи осіннього дня, які Красінський так влучно назвав «низькими»... Але найчастіше думки про горе, далеке-далеке, не мое й не твоє, а якесь

навколишнє... Це навіває на мене смуток, чи, певніше, якусь болючу апатію. Це зовсім не спокій. О, ні! Спокій — надзвичайно приємний стан. Турботи й смутки навчають нас відчувати спокій як щастя. Ці перехідні стани не можна занотувати, як не можна дивитися в дзеркало, коли дуже хвилюєшся. Їх несила віддати навіть найкрасивішими словами, все одно вийде щось інше. Багато дечого вже минуло і весь час минає в житті, а я не тільки не вмю схарактеризувати цього, але навіть визначити, що це таке. Часом я відчуваю себе такою знесиленою, що, здається, з охотою сіла б на край тротуара, яким бігаю з уроку на урок, щоб так відпочити, не звертаючи уваги на сміх прохожих.

Які щасливі дами, що повільним кроком прямують повз мене на прогулянку чи ще кудись. Вони йдуть, весело й привітно розмовляючи з модно одягненими чоловіками. Хто ці люди? Що вони роблять, де живуть? Я їх зовсім не знаю. Світ такий малий, такий тісний і водночас такий великий! Людина в ньому — бідний невірник, який вічно снує вперед і назад тією ж самою стежкою, от як віляновський поїзд.

Я в думці перелинула в ті місця, де була колись, і пригадала себе такою, якою була кілька років тому.

Я була тоді кращою. Сьогодні я вже не могла б працювати до знесилля, як тоді, аби тільки «зробити щонебудь хороше».

Що ж це буде? Невже я ставатиму дедалі гіршою? Тоді, в Кельцях, у наших Глогах, у Менкажицях, навіть перший час тут, у Варшаві, я робила над собою зусилля, щоб бути кращою. А тепер я стала якоюсь поривчастою, і завжди в голові в мене повно злих думок. Якою аскеткою була я раніше щодо життєвих вигод! А тепер кожна дрібниця мене дратує.

Я довго думала, що саме в мені змінилось. Раніше в мене було багато віри в добрість людей, і тому я завжди була готова поспішити їм назустріч. Я могла цілком, всім серцем віддаватися думкам про речі нематеріальні, про справи вищого порядку.

А тепер я така холодна! Колишні джерела насолоди вже майже не існують для мене. Я стала якоюсь нечулою до страждань інших. І навіть, можна сказати, до своїх власних нещасть я ставлюсь набагато байдужіше.

Правда, у серці в мене й тепер ще багато любові до деяких людей, але часто мені здається, що я ні Генріха, ні Вацлава не можу вже любити так, як раніше. Я роблю і для них і для інших все, що можу, але не відчуваю вже щастя від самої свідомості, що от і я для чогось потрібна. В мені ще є тяжіння до палких, добрих сердець, до всіх, хто страждає і зневажає таємне зло. Але це вже щось інше. Не знаю, не можу щиро сказати, чи люблю я таких людей, чи тільки хотіла б іти в одному ряду з ними, розраховуючи, що в цьому ряду іти найбезпечніше, бо він прямує до перемоги. Але це ж дорога, якою «душа в темряву рине, в темряви ніч бездонну»...

Раніше мене оточували благородні люди, серця глибокі, тихі, скромні, чутливі, часто міцні, мов залізо, здатні цілком занедбати себе заради інших. Їх відзначала однастайність стремлень і нахилів. Серед них було так добре, так вірилося в життя і так тихо було на серці... Це були мої батьки, сусіді, ще деякі особи в Кельцях. Чи душа була в ту пору інша, чи, може, тільки схильна до сліпої легковірності? В колишньому моєму світі не було жодної людини, до якої я відчувала б антипатію. А тепер скільки таких! Хоча б, приміром, цей кузен у Блюмів, який завжди відчиняє мені двері й допомагає скинути накидку. Я все чекаю, що він колись схоче в цьому коридорі зачепити мене так, як цього можна сподіватися, судячи з його поглядів. Видно, йому здається дуже апетитною вчителька, яка приходиться до його кузин... Але ж я не можу вимагати, щоб він не відчиняв мені дверей, не допомагав скидати мантилью... Зате я дивлюся на нього з такою огидою, як на стовогу або на брудний густий гребінець. Мене дивує, що він цього не відчуває, бо це аж випромінюється з моїх очей. А втім, можливо, в тому коханні, яке в нього на думці, почуття огиди з боку слабшої істоти зовсім не береться до уваги... Але все це не повинно мене обходити. Я маю цілковиту змогу звертати на цього добродія стільки ж уваги, скільки, наприклад, на барана або на іншого представника фауни, але не можу. Взагалі я, мабуть, трохи занадто цікавлюся цією історією й стільки пишу про неї, що це може навіть викликати підозріння. Чи не криється в цій «одразі» крихта якогось задоволення?

18 листопада. Їздила трамваєм у Валіцов. Коли я зайшла в вагон і заплатила кондуктору, то помітила, що

в кутку сидить той самий гарний пан у циліндрі. Вже третій раз я його зустрічаю. Він щохвилини протирав рукою шибку й дивився на вулицю. Кого він чекав? Якщо це була жінка — яка ж вона щаслива! Хто він? Що рсбить? Як розмовляє? Які думки криються в цій чудовій голові? Перед очима в мене весь час стоїть його прекрасне обличчя, вся його постать. Сьогодні, на уроці у Ф., несвідомо й без зусиль, майже не відчуваючи, що саме малюю, я накреслила його профіль, з дуже тонкими рисами, сповнений гармонії і якоїсь переможної сили. Як добре, що він вийшов на розі Теплої, бо, хто знає, може б, я в нього закохалась. Протягом усього дня мені зовсім без причини було так любо, так радісно, наче за хвилину мене мало спіткати щось надзвичайно приємне. Коли я силкувалася зрозуміти, що це таке хороше зі мною трапилось, — із темряви виринуло його обличчя — і ці очі, які шукали чогось за вікном трамвая.

Хай його чекає в житті лише щастя...

19 листопада. «Пісня пісень» Соломона каже: «Хто він, що виходить з пущі, наче в стовпах диму, окурений міррою, ладаном і всякими запашними травами...»

Чудові слова! Це реальний опис почуття... Того, що «приходить з пущі»... Інколи слова без змісту визначають суть почуття з алгебраїчною точністю.

20 листопада. «На ложі моєму вночі шукала я того, кого кохаю всім серцем, шукала його, але не знайшла. Встану я зараз, обійду все місто, шукатиму на вулицях та на людних площах коханого серцем моїм. Шукала я його, але не знайшла...»

Нескромно, принизливо!.. Ці слова ніби червоніють від сорому. Кожна літера — палає. Але що ж, коли це правда, правда...

22 листопада. Знову цей кузен із своїм усміхом, наче приклеєним до уст гумі-арабіком. Коли він з'являється в дверях, тільки-но я натисну на кнопку дзвоника, мене охоплює якесь безсилля. Відразу почуваю, що червонію, наче буряк. Хоч як силкуюся збліднути — нічого не виходить. Втрачаю всяку владу над собою, руки в мене тремтять. Цей фронт може ще подумати, що це він справляє на мене таке приголомшливе враження, тимчасом як він просто ображає мене. Чому він не той — з «Пісні пісень»? Якщо трапляється почервоніти в товаристві людей хороших і делікатних, це зовсім не так прикро. Тоді це

так, як, приміром, коли не хочеться вимовляти які-небудь брутальні слова, цмокати губами або дивитися на щось непристойне. Але тут! Я читала десь, що в Єгипті продавалися талісмани, які могли вберегти людину від «зурочення». Казали тоді: «Від поглядів дівчат, гостріших, ніж шпильки, від поглядів жінок, гостріших від ножа; від поглядів юнаків, болючіших, ніж удар батогом, від поглядів чоловіків, важчих, ніж удар сокирою». Як би я хотіла уникнути цих останніх, «таких», поглядів!..

Сьогодні пані Б. затримала мене в своїй вітальні, і цей «літератор» негайно пробрався до нас нечутними кроками. Я почувала його присутність, хоча й не зводила очей. Він почав говорити якісь банальні фрази, що їх чув, напевно, від когось розумнішого.

Він говорив про Ніцше! У мене є глибоке підозріння, що він вважає себе за надлюдину й учня філософа, про якого знає хіба що тільки з окремих статей у варшавських газетах. Особливо розкішний вигляд має він, коли починає так:

— Бо треба вам знати, пані...

Або ще й так:

— Ви, напевно, думаєте, що... так от...

І тільки після цього він виголошує яку-небудь давно відому мені заяложену істину. Всі його просторікування зводились до того, щоб підкреслити певні слова. Цікаво знати, чи зважився б цей «наджевжик» акцентувати подібні слова в розмові з якою-небудь багатого пані, яка могла б йому відповісти в разі потреби так, як слід? Але бог з ним! Ну й що, коли хтось справді спробує виявити свою зневагу до мене, користуючись з того, що я — вчителька? Невже це повинно завдавати мені болю? Це ж зовсім не заслужено... Я не можу зносити цього без болю, але можу принаймні вдавати цілковиту зневагу, більше того, я навіть повинна вдавати її, бо ніякої іншої відсічі дати не маю сили. Саме тому я не шукаю нових знайомств, уникаю зустрічей. В цьому виявляється брак громадянської мужності. Знаю, що не покинула б хорошу людину тільки тому, що інші не шанують її, а от захистити себе мені бракує сміливості.

23 листопада. Ні, я змушена буду відмовитися від лекції в Б. Нічого не поробиш! Не можу ж я скандаляти в передпокої або йти скаржитися пані Б.! Я повинна була захищатися. Сьогодні він сх. м. і х. о. Пам'ятатиме він у мене цю хвилину! Але як це все підло!

Раніше я думала, що ненависть — погане почуття. Гніватись, відчувати до когось огиду — інша річ, але ненависть! Адже це прагнення зла іншому. Сама я не зробила б нічого поганого навіть цьому Адонісові, але коли б довідалась, що з ним трапилося щось недобре, — не було б це мені неприємно. Таким чином я поволі можу дійти до прагнення помсти. Чому б і не так? Спускаючись по східцях, неодмінно зійдеш туди, куди вони ведуть. Я знаю це, але не можу собі дорікати за своє вороже почуття. І хто знає, чи справді ненависть таке вже погане й неморальне почуття? Та ще й така ненависть... Хто знає? Тільки навіщо я про все мушу довідуватись, чому повинна в усьому цьому розбиратися?

26 листопада. Тихо, тихесенько вмерла панна Л. Ні в чиєму серці не залишила вона, мабуть, почуття глибокого жалю. Її любили, якщо можна так висловитись, з обов'язку. Боже мій, а як часто навіть і найгірші люди, вмираючи, збуджують у декого в серці живий, щирий жаль. Кого ж можна було вважати взірцем не тільки людини, але й ідеалом христового учня, якщо не її, цю дівчину-матір? Це була істота чиста не тільки душею, але на диво чиста тілом, один з тих посланців божих, що так само, як він, «очеретини хисткої не переламає й льону тліючого не загасить», як каже святий Матвій. Все життя провела вона в учителюванні, мов у чернецтві. Може, і в неї були свої приховані вади, може, крадькома від пильного ока, і вона чинила які-небудь гріхи, про які ніхто не знав, але по-гендлярському зважаючи все її життя, життя осміяної старої вчительки, не знаходжу в ній нічого порочного. Праця, глуха праця — праця-інстинкт, праця-пристрасть, праця-ідея, укладена систематично, як геометрична теорема. Життя, розподілене на навчальні роки й чверті, а з насолод — лише плоди рідної культури. Я в житті не бачила нікого, хто б так, як вона, умів радіти справжньою «великою радістю», коли в літературі з'являлися такі прекрасні твори, як «Потоп» або «Фараон». Вона справді почувала себе щасливою, що живе в той час, коли творить Сенкевич, і портрет цього письменника, оповитий плющем, висів у неї в кімнатці на стіні.

В багатьох судженнях я не могла згоджуватися з покійною або, певніше, в глибині серця не співчувала їй, коли вона їх висловлювала. Іноді панна Л. не могла

зрозуміти деяких нових сил світу. Вона жила нібито за законами давніх днів, тими, які Бісмарк із своєю «залізною владою» потоптав ногами. Яким же способом вміла вона пристосувати оці давні закони до нового життя? Вона зробила це надзвичайно просто, простіше вже не буває. Весь свій ентузіазм вона перелила в працю, вклала його в свої обов'язки. Звісно, так придушувати власні пориви було їй важко, дуже важко. Треба було піволі, протягом довгих років, виробляти систему, непохитну, залізну систему. Так навчати граматики, стилістики й письма, як це робила панна Л., вже не зуміє ніхто. В цьому педантичному, майже докучливому навчанні і виявлявся її ентузіазм.

Біля труни панни Л. я вирішила наслідувати її в усьому. Не копіювати, а саме наслідувати, іти її дорогою. Її життя було таке висококультурне, що з нашого боку було б просто безглуздо занедбати такий досконалий зразок. Адже чоловіки наслідують англійців, людей зовсім іншої країни й іншого типу, людей з-за моря, чому ж ми, маючи в себе вдома такий зразок, не могли б узяти з нього приклад!.. Отже, слід: 1) переборювати в собі занепад, слабкість духу, надмірну чутливість, але головне, головне — нахил до мрійного смутку; 2) постійно підтримувати в собі витривалість і гартувати волю; 3) обдумано й критично складати собі план занять; 4) точно виконувати все, на що зважишся після тривалого роздуму, хоч би там що. Це зокрема. А взагалі — зберегти чистоту серця й не давати до себе доступу ніякій підлоті. Просто не давати доступу. Якщо вона набирає якихось спокусливих форм, мов щось сучасне або нове, відбивати цю спокусу всіма силами душі.

Біля труни панни Л. мені спало на думку, що люди справедливі живуть тут, на землі, далеко довше, ніж дурні. Маленьке, зморщене, усміхнене мертве обличчя панни Л. вплинуло сьогодні на мене далеко дужче, ніж численні міркування мудреців. Її вчителювання не скінчилося разом із смертю. Навпаки, тільки тепер стало цілком зрозумілим все, що вона робила за життя: так, лише прочитавши останню сторінку чудової книжки, ми цілком охоплюємо її зміст. Достоту так жив і лікував після смерті своєї доктор Мюллер, який сам загинув від чуми. В хвилину смерті він давав вказівки про те, як треба дезинфікувати його тіло, щоб не поширювати за-

рази протягом чотирьох днів після смерті. Це люди, які здобули на землі найбільшу силу: вони не боялися зійти в могилу. І через те їх смерть — якась глибока таємниця, сповнена поваги й смутку. Смерть людей, які боялися її, справляє на нас страхітливе, гнітюче враження, вона примушує нас задихатися від думок про розклад тіла — огидний, мерзений. І тоді вона ввижається нам чимось гидким, безглуздим, але водночас всевладним.

Ще одне. Чи принесло б життя пані Л. стільки користі, якби вона одружилась і мала дітей або, кажучи ясніше, чи було б корисніше для суспільства, якби, замість багатьох учениць, вона добре виховала б тільки своїх дітей? І чи виховала б вона їх так само добре? Мені здається, що розвивати й виховувати людські душі, як це робила панна Л., — теж материнство, і до того ж материнство вищого порядку. Наші жінки досить легковажно ставляться до значення матерів-виховательок. А тимчасом народити дитину — це, справді, велика й чудесна справа природи, але це ще не означає одержати диплом на звання виховательки. На це здатна всяка жінка, навіть з племені кафрів або папуасів. Можливо, я впадаю в ересь, висловлюючи подібні думки, але вважаю їх цілком слушними. Думка ж моя от яка: на світі багато жінок нерозумних і недобрих, але зате гарних і здорових. Це сабінянки, що їх, напевно, хтось украде. Проте з цього факту аж ніяк не випливає, що кожна сабінянка, завдяки цьому, ставатиме скарбницею премудрості. Обов'язок (але тоді вже й право) виховання дедалі кращих поколінь, якщо йдеться про вдосконалення цих поколінь, треба відняти у нерозумних і недобрих сабінянок і віддати негарним паннам Л.

28 листопада. Сьогодні, з огляду на свої нові принципи, я підрахувала всі мої доходи й видатки. Це матеріалістичне розуміння життя за останні три місяці й ще більш матеріалістичні зусилля передбачити майбутнє виявили, що я витрачаю майже вдвічі більше, ніж заробляю. Правда, я купила білизну для В. й надіслала гроші Г. на два місяці життя і, головне, заплатила в рахунок давнього боргу тітки Людвіги сорок карбованців Сяпсі Боженцькому, але зате набрала в борг тільки в Марині сто карбованців з лишком. Я була вражена такою своєю марнотратністю, чи, певніше, бідністю і вирішила обмежити видатки до мінімуму. Почала з того,

що разом з Мариною купила квиток в театр. Ставили комедію «Хворий, та й годі» Мольєра. Ми обидві з Мариною прийшли до одного висновку... Дуже часто доводиться читати, а ще частіше чути речення: «Це вже було». І от на тій підставі, що все вже було, різні пани й дами дозволяють собі речі, можливі, справді, лише в давнину. Тому, дивлячись п'єсу Мольєра, бачиш, що людство сягнуло вперед не тільки в галузі медицини, але насамперед у галузі етики. Таку дикість, яку ми бачили на сцені, можна ще й тепер, мабуть, побачити де-небудь в провінції — в Радомському, Келецькому чи навіть Сандомірському воєводстві, але, без сумніву, все це належить до тієї епохи, яку змальовує Мольєр.

Ще одне невеличке і вже цілком особисте спостереження. Я начебто пригнічена смертю панни Л. і деякими іншими обставинами, а тимчасом можу реготати до нестями від найменшого жарту. Я завжди додержувалась тієї приємної про себе думки, що я — особа легковажна. Тепер ця властивість, здається, ще посилилась. Немає в мені нічого сталого, незмінного. Я здатна цілком невимушено не тільки розважатися в театрі, але навіть пустувати з учнем на уроці, незважаючи на всі свої турботи й смутки. Як же після цього вірити в себе, коли в тобі сидить оця прихована свавільність, що не дає себе схопити за вуха? Це, очевидно, сили нашої земної оболонки, та тваринна сила, для якої сміх так само потрібний, як для рослин — щоб їх шарпав вітер. Слід було б убивати цю оселю нашої душі...

30 листопада. Його звать доктор Юдим.

1 грудня. Я зовсім не забобонна, не вірю ні в які прикмети, але все ж, коли щось таке трапиться, стає дуже прикро на серці. Особливо погано себе почуваю після сьогоднішньої ночі. Мені все здається, наче я — серед якихось жорстоких владних людей, які намагаються мене скривдити. Я заснула пізно, втомлена й сумна. І приснилось мені, наче я — в якійсь великій темній залі, нібито в суді в Цюріху, де я ніколи в житті не була. Привели мене туди незнані люди в темних, скромних мундирах. Особливо один... Звідки таке обличчя?.. Я ще й досі бачу його перед собою. Люди ці об'явили мені, що Генріх вчинив убивство. Мене охопив такий жах, якого я ще ніколи в житті не відчувала. І водночас в мені раптом виникло незламне рішення: я цього не допущу! Я стояла

біля вікна, пробитої в товстій стіні. Крізь нього в похмуру кімнату падало золоте сонячне проміння. Вдалині видно було темносині хвилі озера й білі гори. В цю хвилину чийсь голос промовив: привести!

Генріх зайшов у залу. На його обличчі, блідому, схудлому, був усміх, але який страшний усміх! Я відчула, що він проймає мене наскрізь. Тільки я хотіла підійти до брата, як зайшов просто одягнений чоловік із сталевими ножицями в руках. Генріх сів на стілець, і усміх його став ще, ще... підліший. Цирульник стриг волосся, гарне, біляве волосся дорогого мого братика. Пасма його скочувались по чорному костюму і падали на брудну підлогу. Хтось узяв мене за руку... Але хто ж це був... О, боже!

Я силкувалася щось сказати, крикнути, але жоден звук не вихопився з мого горла. Навіть ридання застигли в грудях. Геп покликала мене.

Я прокинулася і сіла, охоплена якимось страшним почуттям. Я не можу цього висловити... Це сонне страждання, у стократ болючіше, ніж пережите будь-коли наяву, це таємне і водночас свідоме передчуття... Можливо,— ах, напевно, це привістки якихось незнаних мені майбутніх страждань, але таких глибоких, що навіть думка про них вже є стражданням... Я не могла ворухнути ні ногою, ні рукою. Та поволі важкий кошмар став спадати з мого серця. Тиха радість, що це був лише сон, мов святий сонячний промінь, вливалася в груди. Чи хто-небудь міг любити когось у світі так, як я любила цієї ночі мого брата? Здається, люди найбільше люблять своїх рідних. Я не люблю й не ціную своїх родинних почуттів, а тимчасом ніщо не має наді мною такої страшної, такої незмірної влади, як вони. Що це таке?

Чи слід так обожнювати людей, які, можливо, цього й не варті?..

Адже в світі стільки явищ, стільки людей і справ... Що це я тут написала?..

2 грудня. У Гені — кір, а в мене — вільна година... Прийшла додому й сиджу сама. Ах, як сумно... Каламутна мла залляла глибоке подвір'я. Зараз лише четверта година, ще день, а вже не видно далеких дахів, які завжди вимальовуються на моему горизонті. Тільки найближчі димарі — й цегляні, квадратні, й вузькі, круглі, бляшані — відбиваються в мокрих, слизьких площинах

дахів, наче стовпи й тички в стоячій воді. Завжди сірі й жовтаві стіни здаються зараз якимись посинілими, змерзлими. Вікна майже зовсім зникли або маячать де-не-де, наче запалі орбіти очей на обличчі смертельно хворого. Асфальтовий тротуарчик на дні подвір'я блищить від рідкої грязюки. Десь поблизу за вікном чути монотонний шум. Я вихиляюсь, напружую зір і крізь запітнілі шибки, мов крізь павутиння, щось бачу в імлі. Купа жовтої глини, а в ній щось ворухиться, бабрається, як у нас кажуть.

Шапка з козирком, насунута на безбарвну голову щільно, мов чепець, брудна куртка, фартух, що прикриває тіло від пояса, чоботи, руки, лопата. Це хлопчик-пічник «виробляє» глину. Щохвилини він підливає води в рідку масу й перекидає цю липку грязь. Рухи його, наче в жаби, швидкі, рвучкі. Ноги тупцюють у жовтому брудному мулі, швидко відриваються й глибоко поринають... Промоклі чоботи, обліплені глиною...

Господня наказала сьогодні запалити піч у моїй кімнатці. Тепло тут і затишно, але крізь шпари вікна проникає подих осені. Дедалі гущіша мла вже не падає, а так і суне звідусюди, тулиться до стін, повзе, стелеться, корчиться і пливе в просторі, як рідке багно.

Та чи мла це? Душа стогне від гнітючого страху. Мені ввижається, наче якась примара у вигляді мли блукає по землі, по людських оселях, заглядає у вікна, силкуючись побачити занепалі душі.

Це смерть.

У воротах маячить якась постать, якась брила людської форми. Засвітили перший ліхтар, і жовте світло його розповзається в рудому присмерку, тягнеться до купи глини і переломлюється на постаті маленького пічника.

Я швидше, швидше засвічую свічку і намагаюсь читати. Даремно. Ляпання лопати й брязкіт бляшаного відра відбиваються в мені, мов луна в кам'яній ямі. Чую кожен крок цієї дитини, відчуваю кожен її рух у мокрому лахмітті. Мені здається, наче я давно-давно вже бачила такий день і навіть переживала те ж саме. Так думаю я, вдивляючись у похмуру, наче заплакану просторінь, яку заливає й поглинає темрява, і сама не помічаю, як думки мої вливаються у гармонійні слова, у величні звуки, що промовляють:

О, не будить їх, поки морок згине,
Проклята тьма, що і святих сліпила,
О, не будить їх в ніч смутну, осінню,
В гнилясту млу, що душ ламає крила.
І праці урожай і повні крові руна
Поглинули в полях спритних ділків контори...
Тож сонних не будить молитвами й піснями...

Звідки я знаю ці слова? Чиї вони?

І он там, у млистих хвилях, мигтить і зникає маленька, обірвана, зіщулена фігурка мого старого, мого улюбленого вчителя Маріана Богуша. Її шарпає вітер, проймає холод. Я лину думками за своїм вчителем по глухому бездоріжжю, по самотніх, спустошених місцях, де смерть терпляче чатує на змучених, нещасних людей; я шукаю його й вистежую на берегах річок, у хвилях і глибинах водяного мулу, серед висохлих очеретів, у чорторях і ярах. Де ж та могила, в якій навіки заснуло це найніжніше серце, серце небаченої й нечуваної сили, яке згоріло від нездійснених бажань?

Страдницька тінь...

І от з мороку, який оповиває світ, із сліз, що заливають мені очі, встає обличчя. Напівосліплі очі вдивляються в мене, сміливі, безумні очі мудреця. Струмки сліз течуть з них, котяться по запалих щоках, залишаючи на обличчі довгі криваві борозни.

Вічна пам'ять...

4 грудня. Вчора, після дуже довгої відсутності, я, нарешті, відвідала панну Гелену. У неї тепер вже не колишні файф-о-клоки, а пізні вечірні збори. До любої панни Гелени я відчуваю велику вдячність ще з тих часів, коли мене тут ніхто не знав. Вона допомогла мені дістати не один урок і робила це (чого, розуміється, не можна забути) без усякого корисливого розрахунку. Проте на цих її зборах я почуваю себе не в своїй стихії. Може, тому, що, гасаючи щодня по лекціях, забуваю про деякі салонні дрібниці, а може, й тому, що там збирається занадто вишукане товариство видатних літераторів і артистів.

Головний контингент їх — молоді «боги» поточного сезону. Мушу признатись, що не люблю ні модних сезонних книжок, ні людей подібного гатунку.

Учора, ідучи по сходах в квартиру панни Гелени, я буквально відчувала переляк. В ту хвилину, коли я заходила в залу, де зібралося вже чимало гостей,— і до

того ж чоловіків,— я відчула, наскільки не підготовлена до цього. Забуто стільки дрібниць, які повинні прикрашати жінку. Мене охопило хвилювання дебютантки... Звідси висновок, що товариство чоловіків для нас завжди належить. Признаюсь щиро, я дуже люблю його, але тільки товариство чоловіків розумних і делікатних, які не ставилися б зневажливо до моїх слів і думок. Всі чоловіки цікавляться панночками, і марна річ заперечувати, що викликати інтерес до себе приємно, ах, як приємно! І завжди, коли я заходжу куди-небудь з метою (звісно, несвідомою), зацікавити когось своєю особою, я знаходжу в своїй зовнішності стільки вад, що ладна ганебно втекти.

Салон панни Гелени має той самий вигляд: прекрасні, великі пальми, софи й крісла в китайсько-японському стилі, світло, як і раніше, м'яке, лагідне. На софах уже сидять різні «величини». Все це наші вславлені. Моя поява нікому не впала в око і не порушила жвавої розмови. Знову це нещасне жіноче питання. Розбирав його (головним чином, з допомогою переможних афоризмів) поет Бр. Для нього питання це зовсім «не існує». Хто ж забороняє жінці робити все, що їй заманеться? Хоче вчитися — вона вчиться, хоче бути діяльною, як чоловік — ніхто їй не забороняє цього. Із свого боку, поет Бр. «насмілювався твердити», що жінка повинна користуватися належними їй правами, але переважно в ділянці етики... Удосконалити свою душу, зробити її невлучною, недосяжною для брутальної, важкої сили чоловіка — от її мета. Що з того, коли жінка й буде адвокатом, доктором медицини або професором математики, якщо від цих занять (для неї саме тільки занять) її відірве туга за чимось недосяжним... (Софія Ковалевська). На його думку, жінки, які прагнуть так званої емансипації, втрачають найбільшу свою силу — чарівну жіночність, коли намагаються знищити властиву їм, таку привабливу невідомість з найрізноманітнішими речами й справами навколишнього світу. Поет Бр. вбачає щось брутальне в тому, що жінці немає вже про що питати чоловіка. Наприкінці він поставив жіноцтву справді важке запитання: чи можна сміливо твердити, що жінки, досягнувши цілковитої свободи, не зловживатимуть нею так само, як тепер це роблять чоловіки? Адже є безліч поганих жінок і, як стверджує психіатрія, елементів зла в поведінці боже-

вільних жінок виявляється набагато більше, ніж у поведінці божевільних мужчин. Та коли поета притисли до стіни, він згодився, що це наслідок умов, у яких перебувають жінки, але заявив, що «не вірить» у можливість змінити ці умови заходами, яких уживатимуть жінки.

З мого куточка під пальмою я зважилася подати голос, розуміється, слабенький, якийсь не свій і тремтячий (щоб хай дозволено буде мені пояснити несмілістю в присутності стількох ліриків, драматургів, новелістів і «естетів»), і висловила кілька незграбних заперечень. Ухопившись за останній сумнів промовця, я сказала, що з ним аж ніяк не можна погодитись, якщо ми віримо в силу благотворного впливу культури на душу людини. Панночка, яка скінчила університет, може бути така ж недобра, як звичайна селянка, але моральність першої з них так чи інакше буде вища, ніж моральність другої, через що оточення безперечно виграє. В міру зростання культури дедалі більше затушковуються відмінності, породжені нижчим рівнем жіночого розуму та недостатньою роботою над його розвитком. Якщо в душі жінки є порожнеча, яку могло б заповнити прагнення до світла, то в цій порожнечі, цілком природно, зростають плоди злоби, глупоти, поганого, неправильного виховання. Через те ми знаходимо в лікарнях таку фатальну для жінок статистику...

Щождо висновку, що емансипована жінка, якій вже немає про що питати мужчину, здається чимось неймовірно брутальним, то я заявила, що такої жінки досі ще немає. Наздогнати мужчину вона не може, хоч би й тому, що в неї набагато менше фізичних сил (якби навіть на шляху її й не було ніяких перешкод і... пасток). Якщо «необізнаність» не тільки «не є гріхом», але надає навіть «чарівності», то, незважаючи ні на які зусилля, жінка ще довго буде «чарівно» дурніша від мужчины. Але сьогодні йдеться поки що не про те, щоб зрівнятися в усьому з мужчиною, а про те, щоб дедалі менше відставати від нього з усіх поглядів. Наприкінці я зважилася пустити малесеньку шпильку, ніби на доказ того, що гувернантка справді гірша від поетів чоловічої статі. Я сказала, що, можливо, дуже «мило» потребувати опіки, але тільки тоді, коли її втратиш, коли для тебе немає опори в усьому білому світі — тільки тоді почуваш, що в усьому цьому немає нічого чарівного.

От які істини виголошувала я на цих зборах.

Повертаючись додому, я довго думала про все це і відчувала деякий неспокій і навіть не деякий, а дуже великий! Чи не зловживатимуть справді визволені жінки своєю свободою так само, як сьогодні зловживають нею чоловіки? Сучасна доля жінок, без сумніву, є наслідком їх морального стану. Якби йшлося лише про боротьбу та прагнення до перемоги, тоді треба було б заявити: коли чоловіки мають право бути вільними й робити все, що їм схочеться, то таким самим правом повинні користуватися й жінки. Але ж ідеться не про боротьбу, а про благо суспільства. А втім, коли я замислююсь над такими речами, мене завжди охоплює тремтіння. Це, мабуть, влада забобонів, успадкованих від цілого ряду прабабок. Я не знаю життя. Кілька разів мені траплялося вчитати в книжках такі речі, від яких волосся стає сторч на голові й тіло тремтить, наче від малярії (Гюї де-Мопассан, Овідій). На вулицях я часто натрапляю на видовища, які мене не тільки вражають, але примушують остовпіти. Тимчасом сотні людей проходять мимо цього цілком байдуже, наче мимо ліхтаря або вивіски. В світі відбувається стільки невідомих мені злочинів, стільки ганебних, страхітливих злочинів, у яких беруть участь і жінки! Хто ж навчив їх таких потворних речей? А що як вони знаходять ґрунт для цього у власному серці? От чому я боюсь припущення поета Бр., що жінки могли б зловживати свободою.

Але невже це означає, що ми повинні опустити руки? О, ніколи! Хто б не був винен у страхітливих гріхах людства, треба вирватися з бруду! І нехай це роблять чоловіки й жінки.

5 грудня. Вчора я згадала про Овідія. Не знаю, чому мені спало на думку перечитати його ще раз.

У Геп, серед купи її романів, є дві чудові старі книжечки, видані ще в минулому столітті в Лондоні, під назвою «Вірші про любов» Овідія.

В другому томику вміщені дотепні, надзвичайно гарні і... неморальні «любовні елегії». Найкраща з них починається словами: «Найчарівніший птах, якого можна було бачити в світі, моя славнозвісна папуга...»

В моєму невправному перекладі це звучить так:

«Папуга, наша говірка гостя з Індії,—вмерла! Збирайтеся на похорон, побожні птахи! Ідіть за тілом її

сумною юрбою, бийте себе крилами в груди, шматуйте кігтями, шарпайте, за браком волосся, пір'ячко на голівках. Нехай, замість погребної сурми, лунають ваші чудові пісні. Ти, Філомело-соловейку, забудь про злочин Терея, який відрізав тобі язик. Довгі роки повинні були притишити твій смуток. Доля Ітіса-фазана, безперечно, дуже сумна, але це ж було так давно! Плачте, крилаті створіння, ви, що бистрим льотом розтинаєте прозоре повітря, але найбільше плач ти, горлице, подружко вмерлої! Так, о, папуго! Чим для Ореста був Пілад, тим була для тебе горлиця. Але нащо тобі вірність і прекрасні барви твоїх крил? Що з того, що ти й сподобалась чарівній жінці, коли я приніс тебе як дарунок любові?..»

Чимось вільним віє від цього, тут змальовується бездіяльне, споглядальне, але рівне і ясне життя. Овідій сам скаржить на себе, що він «поет власної легковажності». З інших його творів видно, що він знає страхітні печери страждань, але тікає з них до своїх жінок, прекрасних, але розбещених і нікчемних, жінок з чудовими очима й волоссям кольору «кедра з вологих долин Іди». На лірі своїй він любить одну лише струну, і вона звучить протягом стількох століть для стількох поколінь... Це прекрасно і якимось дивно. Поруч з чарівним смутком, який відчуваєш так глибоко, наче знаходиш його у власному серці, зустрічаються незрозумілі, жахливі в своєму нелюдському цинізмі сторінки, як, наприклад, потворна тридцять восьма елегія. Дух перехоплює, коли читаєш її, наче смерть стискає тебе. Та, леле, і в цій потворності стільки чудової поезії! З цих давніх сторінок віє начебто міцними пахощами тисячу років тому зірваних троянд, які вінчали чоло поета...

7 грудня. Втома, втома... Вже пізній вечір. Сніг, змішаний з дощем, плаче за вікном, стогне в ринвах, мов скарга злидаря, і виблискує, мов скло, на каменях брукованого подвір'я, осяяних хистким світлом ліхтаря. Очі мимоволі вдивляються в тьмяно виблискуючі калюжі, які рябіють від дошових краплин.

По секрету повинна признатися, що тепер я стала далеко химерніша, ніж колись. Напевно, це від нервової перевтоми. «Нерви», у витривалість яких я колись вірила так само, як у міцність ремінних нашильників,

що стримували бричку, коли доводилося з'їжджати з гори до Глогів...

А тепер після найменшого хвилювання — серцебиття, після посиленої роботи — біль у голові, втома, навперемінно — то неухважність, то автоматичність. Так погано сплю! Після безсонної ночі у мене завжди нерівно б'ється серце, очі наче піском засипані, у вухах шумить, горло болить, а на серці якась прикра тривога. Хоч би в цей день у мене було зовсім чисте сумління, хоч би я доклала всіх сил, щоб не заплямувати себе нічим, — не можу почувати себе ні спокійною, ні веселою. Біжу на уроки, мов автомат, з дітьми працюю, як ідіотка. Коли я, наприклад, розв'язую з Анусею арифметичну задачу, то розумію чітко лише перші слова кожної думки, а далі говорю, мов накручена катеринка. Та тільки вимовивши речення, я усвідомлю його зміст, ніби чийсь чужі слова, докладно зрозуміти які мені перешкоджає суперечка з кимось. Виснажились у мене нервові сили. Бідні, натруджені, отупілі нерви не мають відпочинку. Всяка перешкода дратує. Просто плакати хочеться, коли часом випадає нагода розважитись, а в тебе немає до цього охоти. Але найважче повертатись з уроків додому. Ноги ледве йдуть, мов опухлі. Промоклі, як, наприклад, сьогодні, черевики душать і обважнюють ногу; заляпана грязюкою спідниця схожа зовсім не на спідницю, а на якусь паскудну ганчірку. Ах, ці спідниці до землі! Вони дуже приємні, милі й гарні, але тільки для тих панійок, які ніколи не ходять брудними вулицями, а їздять в екіпажах. А для нас, що повинні завжди чалапати по грязюці бідних кварталів, ці спідниці — справжня мука. Підняти спідницю вище — огидно (та й неможливо, зараз же десяток добродіїв почне придивлятися), якщо тримати в руках — руки дубіють, залишити напризволяще — значить тягати на собі купу грязюки. В одній руці в мене парасолька, книжки, зошити, другою я вічно повинна підтримувати свій «хвіст» і в такому вигляді бігати по тротуарах. Скромність дозволяє нам делькотуватися, показувати оголені плечі й груди, але в той же час забороняє демонструвати ногу вище кісточки, в товстій панчосі і високому черевикові. Цікаво: якщо мода раптом накаже нам причепити собі ззаду хвіст кенгуру, чи будемо ми виконувати

її приписи з таким самим пієтизмом, як тепер, коли тягнемо хвосту суконь?

Сьогодні, вибігаючи на третій поверх до Ліпедьких, промокла, засапана, мов поштова коняка, посеред стрімких кам'яних сходів я почула звуки музики. Хтось чудово грав на роялі, десь аж за третіми дверима. Я затрималась на хвилинку послухати, що грають, а потім мені стало байдуже — я й досі не знаю, що саме грали. Гармонійні звуки хвилями огорнули мене, ніби тужно про щось питаючи; вони вдивлялися в мене, мов величезні, повні сліз, блакитні очі; вони жалували мене, мов добрі любимі брати, вбачали в мені щось, гідне жалю, якусь, мабуть, небажану зміну, бо ридали від горя.

І раптом стали всміхатися в моєму серці — кликати мене пестливими іменами, такими дивними, неземними, яких я не почую більше ніколи в світі. І тут війнуло на мене весною — отією давньою, давньою, проведеною в Глогах багато років тому, коли ще живі були мама й тато. З заплющеними очима бачила я стежку до струмка під великою грушею, навколо — жовті квіти біля джерела, довгі зарості калини, ожини й дикого хмелю. Бачила воду, яка виблискувала за гаткою, зелені прутья очерету. Сріблясті пліточки поверталися до сонечка під самісінькою поверхнею, і окуні з темними смугами вистромлювали з холодного виру свої гострі спинки. Вирізьблена з дерева фігура св. Яна стояла на греблі над ставом, і чорні вільхи з кривими стовбурами...

Не можу писати...

9 грудня. Коли отак, довгими роками, тиняєшся по білому світу, раз у раз зустрічаючи нових людей, набуваєш дивовижного вміння розпізнавати їх. Це не те, що здатність пізнавати розумом, швидше це вміння бачити очима. Мені щастить далеко краще і з більшою певністю відчуту людину з першого ж погляду, ніж коли б я довго й систематично вивчала її, свідомо спостерігала, хоча й своїх спостережень я не припиняю. Часом мене може ввести в оману привітний усміх, вдавана люб'язність, вся ця зовнішня гра, інколи дуже майстерна, але помилка триває недовго, бо внутрішнє прикре почуття зараз же мене застерігає. Тоді я терпляче вичікую, і любе життя, кінець кінцем, завжди приносить

підтвердження того, що мені підказав інстинкт. Скільки разів уже так бувало!

Крім цього «чуття», в мене є ще кілька власних засобів, з допомогою яких я вгадую правду. От вони: я не задовольняю чужої цікавості й не відповідаю на ущипливість. Просто не вважаю за потрібне помічати певні слова, усміхи, натяки.

Шляхетні обивателі швидко приходять до висновку, що я — якийсь пень, винятково тупа істота, зовсім неспроможна відчувати уколи; ось тоді я й вгадую їх справжнє ество...

Чи були в мене колись нахили до подібних «досліджень»? Здається, ні. Але життя всього навчить.

І немає в цьому колишньої моєї, такої наївної, покори, ох, ні трішечки! Скоріше, це якась недобра пиха. Часто думаю, що я дедалі більше віддаляюся серцем від людей. Іду кудись далеко, в світ сонних видінь, героїчних чистих тіней. Це і є моє товариство...

Світ, який оточує нас — напівінтелігентний, напівварварський, а головне — хитрий... Хитрість слугує в ньому злостивості, а злостивість практикується заради себе самої. Завжди хтось намагається принизити іншого, ствердити власну перевагу, і тим наполегливіше, чим важче це зробити. І жіночки, ці ангели-охоронці родинних вогнищ, з найбільшою майстерністю виконують подібні вправи!

Всі ми так зарекомендували себе в умінні молоти язиками на шкоду ближнім, що, коли мужчина знайомиться вперше з котрою-небудь з нас, він, напевно, відразу ставить собі запитання: що це за звір? В нашому порожньому житті всевладно панує лицемірство.

Брехня у нас не тільки не викорінюється, але навіть не збуджує інстинктивної огиди. Всяке зло ми терпимо із зворушливим об'єктивізмом, в найбільш разючих випадках з допомогою софізмів надаємо речам зовсім іншого вигляду, або й просто вдаємо, що не розуміємо найпоширеніших фактів. Ось у такій атмосфері і повинні розцвітати квіти домашнього виховання — невинні діти. Навіть якби ми й мали природжену схильність до брехні, то й тоді треба було б винищувати її, зважаючи на незмірну шкоду, якої вона завдає. Але всі наші моральні пориви, мов батогом, підхльоскуються постійною свідомістю того, що поруч з

нами живуть люди, які просто не мають ніяких моральних потреб, яких не вражають ніякі зловживання. Моральні муки поодиноких осіб здаються чимось випадковим, неістотним, позбавленим будь-якого зв'язку з навколишнім життям, якоюсь особливістю, передчасною, чи, навпаки, запізною. А хіба ж такі почуття можуть бути самотні? Адже вони загинуть, мов насіння, що впало в терни,— як сказано в євангельській притчі.

Скільки разів силкувалась я запалити в серці моїх учениць вогонь любові до правди, роздмухати пригаслу жарину тієї чудової сили, яка дає людині стільки щастя! Та скільки разів натрапляла я на опір, зміцнений муром іронії! Моя місія породжувала глузування. Якою самотньою, покинутою почуваю я себе в таких випадках! І сьогодні знову...

Манюся Ліпецька — це так звана «розумниця». У неї, без сумніву, дуже хороші здібності, але розвинуться вони, напевно, лише в одному напрямі. Ось що вона вигадала. Коли приходять до них дідусь Ієронім, Манюся нішком просить у нього сорок грошів на «перебивні картинки». Заходить дядя Зігмунд — те ж саме, тьотя Текля — теж. Тимчасом маленька штукарка і не думає купувати собі картинки. Зібрані гроші вона ховає в копилку. Коли я спробувала протидіяти розвиткові подібного таланту нагромадження на восьмому році життя, матуся її тільки витріщила очі й палко запротестувала. На її думку, це лише запорука спритності й ощадності в майбутньому.

Чуття наші не можуть дрімати, вони повинні виявлятися у вчинках. В мені зростає глибока огида до всього, що в міщанському світі вважають за моральне. Лицемірний ярлик, начеплений кимось із людей «вищих» — так би мовити, «козирів», заступає там усе. Кожен з цих міщан затремтів би від самої думки, що може одержати поганий ярлик. Та й сама я хіба можу похвастати, що мене нітрохи не обходить, що там шепоче пані Ліпецька, пані Блюм чи інша «мати», яка систематично псує душу своєї дитини під виглядом її виховання? Нітрохи! На все це я зважаю, та ще й які! Тільки я вже вас знаю, божі тварини! І якщо я з болем зустрічаю опір ваших дітей моїм моральним пориванням, то, знайте, це зовсім не тому, що ви, як члени суспільства, розумні й добрі.

10 грудня. Лист від Вацека! От що він пише:

«Дорога втомила мене й набридла, а до того ж у мене страшенно заболів зуб і протягом дев'яти днів не давав ні хвилинки спокою. Власне, втомлює не так сама дорога, як ночівлі в «поварнях». Зовсім невідомо тоді, що робити із своєю особою. Вийти надовго не можна: п'ятдесятиградусний мороз — не жарти; читати важко, а тут ще постійне чекання та побоювання, що от-от олені порозбігаються і, хоч-не-хоч, доведеться на кілька днів затриматися в такій дірі. Все це, разом узятє, примушує нас поспішати. Олені, правда, кілька разів розбігалися, але нам з Ясем щастило досить швидко зганяти їх до купи. За весь час подорожі я не втратив жодного дня. «Nulla dies sine linea»¹.

Бачиш, як добре знати латинь! Така *linea* в цих краях означає кілька десятків верст. Олені скрізь траплялися добрі, дорога, за невеличкими винятками, досить пристойна — і ми мчали з швидкістю десяти-дванадцяти верст на годину.

Але ці поварні часом просто жахливі! Стільки вже я читав про них, стільки чув, а тимчасом дійсність значно перевершує всяку уяву. Це величезні, низькі халупи, без підлоги, без нар, з курним комином, із шпаринами в стінах — одне слово, цілком схожі на мене: з різноманітними вадами, але зате без усяких привабливих рис. На перший погляд вони навіть здаються досить поетичними, особливо, коли вогонь осяє стіни, вкриті білим інеєм та бурульками і вони заіскряться тисячами миготливих діамантів. Але естетична насолода незабаром змінюється розчаруванням, коли вся ця фантастика починає капати на ніс і на одєжу подорожнього. Я в цих поварнях ніколи не роздягався ніч, навіть, навпаки, одягався ще тепліше, що знову ж таки не дуже приємно. До того ж, поки горить вогонь, тут так жарко, що не знаєш, де дітись, а в той же час ноги й спина мерзнуть. Іноді, замість поварні, нам щастило заночувати в юрті, проте й ці «мебльовані кімнати» теж не без «але». Понад десяток людей — чоловічого, жіночого і середнього роду — кублиться в невеличкій юрті разом з собаками, телятами та іншою худобою. Якщо додати до цього ще й дух гнилої риби,—

¹ Жодного дня без рядка (лат.).

стане зрозуміло, чому доводиться вискакувати на одній нозі, щоб набрати повітря.

Вранці — знову в дорогу! Витривалість оленів просто разюча. Треба їх бачити (хоча й не раджу...), коли, тягнучи за собою навантажені нарти, вони вилазять на стрімкі кручі гір або мчать по болотяних купинах, ледь-ледь притрушених снігом. Мчимо по болотах! Нарти скачуть, гойдаються на купинах, наче човен на воді, збурений вітром. Ніч темна, навколо нічого не видно, крім невиразно білої рівнини. Возії криком підганяють тварин. Позад себе я чую щось, схоже на пихкотіння паровоза, і раз у раз то з правого, то з лівого боку з'являється симпатична рогата морда оленя, обросла інеєм, і дихає парою, виваливши язика, мов собака. Коли вдарили дужчі морози, олені перестали пихкотіти і закрили роти. Під час їзди доводиться раз у раз перехилитися в той чи той бік, щоб зберегти рівновагу, або, відновлюючи її, стукати ногою об землю. В'їжджаємо в ліс, перетинаємо узгір'я і з шаленою швидкістю скочуємося знову в долину. Олені мчать, як вітер, аж дух перехоплює в грудях. Внизу передні нарти уповільнюють біг, потім усі інші з тріском стукаються одна об одну і розлітаються в усі боки. В долині знов груддя, знов нарти підскакують, наче на бурхливих хвилях. Від таких безперервних вимушених гімнастичних вправ тепло, тільки ноги мерзнуть, а під час шаленої гонитви по купинах у темряві й мови не може бути про те, щоб хоч як-небудь зігрітися. Нарешті вдалині з'являється цілий сніп іскор. Це юрта! Ми радісно вітаємо її, як моряки маяк. За хвилину розкошуємо в теплі, їмо, п'ємо, як герої Гомера, а після цього — спати, спати! Ну й так день у день — протягом трьох місяців і двох днів. Мій апарат, скло, всі прилади я довіз цілісінькими, чому сам страшенно дивуюсь. Мені повинні ще з Якутська надіслати кліше, папір і взагалі все потрібне.

Що ж там у тебе чути, моя лагідна дівчинко, моя люба сестричко...»

15 грудня. З певного часу я прагну спіткати щонебудь радісне. Шукаю веселих книжок. Мені так приємно було б побачити чиєсь життя, повне щастя. Адже навколо — або нужденне, хворе існування, або надсильна боротьба з перешкодами. На кожному кроці

можна зустріти людей задоволених (собою), але веселих не видно ніде. Задоволення є там, де існують малі потреби, але щастя, з якого б'є веселість, наче й не було ніколи. А людина ж створена для щастя! Із стражданнями треба боротися і знищувати їх, мов тиф і віспу.

24 грудня. Повернулася з відправи. Були ми всі, тобто панна Гелена, Іза і мої пуцьверинки. Морозить. Сипкий сніг іскриться і рипить під ногами. З мого вікна видно лише срібні дахи Ряди зачарованих палаців простяглися в бідному кварталі.

Світить місяць.

Телефонні дроти вкриті інеєм. Вони білі, мов нитки з грубої бавовни, що їх змотує в клубок якась стара-престара бабуся. Є щось чудесне в цій ясній, в цій чистій ночі. Невимовний чар лежить на стінах, заллятих місячним сяйвом.

Цієї тихої ночі здається, що всяка боротьба на землі припинилася від втоми і залізний кулак насильства ослабнув від жалю.

Якби в цю хвилину убивця схотів встромити кинджал у груди своєї жертви — його рука б залякла. Бо тепер ангели сходять з небес на землю і приймають у свої чисті серця зітхання всіх покривджених...

Хто буде молитися тепер...

В яслах, гірше ніж немовля найбіднішого найміта, лежить той, про кого сказав Ісайя, що «він ударить землю бичем уст своїх». Може, царство його вже настало, може, надходить «рік господній щасливий». Хай зміцніють душі тих, що страждають заради добра багатьох, хай відпочинуть вони, господи...

26 грудня. Свята! Сплю, байдикую і ходжу з візитами. Принесла собі цілу купу книжок і з завтрашнього дня починаю читати по-справжньому. Геп поїхала на цілий тиждень.

В наші апартаменти, за браком іншого місця, пані С. поставила свою ялинку. Уночі так чудово пахне хвоєю. Ах, помчати б санками по лісу, засипаному снігом, блискучому від крижаних бурульок, такого зимового вечора, коли від морозу тріщать дахи! Як тепер там, у рідних місцях?

Порожні поля. Ні шепоту, ні шелесту. Місяць пливе над широкими просторами. Де-не-де польова грушка,

самотня, обдерта, височить серед снігів і кидає блакитну тінь...

7 січня. Вацлав умер.

Дізналась я про це від тієї пані минулого тижня...

23 березня. Перебираючи різний мотлох у шухляді мого столика, я знайшла цей щоденник. Коли я розгорнула його, погляд мій упав на слова, написані два місяці тому. Наче щось нове!.. І водночас — той самий холод, байдужість. Невже це моє нещастя? Де ж воно? Я його не почуваю. Слова — порожні всередині; це тільки форма, оболонка жахливого страждання, знайомого людям.

Давно, коли я ще була вдома, покійний тато показував мені в Глогах пшеницю, поточену зоною. Ішли ми рано-вранці мимо ниви під горою, біля Кам'яного джерела. Татко зривав колосок, виймав зерно і показував мені. Воно було зовсім таке, як звичайне — повне, такої ж барви, та коли доторкалися до нього пальцем, з цієї золотистої оболонки вилітав якийсь пилок, чорний, дрібний, сипкий. Так і мої почуття. Нема в них чистого зерна сестриних почуттів, тільки сама порохня...

25 березня. Я хотіла б тут описати...

Починаю відчувати потребу висловитись, вилити з глибини серця свої страждання. Я така вбита! Немає ні почуттів, ні хвилювань.

Я схожа на купіль Сілоамську, коли від неї відлєтїв ангел. Почуваю, наче в моїй душі перестало щось існувати, якась колишня сила, а те, що залишилось, мені вже ні до чого. Це — боягузливість і байдужість. Нічого нового на землі я вже не зроблю. Є ще добрі люди, які цїнують в мені й ці жалюгідні рештки, але сама я хїба можу примиритися з думкою, що можна надавати хоч якоїсь вартості тому, що нагадує нікчемне лахміття, яке залишилось від колишнього одягу. Був час, коли я думала, що життя моє вже розбите на скалки. Тепер бачу, що це не так.

Розбите тільки моє особисте щастя.

Хочу збудити в собі силу життя, бичую себе спогадами про панну Л., хапаюсь за найважчу працю. Але все це, все це...

У мене весь час таке почуття, наче мені хтось підказує, що треба робити, навчає мене, як треба робити,

вкладає всю свою душу, а я по-мужицькому вперто не довіряю йому. Часто забігає до мене то та, то інша знайома і звіряє свої жалі. Мене це, правда, «цікавить», але в цьому є щось дуже схоже на зневагу. Дивлячись на чужі сльози, я думаю: які щасливі ті, що тільки такі сльози проливають.

Я мовчу.

Знаю одне мудре слово, про яке Вацек нічого не знав.

Слово це — будь твердий!

Він убив би мене поглядом, якби я сказала, що життя треба любити понад усе.

26 березня. Я тепер часто зовсім не знаю, що добре, а що погано. Здається, не роблю нічого «поганого», а втім я зовсім не впевнена; що така поведінка чогось варта. Часом мені здається, що «добрим» вчинком було б саме щось зовсім інше. Розуміти я розумію все так само, як і раніш, тільки немає вже в мене впевненості ні в чому.

27 березня. Навіщо існує страждання?

Чи можна вірити, що така мука є звичайною необхідністю? Для кого? Коли нею наповнені довгі дні, вона стає для нашого розуму недосяжною загадкою, гнітючою таємницею, смисл якої, незрозумілий, великий і владний, мов містичний птах, кружляє над головою.

Чорний, зловісний крик нещастя!

29 березня. В очах моїх довго стояв краєвид: болотня тундри, ледь-ледь притрушені снігом... Мені так недобре...

2 квітня. Сама не знаю, що зі мною. Якесь почуття, найдужче від усіх, всю мене пронизує безмежним смутком. Туга... Смуток без причини, без мети й думки. Ах, ні,— є крихта думки, жалюгідна, хистка, безпорадна. В ній криється переконання: те, що викликає мій смуток, є найважливіше, найцінніше, єдине чогось варте в житті. Дивна річ: з допомогою цього крихітного атома вгадуєш справжній сенс життя, бачиш такі простори, такі неосяжні, далекі світи, про які нічого не знає буденний здоровий розум.

Смуток, смуток...

Невимовне почуття, для якого немає полегшення, яке стискає серце одноманітним безконечним болем.

А тимчасом його жадаєш, хоч би й тому, що воно викликає тривожне прагнення знову звернутися до свого горя. Холодна байдужість, яку я пережила, була поганим, недобрим станом. Тепер кожне з цих холодних почуттів постає в пам'яті, наче залізні вістря, що крають душу.

Давно, може, років вісім тому, ішли ми одного разу з Генріхом нашим березовим гаєм. У нього в кишені був револьвер. І от, щоб похвастати передо мною, він раптом вийняв його, націлився і вистрілив. Куля пробила наскрізь молоду берізку. З берізки бризнув струмок соку й ринув так довго, що я вже не могла дивитися і втекла з гаю. Коли я вже була на узліссі і обернулася до берізки, то здалека побачила, що тонкий струмок ще сочиться по білій корі. Сонце відбивалося в ньому й іскрилось так само, як відбивається воно і в брудній калюжі на дорозі, по якій бродять телята...

3 квітня. Я вже сама не знаю, чого хочу. Сумую, певніше, сохну від смутку. Хотілося б піти, втекти куди-небудь... Я — мов тяжко хворий, який сам не знає, що в нього найдужче болять. Йому погано, млясно, а ворухнутися немає сил. Так якби він і міг, то цей рух може йому навіть зашкодити.

5 квітня. Мені здається, якби я могла послухати хоч трохи хорошої музики, моє горе, може б, і не зменшилось, але я вже не почувала б себе такою безпорадною. Сльози дужчі, ніж воля. Через те я й страждаю, але нічого в собі змінити не можу. Все залишається таким, як було: ті ж самі цілі, ті ж самі обов'язки. Я чудово розумію це і все ж таки не маю сил. А проте не можу поскаржитись на брак рішень... Їх у мене стільки в думках! Невистачає тільки якоїсь малесенької дрібнички...

6 квітня. Встаю рано, ходжу на уроки, роблю все, як слід — але сама сміюся з цього всього. Це все одно, що годувати вітер. Ні до чого в мене немає охоти. Я сама себе запитую, чого, нарешті, я хочу, і постійно, навіть не признаючись в цьому самій собі, стверджую, що прагну тільки одного: не бути.

Ця думка без найменшого переходу впливає з мого настрою; сльози ллються з очей, і в них це бажання...

7 квітня. З Антосею Л. я вивчаю тепер... грецьку літературу. Сама я знаю з неї лише те, що чула від

Вадека. В ті часи я читала все, що він читав, навіть грешку мову вже почала розуміти. Тепер ми читаємо з Антосею трагедії Есхіла, Софокла, Евріпіда в перекладі З. Венцлевського і К. Кашевського.

Хто б подумав, що на сторінках цих творів можна зустріти свій власний біль, що вже тоді були сестри, яким забороняли ховати своїх братів...

Моя учениця читала рівним голосом «Семеро проти Фів» Есхіла. І от що каже там Антігона:

Могутні пута крові, що мене еднають
По бідній матері й по батькові нещаснім!
Тож, серце, знось терпляче кривду, на яку він
Так нарікав. З сестринської любові
Життя віддай умерлому! Вовки безживне тіло
Не розтерзають, хижі. Ні, цього не буде!
Могилу вирию я власними руками,
Хоч жінка — послугу віддам останню.
Я брата винесу в цих шатах полотняних
І поховаю. Хто мене зупинить?
Сміливий завжди знайде мудрий спосіб...

Безумна дівчино! Ні, ні! Геть такі зразки!

Я людина розсудлива, мій ідеал — скорше слухняна Ісмена, що скоряється наказам Креона. Я не підурити могилу для Полініка.

11 квітня. Свято. Не підур сьогодні нікуди. Я зовсім розбита, і так недобре мені, наче я сиджу в темнім задущливім льоху. Останніми днями мене часто хапають за горло ридання. А тим, що на лекціях плакати не можна, я здушую ці ридання в собі і, здається, скрізь ношу їх з собою.

Зате в неділю, коли Геп іде з дому і ніхто мене не бачить, даю волю сльозам і цілими годинами дозволяю собі цю недорогу розвагу.

20 квітня. Сьогодні я пішла з лекції не так, як завжди: Єрусалимськими алеями. Було тепло, повітря якесь особливо прозоре. В далечині за Віслою тяглися сині пасма лісів. І раптом знову, без усякої підстави, серце здригнулось і затривожилось, мов бідне, дурне дитя. Намагаюся втриматись від плачу, бо якщо розревуся вдень, вночі вже не засну нізащо. А тоді починають мучити мене страшні кошмари, один за одним. О, ці нічні привиди! Я повинна була відразу відірватися очима від них, але не могла, ніяк не могла!

Піду я з цього міста! Не можу більше, не хочу! Ві-

дівусь від самої себе, від моїх думок, рішень, від моєї праці, обов'язків, від усього, усього!

О ти, земле, якої ще ніколи не засівала людина!

Широкі, порожні, безплідні поля!

Високі, шумливі й вільні лісові дерева!

Звідти тягнеться в наші краї надвіслянська залізниця. Ніщо не може передати радості, яка криється лише в цій дурній думці! Тільки б дотягти душею до червня...

Тоді омю її в свіжих водах моєї батьківщини.

13 травня. Теплий, ясний вечір. На каменях мого подвір'я стеляться оманливі, срібносірі узорі, що їх креслить чарівник-місяць. Старий, брудний завулок став зовсім несхожим на себе, наче й він мріє... Такої ночі навіть нещасні злидарі підводять очі до ясних зір, які нагадують їм давно згаслі почуття.

Скільки сили повинні вливати такі ночі в наші серця, серця молодих істот, які не тягнуть за собою тягаря злої долі, в серця тих, що душу свою вміють цінувати понад усе, вміють любити глибоко й широко, які не продали ще своєї сили, що плине з чистого джерела, ані мужності, яка сміливо кидає рукавичку всякій підлоті!..

4 червня. Пишу ці рядки іржавим пером у готелі, в Кельцях. (У нас в Кельцях з найдавніших часів, в які лише може сягнути людська пам'ять, у готелях до послуг проїжджих завжди були іржаві пера).

Це якась катастрофа! Я знову тут, в моємулюбому містечку. Вчора кинула всі уроки, відмовилась від двох кондицій — у Ліпецьких і в цієї пані Невадзької з Ціс, залишила свої запаковані речі під доглядом Геп, — вона на літо залишається в Варшаві, — а сама, обтяжена трьома десятками карбованців і невеличким саквоюжем, помчала на відчай душі. Що станеться з моєю особою, мене не обходить. Знаю тільки, що побуваю в Кравчиських, на могилах батька й матері, в Глогах... Напевно, заїду в Менкажиці, до тітки й дядька Кшевінських. Може, пробуду там усе літо, а може, лише кілька годин. Мені все одно... (Дивися вище!)

Тепер не я керую собою, а буйні пориви... Мов гарячі коні, вони несуть мене, куди їм заманеться. Довго тримала я їх замкненими в залізній стайні, шодня міцно зачиняла ворота, привалювала гранітними плитами — тепер нехай летять, куди схочуть! Я негайно поїхала б далі, але дощ ллє, мов з цебра.

Недобрі, погані Кельці! Тільки виглянеш у вікно — замість жаданого чистого неба — нові громади хмар і пескінченна злива. Та нехай! Повинно ж, нарешті, прояснитися.

Приїхала я сюди вночі, близько четвертої години, і насилу відшукала цей номерок. Он як: в Кельцях у панни Іоасі вже немає ні душі...

Швидко згасає домашнє вогнище і розвіюється, гнаний буйним вітром, запашний дим рідної домівки. Гніздо людське існує не довше, ніж гніздо павука. Перебираю в думці всіх тутешніх знайомих, які, напевно, ще живуть між Карчувкою і Подешкою, але не знаходжу нікого, хто б міг заглянути мені в очі з братерським співчуттям, коли б я розповіла про свій біль, про свою жахливу тугу, схожу на тїнь смерті. Не можу пригадати нікого — як би це сказати? — з видющими очима. Все це добрі, звичайні люди, тупі серця яких неспроможні сягнути за стіни власного будинку. Але бог з ними! Я вже навчилася блукати серед холодних людей, мов серед пам'ятників на кладовищі. Це не має великого значення!

О, моя алея до Карчувки, мій далекий гірський краєвид, омріяний ще в Варшаві!

Годинник кафедрального костюлу вибив шосту. Любі бронзові звуки, привіт вам! Як я вас боялася колись, з якою глибокою тривогою вперше прислухалася до вас, коли з Глогів приїхала сюди вчитися! А от ще... Але геть всі спогади! Не можна думати про минуле, бо знов почнуться сльози.

Тихо, лише дощ гомонить у ринвах, та час від часу з гуркотом котиться келецька бричка.

Того ж дня, в Менкажицях. Я вже тут, у дядька. Дуже пізно... Яка благословенна тиша! Ночую одна, на «другій половині», в старій «залі». Яка я щаслива, ах, яка щаслива! Тихенько, навшпиньки блукаю по порожній кімнаті, де стоять ще давні меблі, які пам'ятають умерлих, — і розкошую від свідомості, що це не омана. Я знову в Менкажицях! В цих низеньких кімнатах я жила з покійною мамою, коли мені було три-чотири роки... Трохи похила стеля, з двома балками посередині, стіни, вибілені валном, яке в багатьох місцях осипалося, оголивши сухі й тверді модринові дошки. Вікно заслоняють куші бубку, мальв і жоржин. З віконних рам дощ змив фарбу. Засувки, старі засувки, примхливої форми, майстерно

зроблені якимось ковалем, укрила іржа таким товстим шаром, що вони справді виглядають, мов пам'ятки старовини. Коли дуже замислюсь, то, мов крізь сон, бачу того, хто прибивав до дверей ці засувки. Це був молодий коваль... Мені було тоді років чотири. На всьому: на вицвілих вікнах, на дверях, на стінах, на всіх меблях, на старих літографіях лежить відбиток чогось особливого, хвилюючого. Десятками років вони незмінно стоять на тих самих давніх місцях, витримують вплив усіх пір року і стають начебто невід'ємними частинами навколишнього життя. Кожен з цих предметів має свою історію і став ніби членом родини. Старий будинок чорніє, горбиться, але по суті залишається таким самим, яким був багато років тому. Це любий рідний дім, який зрісся з полем, з садом, з деревами й квітами. Може, коли-небудь і він спорохніє й зникне з поверхні землі, так само, як зникає людина...

Гавкають собаки. Приваблені світлом у вікнах кімнати, де увечері завжди буває темно, вони посідали в мене під вікном і гавкають пронизливо й заливисто.

Але до речі. Всякий виклад треба писати по пунктах: насамперед вступ... Отже, виїхала я сьогодні з Кельців ще вранці. Дощ трохи вщух. З неба наче хто сипав дрібну мокру полову, часом тільки кидаючи важке зерно. Найняла я бричку за чотири карбованці (слухайте, слухайте!) — і в путь-дорогу! Возій підв'язав своїм худим шкапам хвосту, закутав гарненько рядном ноги (свої) і з страшенним гуркотом виїхав з міста. Коли простяглося під колесами шосе, наше старе, щербате від вибоїн шосе,— в усі боки полетіла з-під коліс рідка грязюка... Від неї не могли захистити навіть крила брички, що дзеленчали, мов бубонці. Тільки подертий фартух укривав мене, голубчик, як міг. Та незабаром і на ньому утворилося ціле озеро, що переливалося з місця на місце, мов живе срібло.

Я почувала себе втомленою і сонною, але разом з тим щасливішою, ніж тепер. Мою увагу чи, певніше, мій усміх, який блукав у просторі, раз у раз приваблювали рештки ліхтарів, що, треба думати, повинні були в свій час прикрашати екіпаж. Але скельця з них давно повипадали, оправа була розтрощена — і від ліхтарів залишилась сама назва. Один з цих рудиментарних органів екіпажа був прив'язаний до залізного стрижня розмоклим

мотузком. Спи́на мого фурмана у вицвілому блакитному дощовику заслоняла мені світ, а самотній жовтий гудзик на поясі з зображенням якогось герба мимоволі приваблював очі. Навколишню просторінь закривала запона дрібного дощу. Далеко в туманному повітрі вимальовувались обриси пагорбів. Їх тіні, що раз у раз ховалися в тумані, викликали в мені глибокий смуток. Ледве я ловила їх поглядом, серце моє стискав гострий біль.

Так, колись давно, стискалося серце в маленької дівчинки, яка, їдучи вчитися в гімназію, прощалася поглядом з цими дорогами їй пагорбами...

А бричка скаче з вибоїни на вибоїну, раз у раз перевалюючись, наче хворий на сухотку мозку, який старанно приховує свою хворобу, боячись втратити посаду,— вона сковзається по закрутах дороги, наче от-от, у злу хвилину рзпачу, зважиться з метою самогубства кинутися в канаву. Ось з'явилося село з хатами сірими, як поле, хоча стіни їх були колись вибілені.

От верби з товстими стовбурами, з яких вибиваються молоді, ясні, буйні пагінці. А он дикі грушки на полях, такі ж дикі, як і колись. Там, де рівнина стає положистою, внизу тече річка: це річка з мого села, з Глогів. Ми з'їжджаємо з пагорба на довгий міст. Спітнілі коненята ступають повільно, нога за ногою, від них іде пара. Я вихиляюся з брички і ловлю поглядом чисту поверхню ріки, яка біжить по каменях і крупному піску, ріки, яка протікала мимо дому моїх батьків. Шлагбаум. Бричка зупиняється. Треба заплатити кілька грошів. Я шукаю їх у себе в кишені, ні, це я шукаю всіма почуттями звуки річки, яка внизу щось хлюпоче мені.

Ми поволі рушаємо знову на гору. Мимо проходять люди, згорблені, забризкані грязюкою, зарослі волоссям, яке можна назвати тільки кудлами. Вони про щось говорять, бридко лаються, сперечаються. Обличчя одного я впізнаю. Це наш мужик, Відек Міхцик. Такий самий він був ще за часів мого дитинства, тільки постарішав трохи. Коні йдуть, і в брязкоті заліза, в торохтінні коліс мені чомусь вчуваються недавно вичитані з біблії слова. Ця прихована думка жила, видно, десь у моєму мозкові, наче вирізьблена сталним різцем на свинці: «Тож не буде пам'яті і мудрому й нерозумному навіки, бо настануть дні, коли все забудеться, а мудрий вмирає так само, як і нерозумний»...

Ця цинічна мудрість, кинута світові зухвалим царем, знавцем «усіх справ під сонцем», не була мені прикра. Навпаки, вона звучала, як глибока істина, що гармоніює з усім, ніби волога, яка напоює кожную спраглу грудочку. Все в мені затихало, смирніло, немов засинаючи. Я втиснулася в куточок брички і все перебирала в пам'яті похмурі слова, які чомусь звучали у вухах.

З гори відкрився краєвид на широку рівнину. Далеко-далеко на обрії я побачила дерева Менкажиць. І знову запалилася в серці тиха радість, яка не залишає мене й досі. Я знала, що не знайду тут того, чого шукаю. але, побачивши сонні ліси, довгі, порожні галявини, зарослі низькими кущиками ялівцю, відчула, як тепло розливається по моїх жилах. Он там — бір, у якому я ніколи не бувала, чужий, похмурий, а з другого боку — менкажицькі алеї, оповиті туманом і самі наче зіткані з легкої мли...

І тут тільки спало мені на думку, що я нікого не попередила про свій приїзд, що, власне, я навіть не знаю, чи живуть ще тут мої родичі. А може, вони переїхали звідси? Може, помирали? Адже я стільки років їм нічого не писала! Я стала лічити... Цілих десять років я тут не була!

Надвечір моя бричка звернула з шосе і в'їхала в тополеву алею. Старі, обдерті будівлі, дім, що наче вріс у землю. зруйнований тин...

Я увійшла в знайомі сіни — нікого... Відчинила перші двері і — застрибала з радощів, мов трирічна дитина: передо мною стояв любий старий рояль, над ним портрет князя Йосифа... Ну, звичайно!

...А тепер, коли пишу ці рядки, почуваю, що я тут чужа, всім чужа, самотня. Ну й що ж? Зате тут шум старих тополь, який стільки разів лякав мене, коли ми бувало з мамою виїжджали звідси пізно вночі... Я до нього прилетіла... Чи може бути на всій землі голос ніжніший, ніж цей?

5 червня. Минув день і короткий вечір. Я вже побувала сьогодні в стайні, в хліву, в бараках для наймитів, у полі, на луці. Не знаю, чи це справжній чи оманливий спокій, але почуваю себе дуже добре. Зникло бажання плакати, навіть хвилювання стали мені прикрі. Розповідь про Вацлава — для мене мука. Вацлав у день своєї смерті наче заповів мені спадок. Своїм суворим запові-

том він нав'язав мені ці довгі порожні зимові місяці, ці дні, повні сліз, і безсонні ночі, заповнені духовною роботою, такою ж безплідною, як вишукування першопричин речей, і водночас такою ж безупинною, обов'язковою і неминучою для життя, як дихання. Я тепер ледве-ледве розумію, що сталося зі мною. Все промчало, мов повінь у горах, і тільки розкидані кам'яні брили та мул, що залишився на кущах, свідчать, куди сягала нищівна стихія.

Так, без сумніву: село створив господь бог, а міста — диявол, і то диявол буржуазний. Люди, які живуть на селі, до такої міри свіжі й здорові, що мені це здається чимось неймовірним. І від таких людей походжу я сама!

Коли сьогодні, годині о п'ятій чи шостій ранку, мій дядечко почав на когось гримати з ганку, я схопилася з ліжка і, мов божевільна, вибігла в самій сорочці, думаючи, що в домі пожежа чи, може, напали розбійники. Виявилось, дядечко просто «чистив» когось біля стайні — та й усе.

Може, це погано й неблагородно — змальовувати людей, у яких гостюеш (та ще й до того ж. рідних), але не можу стриматися й не висловити свого подиву. Невже це справді та сама тітка Валерія, той самий дядечко Іполит та їхня дочка, моя двоюрідна сестра Теця? Я знала колись цих людей, але тоді вони були зовсім інші. Ні! Це я була інша. Я дивилася на них тоді своїми колищніми — юними очима. Тепер від тієї Іоасі не залишилося й сліду. Ну, а вони, напевно, залишились такі ж самісінькі. Адже тут мало що змінюється. Роки минають, сивіє волосся, горбляться спина, дім вростає в землю, а крім цього, майже все залишається таке, як і раніш. Якби дідусь Йосиф раптом устав з домовини, він знайшов би тут дуже небагато речей, йому чужих і незрозумілих.

Але зі мною, зі мною що сталося! З такої самої істоти, з панночки, яка жила на батьковій землі, я перетворилась на бігуна якогось, що ганяє по лекціях. Це щось схоже на метелика, який вилетів з лялечки (якщо можна вжити такої вишуканої метафори). Після цілоденних розмов з тіткою Валерією і Тецею, я сьогодні наче самій собі складала іспит з прожитого життя. Я пригадала не тільки обох моїх родичок такими, якими вони були раніше, а, мов живу, згадала й себе.

Але далеко більше матеріалу для подиву дає їм, ма-
буть, моя власна персона. Так, принаймні, хотіла б я
пояснити байдужість моїх родичів до мене. Це не зов-
нішня холодність. Ми частенько з ними цілуємося і пла-
чемо, але в цьому немає найменшої щирості, нема й
жалю. Тітка, цілуючи мене, проливає сльози через те, що
думає в цей час про свою другу, молодшу дочку, яка
вийшла заміж за техніка й живе далеко, аж під Уфою.
Теця думає про себе, зіставляє своє вільне життя із своєю
тяжкою родинною неволею і плаче над своєю долею.
Дядько і не думає плакати — це не його звичка («ревуть
тільки баби»), зате весь час міркує — навіщо це я рап-
том завітала саме в ці краї. Він завжди розповідає мені,
як погано йдуть у нього справи, скаржиться на невдалу
озимину, на проценти, посуху, тлю, хвороби скотини...
Боїться, бідолаха, що він от-от почує від мене про-
хання позичити грошей. Як вільно зітхнув би він, ді-
знавшись, що я — тільки до повітря, до води, до землі
рідної...

Так, це світ, зовсім чужий мені. Ці люди не бачать
на землі нічого, крім своїх Менкажиць, ні про що не
думають, крім своїх грошових труднощів. Старі закло-
потані лише тим, що не сягає за межі їх маєтку. Світ-
лий промінь в їх житті — це Фельця, нині Балвінська,
темна сторона — Текля, яка ще «не вийшла» і (дай боже,
щоб я була поганим пророком), напевно, залишиться
старою дівкою. Ці вузькі родинні горизонти замкнені так
щільно, що для мене тут зовсім немає місця, навіть те-
пер, коли я з ними. Взагалі, все моє життя здавалося б
їм дуже підозримим, якби не те, що воно нітрохи їх не
цікавить. Я читаю це в їхніх очах, коли щиро розпові-
даю їм усе, а вони, начебто із співчутливими усмішками,
слухають мене.

Історія Вацлава!

По суті, ми зовсім чужі одне одному.

Мені доводиться вислухувати їх довгі, докладні епічні
сказання про те, як Фельця «сподобалась» своєму інже-
нерові на балу в Кельцях, про його залицяння й освід-
чення, про весілля, від'їзд, народження дитини. В цих
фамільних сагах Фельця — героїня; це вже припало на
її долю. Вона зробила все, що повинна була зробити.

Зате Теця — горе родини. Вона ще... нікому не спо-
добалась, а якщо й була коли-небудь об'єктом чийось

залицянь. то про це навіть і говорити не варто, бо з цього однаково нічого не вийшло.

Із словом і поняттям «Теця» зв'язана ще одна постійна турбота: «ці кілька тисяч» і ще «цей посаг». Люба тітуся бере в мене інтерв'ю, — як я думаю: чи дати краще більше готівкою, чи, може, більше «вкласти у посаг». Як я думаю? «Адже ви там у великих містах частіше маєте нагоду бачити, як це робиться, ніж ми тут, на селі: У нас всяко буває. В околицях панує звичай, що в посаг не дають ось того й того...» Тітуся думає, що краще вкласти от стільки в срібло, бо «срібло залишається на все життя...» З яким почуттям виголошує вона цю незаперечну істину! Я рішуче висловлююся за срібло.

Бідна Теця сидить в Менкажицях і вичікує. Вся її істота нагадує мені ніжку китайки, на яку з дитинства одягають дерев'яну колодку, щоб надати їй певної форми. Теця усміхається, говорить, жартує, плаче — достоту так, як її батько й матуся. Дядечко має звичку визначати деякі речі: недоступні його розумінню, словом «дурниці» або м'якше: «певно, дурниці якісь!», або ще (це в найкращому випадку): «та цього раніше ніколи не бувало», щоб не казати: «цих дурниць ніколи раніше не бувало».

Теця завжди вживає тих самих зворотів. Іноді, коли я скажу щось чудне для Менкажиць, Теця швидко кине погляд на обличчя батьків, і негайно на її обличчі відбивається їх усміх. Прो думки, погляди й говорити нічого. Вони такі ж самісінькі, які були кілька десятків років тому в тітки Валерії, коли та ще дівувала і вчилася в Ібрамовицях. Теця, власне, тип панночки з творів Клементини Гофман¹, в дівочтві Танської... Життя з тих часів пройшло сто миль із своїм добром і злом, але її не торкнулося. В кімнаті Теці, яка міститься поряд із спальнею батьків, під їх невсипущим наглядом, є невеличка бібліотека. Все це — бібліографічні старожитності, так звані «хороші книжки». Розуміється, тут і Клементина Гофман, і ціла купа перекладів з англійської... І серед усього цього добра лежать, о, жах! «Поезії» самого Казіміра Пшерва-Гетмаера!²

¹ Клементина Гофман-Танська — польська письменниця, авторка моралістичних романів, яка писала в 20—30 рр. XIX ст.

² Казімір Пшерва-Гетмаер (1865—1917) — польський поет-декадент.

Звідки він сюди потрапив? Напевно, випадково позичили в сусідів, як беруть звичайно «щось почитати». Мабуть, прочитали і, розуміється (плекаю надію), негайно засудили родинним судом.

А все-таки чи не краща доля Теклі, ніж моя? Ох, напевно, краща!

У неї — рідний дім, опіка, тиша, той спокій, за яким я так зітхала у Варшаві! Сюди крізь стіну нудьги не проникають хвилювання, а разом з ними й муки. Тут не потрапить до рук Овідій, не вразить вухо слово цинізму й злоби, не раниць душу підступна думка, ані оголене брудне життя. Тут так тихо... Якщо й долине часом голос із реального світу, то він здається луною живої розмови, яку провадять десь далеко, за трьома стінами.

І все ж таки, любя Тецю, якби мені довелося обрати твою долю (навіть під опікою таких батьків, як мої), я б не згодилась. Ніколи в світі! Я вже — людина.

Сухий краєць хліба, але мій власний; небагате майбутнє, але створене моїми власними руками. Обабіч самотньої кам'янистої стежки, якою я йду, стеляться обрії нового світу, мов неозорі стиглі ниви, яких не окинути оком. Розум мій і серце живляться культурою живого, сучасного світу, в якій день у день множаться елементи добра.

Я радію цьому зростанню добра, я ним живу. Воноплине в тілі людства, наче «кров у своїх глибоких, невидимих жилах».

6 червня. Сьогодні я їздила на могилу батька й мами в Кравчиська. Від шляху я звернула широкою межею й пішла навпростець. На цій дорозі немає колії, тільки стежки, протоптані людськими ногами. Обабіч, ліворуч і праворуч, колишеться темне жито з бурими колосками, які недавно лише виглянули на світ божий. Вдалині, в низині, видко величезні дерева і білий мур. Там сплять мертві.

Старе кладовище вже заповнене могилами, довелося розширити його межі, не руйнуючи мурів. Клаптик піщаного пустиря біля входу обгородили ледве обструганими жердинами, і жовті селянські могилки простяглися рядами під свіжим ялиновим тином...

Браму старого кладовища замкнули назавжди: ніхто туди вже не заходить — ні живі, ні мертві. Це місце присвячене тим, які упокоїлися багато-багато років тому.

Гонтовий дашок, що колись прикривав згори мур, спорохнів і розсипався. Тільки зотлілі оголені крокви, мов ребра, стирчать в небо. Де-не-де поблискує залізною голівкою самотній гвіздок, вже ні на що не потрібний.

Я штовхнула ворота, які притримував поживклий від іржі залізний засув. Вони розчинилися беззвучно, без найменшого опору. Певно, так відчиняється перед душами вмерлих райська брама... Я увійшла на це святе поле. Буїні, аж чорні трави, вкриті росою, чудові червоні квіти конюшини, маки... Я безжалісно топчу їх за кожним рухом. Могил вже не видно жодної! Подекуди земля провалилась. Мені чомусь здалося, що в таких могилах лежать нещасливі люди. В одному місці впав на землю великий дерев'яний хрест і розсипався порохом, тільки кривавий слід у вигляді хреста лежить у буїних соковитих травах, наче випалений смолоскипом.

Могили моїх батьків не були нічим позначені, і я не знаю, де вони. Спочатку я шукала їх очима, потім обійшла все кладовище. І сліду немає!

Я шукала кущ, що залишився у мене в пам'яті з того часу, як біля нього ховали маму. Даремно!

Буїні зарості рясних беріз, що їх так любив батько, утворили справжні хащі. Може, і над його узголів'ям схиляють вони своє запашне зелене гілля...

І сплять тут поряд, один біля одного, землероби, ті, хто орав цю землю. Нині вони самі мов луки, всіяні квітами. Тихо сплять, зайнявши по праву свої місця на старому, дідівському кладовищі.

Вгорі і внизу співають пташки. Коли-не-коли теплий вітерець приносить на крилах відгомін шелесту молодих нив. Розхилить гілля кущів і тихо пройде по травах, не прим'ятих нічиєю ногою, наче ангел-воротар, що дбайливо охороняє святу тишу. Під його прозорими стопами хилиться трава. Струнка акація, з її високим прямим стовбуром і тонкими чорними гілочками, які, здається, летять у небо, про щось шумить з тривогою, голосніше від усіх дерев, гойдаючи під сонечком прозорим листям. Мені вчувалося, наче це святе дерево щось шепоче мені, наче я от-от почую його співучу мову. Та коли вслухатися — стає ясно, що воно лише вічно зітхає.

І я запитувала себе в глибині душі, чи зустріну коли-небудь...

7 червня. Завтра виїжджаю: так принаймні вирішила. Не можу дати собі ради! Замість спокою, який я справді відчувала в перші дні, моє дальше перебування тут викликало б або постійне внутрішнє роздратування, або суперечки, а цього я не хотіла б ні за які скарби в світі. Яке ставлення до селян, до наймитів, до всіх, що працюють в маєтку! Можливо, це смішна ідеалізація міської панночки, цілком можливо, але я не зношу оцих диких стосунків. Просто не можу дихати в такій атмосфері.

— Так, спробувала б ти пожити серед цих мерзотників,— каже дядько.— Це у вас там легко господарювати за столиком, з книжечкою в руках...

Отож, я не хочу жити з «мерзотниками» і тікаю звідси. Це єдине моє щастя: можу їхати, куди схочу і коли мені заманеться.

Такий стан емансипації переживали селяни мого діда Йосифа за часів Варшавського князівства, коли у них зняли з ніг кайдани, але, на жаль, разом із чобітьми. Я теж скинула кайдани з ніг разом з черевиками, це також історичний факт. Але принаймні можу вільно пересуватися з місця на місце, мов тодішні селяни... Куди ж я піду завтра? Плач, серце моє, плач від щастя... У Глоги.

10 червня. Я знову в Кельцях, у готелі. Мандрівці кінець, бо кінець і коштам. «Повернусь я на Ливан, до мого дому...» Глоги, Кравчиська, Менкажиці — все це позаду... Я цілком спокійна й здорова.

Треба тільки розповісти по порядку все, як було. Втекла я з Менкажиць дев'ятого, рано-вранці, селянською підводою. Напередодні пішла на село й замовила собі на ранок пару коників і візок, встелений соломкою. Утнула я цей «афронт» дядькові й тітці навмисне, але зовсім не для того, щоб зробити їм прикрість. Просто мені хотілося не бути зв'язаною їх люб'язністю і робити все, що мені подобається. Коли я одного разу в розмові проходила, що хочу побувати в Глогах, всі вони так витріщили на мене очі, наче я повідомила щось неймовірно образливе для людських почуттів.

— Навіщо? — одноставно вигукнули всі трое.— Адже там тепер живе єврей, Лейба Корибут.

Кладовище в Кравчиськах — це ще було зрозуміло, але намір поїхати в Глоги, де живе якийсь Корибут,—

здавався їм просто безглуздом, а з їх поміщицько-стаєнно-менкажицької точки зору навіть і неможливим, бо якісь упряжні сивки... Теця із своєю фамільною усмішкою запитувала:

— Приїдеш ти в Глоги — що ти там робитимеш? Куди ти зайдеш? Адже в маєтку живуть євреї...

Справді, приїхавши туди менкажицькою бричкою й кіньми, я б, напевно, привернула до себе загальну увагу. І тому я зважилась на хитрість. Коли підвода під'їхала до ганку, я заявила, що їду в Кельці, і саме зараз. За такий фортель перепросила, як тільки могла найніжніше, дала й прийняла певну порцію родинних поцілунків, що їх звичайно роздають без особливої потреби, так само, як титули в листах, і поїхала.

За селом, коли ми вже наближались до Келецького шосе, я запитала мого фурмана, скільки він візьме за дорогу.

— Відвезіть мене тільки спочатку в Глоги, а вже пістім у місто.

Дядько навіть коні зупинив посеред дороги, так став міркувати. Бурмотів шось про сіно, про обрік, про змарнований день, про зайві чотири милі дороги, які доведеться проїхати, і, нарешті, випалив, що я повинна накинути йому п'ять карбованців. Звичайно, я згодилась. Дурний, якби він у цю хвилину зажадав навіть десять карбованців, та ще й мою накидку й чемоданчик на додачу — я б і на це пристала.

Ми відразу ж звернули вбік і луками, обминувши Стружов, потягли вгору. Було коло шостої години ранку. День був теплий, наче бог послав його мені навмисне, тільки оповитий злегка ясними й тонкими волокнами нічних туманів, які ще дрімали в лісових низинах. Мене охопило якесь дивне, мертве заціпеніння. Серце було чужине, як ніколи, але пориви його ніби гамувала наша гірська і лісова тиша. Віз поволі підкотив до перевалу і поїхав по коліях старої, зарослої травою дороги, яка у нас зветься «на гору». Ліщина й берези розрослися тут мало не цілим гаєм. Дядько хльоснув коні, ми швидко проїхали глинясту ушелину поміж двома вершинами — і от далеко внизу з'явилися перед моїми очима Глоги. З лук, з річки, із ставка здіймалися тумани й зникали десь угорі. От білі стіни нашого дому заясніли в гущавині саду, відбиваючись у глибинах вод...

Молоді коненята, не призвичаєні до цієї дороги, ледве стримували воза. Орчики били їх по ногах, і вони щодуху мчали із стрімкого схилу, серед кущів ялівцю. Нарешті ми домчали до джерела. Тільки тут бідні коники зупинилися й стали звільняти свої маленькі голови з хомутів, які зсунулися їм аж за вуха. Я зійшла, показавши фурманові, якою дорогою проїхати йому на той бік Глогів, аж до шинку біля Келецького шосе, й сказала, що прийду туди опівдні.

Дядько спідлоба глянув на мене, але чемоданчик, який залишився на возі, трохи заспокоїв його. Коли він нарешті поїхав, я пішла стежкою. Трави ще не були скошені. З дитинства знайомі квіти й кущі оточили мене. Я йшла, і щастя оповивало мене, мов легка хмарка. Он квіточки — з пахощів я пізнаю їх раніше, ніж бачу очима. «Ластівки», любі блідофіолетові «ластівки», сестрички мої рідні, найдорожчі. Я не зірвала жодної, тільки зупинялась над ними, цілуючи їх поглядом. І вони запитували мене, навіщо я пішла з цього краю, чому не живу в рідному селі?.. Та раптом біля самої стежки я побачила щось незнайоме: великий кущ верболозу. Він ріс тут зовсім самотньо...

— Не знаю тебе... — сказала я йому. Але в ту ж мить в думках зринув спогад... Так, це він!

Того дня, коли я народилась, на кухню до нас приблукав якийсь бродячий пес. Ніхто не знав, звідки він узявся та як його звать. Але тому, що він приблукав до нас у такий урочистий день, його прийняли й нагодували як гостя. З того часу він залишився у нас жити. Назвали його Розбій. Це був добрий, славний і вірний пес. І мама, і брати, і я — всі ми дуже любили його. Коли бувало ми поверталися додому на канікули, його гавкання завжди було чути найпершим ще здалека. Коли ми відїжджали, він з таким жалем дивився нам в очі...

Коли мені було років чотирнадцять, Розбій став уже такий старий, що не міг навіть рушити з місця; весь посивів, оглух і перестав гавкати. Він завжди лежав на сонечку і старечим, сумним, сонним поглядом дивився навколо. А коли бувало підійдеш до нього, він легенько махав хвостом, підіймав голову і всміхався, наче людина.

Одного дня, на світанку, ми раптом почули жалібне скавучання. Я кинулась до вікна й побачила на пасо-

виську мисливця Гонзву, а за кілька кроків од нього Розбоя, прив'язаного до каменя. Він щосили шарпався. От блиснула рушниця... синястий димок... потім постріл.

Розбій заскавучав раз, другий...

Коли ми з Вацеком і Генрісем, гірко плачучи, підбігли до нього, Гонзви вже не було, а Розбій лежав убитий. Тільки передня лапа його ще здригалась, але вона хутко заholола у мене в руках.

Ми викопали йому в цьому місці яму й на могилі нашого старого пса посадили гілку верболозу.

Так, це він. У цих гілках його тепла кров... Я підійшла ближче до куща й доторкнулась до нього рукою. Весь у білій росі, він виблискував, наче одягнений в ризу. Може, чорний стовбур радісно загавкає, може, ворухнуться мертві листочки. Але ні — лише холодні, безмовні, великі краплини впали мені на руку.

Я пішла луками до джерела. Стара грушка під кручею і під нею джерело — такі ж самі, як і були. Навіть камені, по яких підходять до води...

Як і раніше, вискакують з глибини водяні бульки й клубки шумовиння, розквітаючи на поверхні, мов вічні троянди, живі і влітку і взимку. Я сіла над джерелом і забула про все в світі.

Птахи щебетали в гущавині, серед якої виблискували струмки, що кількома руслами бігли від джерела. Неподалік перетинала їх піщана дорога.

Над джерелом скрізь червоніє золототисячник, який ми ходили сюди рвати з покійною мамою. Відвар цього зілля допомагав їй від болю голови. Я простягла руку й машинально зірвала кілька квіточок, але в ту ж хвилину була покарана за їх смерть. В роті я відчула їх гіркий смак, і краплі гіркоти просочилися мені в серце.

Я пішла далі. Передо мною була гребля, що вела в маєток. Все тут стало інше, зовсім інше... Виросли цілі гаї нових дерев. Тільки іскринки, що спалахували на хвилях ставка та на слизьких стеблинах очеретів, тільки пахощі татарського зілля й вологий запах верболозу — ті ж самі. Біло-жовті водяні лілеї всміхалися мені з-поміж свого широкого листя і напоювали душу солодким вином радості.

Я помітила, що високі вільхи над ставом вже зрубані і немає фігури св. Яна. Гатку, видно, змило водою, і на її місці зробили шлюз, яким стікає зайва вода. Тепер

води небагато, тим-то й не чути вже мелодійного плескоту, який тривав так довго, як моє щастя в дитинстві...

І немає вже всього цього, як немає тієї води, що текла тоді, і вже не знайти нічого, мов тих краплин, що поринули звідти і втонули, впавши в море.

Старий почорнілий млин за греблею стоїть там, де й стояв, потопаючи в зелені. Модрина край дороги розрослася ще більше. Дві верби, що росли біля бараків, де жили наймити, вже зовсім спорохніли, і лише кілька зелених пагінців ще пробивається з їх мертвих стовбурів.

Я зупинилася біля нашого дому.

Яке занедбання! Паркани, клумби, алеї — все зникло безслідно. Навіть дикий виноград біля ганку видерто з корінням; ганок розвалився, штукатурка на стінах облупилася, вікна позабивані дошками.

Я зайшла в сіни, прочинила двері великої кімнати, в якій вмерли мої батьки. Там було повно мотлоху. В тому кутку стояло велике ліжко з безліччю перин.

Я щодуху втекла звідти.

Ніхто з дорослих не помітив мене спочатку, тільки малесенький хлопчик, років, мабуть, шести, виповз звідкільсь і став у мене на дорозі. Коли я вийшла на подвір'я, чоловіка десять оточило мене з усіх боків. Вони йшли за мною слідом, допитувались, хто я така, чого мені треба. Я відповідала їм щось. Якийсь старий єврей дріботів поряд зі мною, допитуючи словами й поглядом. Я пройшла вже подвір'я, минула липову алею й попрямувала до бкової, а цей дідок в атласному халаті все йшов і щось говорив без упину. Я не могла відповісти йому й слова і ледве пленталась... Нарешті він відстав, але здаєка ще довго стежив за кожним моїм кроком, а з-за кущів виглядали його дітлахи.

Душа моя була наче оповита мороком, серце застигло, жодного почуття не було в ньому. Тільки суворі, болючі, мстиві думки, мов блискавки, осявали це місце. Воно було таке ж. Все минуло з часом, все сплило за водою, сама тільки байдужа земля і досі така, як була, і зеленіє на сонці, як зеленіла й століття тому. Не залишилося тут слідів ні від батька, ні від матері, ні від мене, ні від братів. Всю цю землю, просякнену нашою працею, нашими думками, нашими почуттями, — забрала собі інша людина.

На тому місці, де зіткнули востаннє мої батьки, де для мене святая святих,— гомонять тепер зайди. Дерев, які довгими тужними роками жили в серці моєму, як святі, таємничі символи чогось недоступного очам смертних, колії доріг у жовтому піску, що, наче золоті канати, тягли мене сюди зимовими ночами, повними мороку й сліз, мої луки й поля, блиск води у вигинах річки поміж вільхами — все це загарбав чужий! Для нього ці скарби, дорогі моїй душі, є лише джерелом наживи.

Але й він, так само, як мої батьки, умре і разом із своїми гендлярськими прагненнями ляже в землю, що все поглинає. Я побачила тепер її справжнє обличчя! Її усміх до вічного сонця, в якому було наче знуцання з моєї любові до неї, наче цинічне признание, що вона мене ніколи не бачила, не знає навіть, хто я! Вона не така, якою я так палко любила її.

Вона не відповідає на любов людського серця. А коли тягнешся до неї всією силою серця, вона відкриє тобі в сонному видінні якусь неземну мету, що її не можна осягти ніякою людською силою.

Неподалік від яру, в тихому куточку між двома нивами, я раптом стала. Мене зупинила якась незбагненна сила.

Я начебто була так близько від моїх батьків, що майже чула їх голоси, могла б, здавалося, доторкнутись до них руками. Мені ввижалося, що вони за моєю спиною, що коли я повернусь і зайду у ворота маєтку, то побачу їх під липами. Такого почуття близькості я не переживала навіть у Кравчиськах.

Навколо було тихо. Ілюзія тривала одну лише мить.

І тільки тут я осягнула серцем, що таке смерть.

Де ж вони? На що обернулись? Куди пішли з цього місця? Все ество моє здригалося до глибини.

Перед лицем смерті я благала відкрити мені незрозумілу таємницю.

Де мій батько, де мати, де Вацлав?..

І тоді я знову почула ті слова, які звучали в мені по дорозі до Менкажиць.

«Адже доля синів людських і доля тварин однакова: бо людина вмирає так само, як і тварина, і один дух в усіх, і немає в людини ніякої переваги перед твариною, бо все на світі — марне».

І далі, як невисловлений біль, зривалися з тремтячих уст слова мудреця господнього:

«Хто знає, чи дух синів людських іде вгору, а дух тварин чи сходить вниз, під землю. Все йде в одне місце: все походить з пилу».

Знесилена, охоплена глухим розпачем, допленталась я до пагорка, зарослого деревами. Я зайшла в гушавину беріз і, нічого не бачачи, не чуючи, стала блукати між деревами. Не пам'ятаю, як і де, я впала на землю. Мене охопило палке жадання смерті. Тільки вона витала надо мною, тільки її почувала я в останньому битті серця.

Я лежала так довго-довго...

Та от з кладовища в Кравчиськах прийшла до мене моя мати. Крізь мул, крізь пісок, крізь каміння пройшла вона під землею. Не безмовне мертве поле було підо мною: я почувала теплі груди моєї магері, чула биття її серця. І земля передавала мені тихе, глибоке хвилювання. Даремно силкувалася б я висловити, що діялося зі мною. Смерть злякалась і відступила, змовкли плачі й скорбота.

О, ясні квіти моєї долини...

Кінець першої частини

**ЧАСТИНА
ДРУГА**

БЛАГОРОДНІ ІДЕЇ В ПРОВІНЦІЇ

Доктору Юдиму під час літнього сезону доводилось чимало працювати. Він схоплювався з ліжка дуже рано — ще й тому, що його комірка під бляшаним дахом, куди з чудових кімнат перенесли в червні його «лари й пенати», вже о шостій годині ранку пашіла жаром. Молодий лікар поспішав на метеорологічну станцію, де робив нотатки, перевіряв, як виконуються гідропатичні процедури, стежив за порядком у ваннах, біля джерел і на восьму годину був уже у себе в шпиталі.

З десятої Юдим сидів у своєму кабінеті й приймав певну категорію хворих (переважно молодих здохляків, як він сам непочтиво думав). Це тривало до першої години. Після обіду він розважав дам, брав участь в організації аматорських вистав, прогулянок, різноманітних змагань, екскурсій і т. д. До подібних розваг він повинен був ставитися, як до обов'язкової роботи — хотів цього чи не хотів.

Ця нова стихія незабаром поглинула Юдима.

Його постійно оточував рій молодих жінок, нервових, розбещених, що жадали сильних вражень. І Юдим, сам того не помітивши, обернувся на молодого франта, що одягається по моді і вміє провадити веселі банальні роз-

мови. Це легке, грайливе й водночас деморалізуюче життя невеличкого курорту, де на кілька місяців збираються, ніби в одну сім'ю, люди з усіх кінців країни та з усіх кіл суспільства, зовсім приголомшило його. Він несподівано увійшов у товариство багатих дам і часто ставав не тільки свідком, але навіть арбітром їх найглибших таємниць. Його шукали й навіть навперебій видирали один з одного різні гуртки, і не раз Юдим, хоча й сам внутрішньо сміявся з цього, змушений був вирішувати різні справи, які стосувалися того, що зветься тоном і смаком.

Часом, повертаючись пізно вночі з якоїсь пишної вечірки, Томаш замислювався над красою життя, над тим новим, з чим він зіткнувся вперше. Коли він думав про товариство, що зібралося на воді в Ціси, йому здавалося, наче перед ним якийсь роман кінця минулого сторіччя, де змальовано життя нікчемне, навіть варте знищення, але в якому є щось принаadne... Чуттєвість, прибрана в красиві форми, звичайній людині здається чимось небачено чарівним. Бували хвилини, коли молодий лікар просто захоплювався красномовністю мовчання, символікою квітів, барв, музики, слів, які наче бояться розкрити все до кінця...

На балах і вечірках часом з'являлися й паніочки з «палацу». Тоді жезл королеви незмінно переходив до рук панни Наталі. Коли вона в ясній сукні з'являлася серед гостей, від неї віяло такою сліпучою красою, що все живе на смерть закохувалось в неї. Панна Наталя, без сумніву, відчувала той шал, що його викликали серед чоловіків її горді, мов у королівни, очі, але не хотіла нічого помічати. Вона завжди була холодна, байдужа й наче відірвана від життя. Часом вона ніби розважалася з трохи більшою охотою, на устах її з'являвся чарівний усміх, та ледве помітивши, що той чи той зальотник хоче з її хвилинного настрою зробити висновки на свою користь,— вона відразу ж скидала його з хмар на землю холодним усміхом чи поглядом.

Так було і з Юдимом.

Розбещений успіхом у дам, доктор сміливо підходив і до панни Наталі. На одній з вечірок вона кілька разів танцювала з ним, весело розмовляла, сама згадувала про Париж і про поїздку до Версала. Юдимові запаморочилась голова Збуджений, в якомусь божевільному пориві сміливості, нібито зважившись на справжній замах, він

під час наступної кадрили заговорив про Карбовського, якого вже кілька тижнів не було в Цісах. Панна Оршенська нібито згоджувалась з ним, що Карбовський, здається, людина несимпатична, підтримуючи його кивками голови й неголосними вигуками. Веселий флірт тривав далі. Та коли згодом Юдим зважився піти далі і, підохочений хвилинним успіхом, спробував заговорити вже не про Карбовського, а про себе, він раптом сторопів, побачивши в її очах вираз такої суворої гордості, якої не бачив ще ніколи в житті. Йому здалось, що цей владний, зневажливий погляд з глибини примружених повік проймає його наскрізь, крає його серце, шматує, подібно до того, як пазури орлиці терзають живу здобич... Слова, які він хотів сказати, мов жмут клоччя, застрягли у нього в горлі.

Блідий, зціпивши зуби, сидів доктор, мов прикований, не маючи сил ні піти, ні залишитись...

Усі ці обставини заважали Юдиму взятися як слід до шпитальних справ. Він увесь час почував дві течії в своєму житті, які схрещувались одна з одною. Чим дужче одна з них рвалася вперед і перетинала йому дорогу, тим більше напружувались сили другої. Доктор постійно відчував у собі якусь силу, що перешкоджала йому віддатись доглядові за хворими, і намагався подолати їх посиленою працею. Але досить йому було потрапити у світ розваг — і він поринав у них тим більш безвладно, чим напруженіше працював у лікарні. Та незважаючи на це все, він загалом почував себе досить добре й жив, зовсім забувши про існування рефлексії, апатії й нудьги.

Треба сказати, що шпиталь у Цісах почав працювати лише після приїзду Юдима. Приміщення шпиталю, збудоване кілька років тому «ідеалістом» Невадзьким, після смерті того виконувало різноманітні функції. В міру потреби управитель маєтку складав у шпитальних палатах буряки, клепки чанів з гуральні, зіпсовані частини молотарки і т. д. Лакеї, управитель маєтку, касир та інші службовці брали звідти ліжка для своїх гостей; посуд та всяке інше начиння безсоромно розкрадалися. Інколи потрапляла туди якась бездомна породілля, яку хтось «пожалів», наймит з маєтку, хворий «на кольки», або дитина, що захворіла на віспу.

Шпиталь перебував під опікою доктора Венгліховського. Було б неправдою твердити, ніби директор давав

згоду на те, щоб перетворити його на склад усякого мотлоху, але разом з тим він іноді реготав до сліз, раптом побачивши купи заліза, складені в палатах. Не можна було сказати, щоб доктор дуже піклувався про хворих. Якщо кому-небудь ставало вже зовсім погано і його, «щоб запобігти заразі», клали до шпиталю, д-р Венгліховський зрідка заглядав сюди, щоб нашвидку надряпати рецепт. Здебільшого його ліки навіть допомагали:

Часто ксьондз, панночки або й сама бабуся-поміщиця знаходили якогось хворого, і тоді цього «щасливця» теж клали до шпиталю. Якщо ним опікувався ксьондз, йому приносили тарілку бульйону або ніжку вареної курки. Якщо ж це був протезе панночок, він ласував розкішними недоїдками з панських тарілок, часто навіть на шкоду своєму здоров'ю.

Взагалі, невеличкий шпитальний будиночок, який стояв окремо від господарських будівель, призначених для експлуатації, наче символізував собою долю благородної ідеї, приреченої на загибель серед корисливого світу. Здавалося, він стоїть смутний, безпорадний, боязко склавши руки. Глибока, непоборна досада охоплювала Юдима завжди, коли він підходив до шпиталю. Ледве йому спадала на думку людина, яка збудувала цей будинок з благородною метою і, мабуть, довго міркувала, як устаткувати його найкраще,— молодий лікар мимоволі зіставляв це з сумними наслідками, які бачив перед собою, і його обіймала лють, ніби цей невідомий засновник бичує його самого гнівними важкими словами.

Коли Юдим влаштував в одній з найсвітліших кімнат приймальню, на нього відразу звалилася ціла лавина євреїв, жебраків, волоцюг, бідняків, сухотних, хворих на рак — словом, усі злидні й горе брудного польського містечка й не менш нужденних, брудних сіл, що плакали кривавими сльозами. Доктор розсортував увесь цей «матеріал» і взявся за нього. Декого довелося покласти на якийсь час у шпиталь, а тому треба було насамперед його впорядкувати. Коло цього доктор і заходився з посиленою енергією.

З допомогою платних агентів він розшукав усі розкрадені ліжка і безжально відібрав їх. Історія добування нових сінників, ковдр, подушок, простирал могла б зайняти цілий том. Щоб придбати дві ванни й устаткування для нагрівання води, була влаштована аматорська

вистава, в якій брали участь найкрасивіші й найзнатніші дами. Майже все потрібне для кабінету, аптеки, кухні й т. д. молодий ескулап добував у знайомих. Тут вициганив шість тарілок, там — ножі, ложки, виделки; одного примусив купити склянки, в іншого виграв, побившись об заклад, шматок полотна для шпитальної білизни.

Стара поміщиця дуже цікавилась заходами молодого лікаря, навіть плакала й дякувала йому «від імені покійника». Але, на жаль, вона була під великим впливом управителя маєтку, який терпіти не міг усіх цих «фанатерій», що, на його думку, «тільки псували народ». Ось чому вона могла зробити дуже небагато.

А втім, саме за її розпорядженням територія шпиталю була обгороджена новим, міцним парканом, і садівник дістав наказ старанно доглядати шпитальний сад. Це була перша важлива перемога; з цієї хвилини Юдим ставав повновладним господарем цього храму, обгородженого парканом. Ніхто із службовців та випадкових відвідувачів віднині не мав права не тільки виносити щось звідти, але навіть ступати на цю територію. Куті ворота були на міцному замку, із дзвоником...

Другим важливим надбанням була пані Вайсман. Вона була вдова; покійний чоловік її мав «невеличкий капіталець», проте зараз вона чомусь була позбавлена будь-яких засобів до існування. Пані Вайсман прийняла на себе обов'язки доглядачки шпиталю з платнею в чотирьох карбованців (яку, звісно, в найглибшій таємниці з педантичною регулярністю сплачував їй через Юдима з «таємної каси» М. Лєс), — з квартирою, опаленням і освітленням. Ці видатки взяла на себе поміщиця.

Третім фактом великої ваги було постачання хворим продуктів. Тут Юдим діяв майже як Макіавеллі. Він впливав на скупого управителя з допомогою дам-пацієнок, підлещувався до нього, спокушав різними обіцянками, нарешті віддав його в руки трьох панночок з маєтку й добився-таки свого. Управитель згодився протягом року постачати в шпиталь певну кількість картоплі, борошна, крупів, молока, масла, городини, фруктів і т. д. і власноручно підписав контракт, хитромудро складений самим Юдимом. Навіть адміністрація лікувального закладу неспроможна була відмовити в допомозі, хоч і дуже обмежений Нарешті, постачальник м'яса лікувальному закладові та маєтку і ще деякі багатші жителі мі-

стечка, під натиском ксьондза й доктора, зобов'язалися давати шпиталю потрібні продукти натурою.

Таким чином, вже в половині літа шпиталь був переповнений різноманітними хворими. Скрізь кашляли, стогнали, кречали — і докторська душа раділа, бо було до чого прикласти руки. В садочку грілись на сонечку старі хворі баби, дітлахи, що тремтіли від малярії, різні недоумкуваті та всякі інші птахи небесні, що «не сіють, не жнуть»... Не минало й тижня, щоб Юдим не робив якоїсь операції. Він вирізав усякі нарости, болячки, свердлов, проколював, екстирпував, різав, накладав пластирі й т. д. Що було справді погано — це брак фельдшерської допомоги, інструментів та перев'язочних засобів.

Пані Вайсман не зносила вигляду крові (особливо мужицької і єврейської), презирливо ставилась до бідних і взагалі зневажала «чернь». Юдиму доводилось стежити за нею на кожному кроці і не допускати ніяких виявів зневаги щодо селян.

Впливові особи, які стояли на чолі лікувального закладу, придивлялися до діяльності молодого хірурга, якщо можна так висловитися, скося. Не можна сказати, щоб хто-небудь з них суперечив чи був незадоволений з поведінки Юдима, але ніхто й не поділяв його ентузіазму. Доктор Венгліховський до всіх заходів свого асистента, який прагнув поставити шпиталь на небувалу височінь, ставився так само іронічно, як і до розкрадання лакеями шпитальних ліжок. Якщо Юдим вимагав його активної допомоги, видачі деяких матеріалів, доктор Венгліховський, кречучи, згоджувався, але видавав їх, розуміється, в дуже обмеженій кількості. Коли шпиталь був переповнений, директор відчував незадоволення, хоч нікому його не висловлював, в першу чергу самому Юдиму. Тільки в його кепкуванні з палкого захоплення «ординатора» звучали, може, трохи надміру поблажливі нотки. Коли-не-коли старий медик сам заглядав до шпиталю й порядкував там по-давньому. Він заходив у палати в капелюсі, з сигарою в зубах, говорив голосно, задавав запитання, лаяв пані Вайсман, гримав на хворих і, на ходу оглянувши одного й другого, розгонистим почерком писав рецепти, іноді рекомендуючи Юдиму дати пацієнтам то те, то інше...

«Ординатор» покірно вислухував ці зауваження і негтайно виконував усе, що від нього вимагали. Йому, го-

ловним чином, треба було привернути увагу доктора Венгліховського до шпиталю, втягти його в роботу, і тому він пускав повз вуха його жарти, а також накази, з якими не завжди був згоден. Якщо навіть директор наказував негайно виписати із шпиталю якого-небудь відомого йому «птаха», Юдим і тоді примушував себе підкоритися. Такий стан речей тривав аж до кінця серпня.

В останні дні цього місяця кількість приїжджих стала зменшуватись. Брички, екіпажі і омнібуси закладу щодня відвозили яку-небудь групу або принаймні яку-небудь родину. Доктор Юдим витрачався на прощальні букети, де серед інших квітів переважали незабудки. Перший ранковий холод вже повіяв у глибині парку; він стелив вечорами по травах холодні білі роси і вже де-не-де влітав у вершини дерев жовте листя, наче перші сиві волосинки в чуприну немолодого чоловіка.

Тихий сум запанував у ще недавно веселих гуртках. Тепер впливали на поверхню старанно приховувані ранише симпатії. Над закоханими, яким саме тепер треба було так багато сказати одне одному, навис жорстокий день розлуки.

Серце Юдима залишилось вільним; деякі хвилинні «враження» були для нього чимось на зразок дощу, який розм'якшує землю й робить її начебто ні на що не здатною, а насправді обдаровує силою творіння.

Хвилинна туга швидко минала, душа Юдима міцнішала, і він з подвоєним запалом брався до роботи.

На початку вересня, коли настала сльога, в бараках для наймитів багато дітлахів захворіло на пропасницю.

Бараки ці стояли за великим вогким парком, який, мов довгий плащ, спадав по схилу пагорба з самісінької його вершини, де стояв панський дім, аж до річки, облямованої луками. Там містилися кошари, хліви й хати, де жили слуги. Управитель маєтку, чоловік надзвичайно енергійний і досвідчений агроном, знайшов засіб використати річку, яка досі текла марно. На краю парку, в грядовині, розмитій якимись підземними джерелами, він викопав кілька саджавок, розташованих одна біля одної. Вода протікала з однієї саджавки до другої крізь спеціально зроблені підйомні стулки. Вони були викопані в терф'яному ґрунті, і мул, який залишався на березі та на греблях, гнив там на сонці. Іноді його використовували для угноєння полів. Вода, що стікала з греблі, довгастим

басейном вливалася в ставки, розташовані в парку лікувального закладу. Це дуже прикрашало завжди мокрий берег. Місце, і так уже вогке, завдяки затримці в резервуарах стоячої води, зробилося постійним джерелом важких випарів, яких не могло знищити навіть сонце. Тому тут — в бараках для наймитів та в селі, розташованому по той бік луки, — і розгулялась пропасниця. Діти, яких привозили до Юдима, були схудлі, зелені, з синіми аж чорними губами, з очима, які, здавалося, не бачили нічого. Періодичні напади гарячки, постійний біль голови і якесь омертвіння душі в живому ще тілі — всі ці симптоми, після довгого дослідження, примусили Юдима прийти до сумного висновку, що перед ним — жертви малярії. Тоді він одного разу тихцем пішов оглянути місцевість, розташовану внизу, під парком, і навіч переконався, що багато родин уражено цією хворобою.

Корінні жителі села, видно, зносили хворобу легше, але наймити маєтку, які прибували з інших місцевостей, у величезній кількості ставали її жертвами. Юдим клав до шпиталю тільки найбільш хворих дітей, лікував їх хініном і відігривав на сонечку в саду, давав їм різні роботи, а інколи садовив за книжку. Але він не міг госпіталізувати навіть четвертої частини хворих. Ті, що одужували тут, «нагорі», в теплі, змушені були повертатися назад у свої житла над водою.

Цегляні бараки для наймитів, вже давно збудовані, були порівняно в доброму стані, так само як і кошари, клуні, сараї і т. д. Не могло бути й мови про те, щоб перенести їх куди-небудь в інше місце, бо це вимагало великих коштів. Там концентрувалося життя всього маєтку.

Коли Юдим уперше, наче мимохідь, запитав управителя, чи не можна перенести приміщення для наймитів кудись у сухіше місце, той почав пильно придивлятися до нього з таким виразом, наче доктор, хтозна-чого, в товаристві старших, всіма шанованих людей, раптом зтанцював канкан або втнув іншу штуку. Юдим, проте, зовсім не зніяковів і не опустив очі. Він трохи почекав відповіді всевладного агронома і, не дочекавшись, мовив якомога делікатніше:

— Там, у ваших бараках, лютує малярія. До цього значною мірою спричинилися... спричинилися... викопані поблизу саджавки....

Управитель почервонів, очі його наллялися кров'ю. Ці саджавки були його улюбленицями. Він сам їх спроектував, розвів там рибу і одержував з них для маєтку чималі прибутки. Протягом цілого року рибу продавали на кухню лікувального закладу, що давало солідні гроші. В майбутньому вся ця справа під умілим керівництвом мала стати ще прибутковішою. Крім того, лід, мул і т. д.

Отож управитель і зараз нічого не відповів, тільки блиснув очима і за хвилину перейшов на іншу тему убивчо люб'язним тоном.

Такий вступ не віщував ні згоди, ні надії на будь-який компроміс. Треба було посилити натиск. До самої поміщиці в такій суто господарській справі дорога була лише одна — через управителя. Панночки ламали білі ручки, але нічим допомогти не могли.

Наближалась осінь.

Після дощових ночей над луками і нижнім парком розливалось наче брудне болото. Ті, кому доводилося довго дихати його випарами, відчували біль у голові і дивну ненормальну пульсацію. Саме в цей час Юдим помітив, що і біля ставків у парку повітря було майже таке саме. Листя, яке опадало з величезних грабів і верб, сипалося в стоячі басейни й гнило в них. На поверхні ставків була сила водоростей. Вирвані й розкидані по березі, вони поширювали нестерпний сморід. Пацієнти, які приїжджали лікуватися в Ціси від малярії, ніяк не могли її позбутися. Було навіть два випадки первинних захворювань. Коли Юдим повідомив про свої спостереження доктора Венгліховського, той зміряв його таким самим поглядом, як і управитель, і жартівливим, але повним іронії тоном заявив, що це зовсім не пропасниця і звичайно ж — не малярія.

— Головне,— додав він,— не слід про це говорити зовсім...

При цьому він цмокнув його в лоб і по-братерськи поплескав по плечу.

Юдим дуже здивувався, але... не сказав нікому.

У вересні шпитальні палати були переповнені дітьми — і малими й більшими. Мляві сонні істоти нерухомо сиділи й лежали, де тільки було можна. В палатах стояла задуха і якась невимовна нудьга. Здавалося, сюди позганяли якихось п'яних, тупих школярів, які ніколи й нічого не зможуть навчитися. Діти дивились на все

безвиразним поглядом. Навіть Іли вони неохоче. Якщо котрого з них виганяли за двері, він тільки зіщулювався і мовчки виходив, втягнувши голову в плечі.

Коли траплялося вільне місце, його миттю займав хтось із дітей і відразу ж заплющував очі, але не для того, щоб заснути, а щоб не дивитися на світ божий, заховатися, мов слимак у свою черепашку, забутися в теплі. Схудлі, зів'ялі дівчатка, що на їх обличчях видно було нестерпний біль, закутані в хустки й запаски, нерухомо сиділи на підлозі, готові просидіти так цілу добу, аби тільки не блукати по грязюці під дощем. Коли доктор заходив у кімнату — всі очі поверталися до нього з виразом сумним, мов осінній день. Лише часом десь у глибині їх мигтів усміх...

Така сентиментальна гостинність щодо підлітків, у яких начебто й не було серйозної хвороби, так різко суперечила «традиціям» лікарні, що почала, нарешті, драгувати декого. Управитель прямо заявив, що справа близька до деморалізації «в широкому розумінні» і він із свого боку «ні за що не ручиться» і «вмиває руки». По суті, Юдим і сам не знав, що йому робити далі. Хінін він роздавав, як борошно, одержував «наслідки», але до чого це мало кінець кінцем привести — і сам до ладу не знав. Коли хворі діти приходили до нього в шпиталь, мов овечки в кошару, він дозволяв їм лежати й сидіти, де вони схочуть, та коли «батьки», підіслані економом і прикажчиками, витягали їх звідти на роботу, підганяючи потиличниками, доктор не протестував, бо не знав, в ім'я чого протестувати.

Таке було становище, коли одного чудового дня доктор Юдим одержав записку від пані Невадзької. Воця просила його негайно з'явитися до палацу. Коли він прийшов, його провели в невеличкий альков, де стара дама завжди приймала гостей. З нею були обидві внучки й кілька дальніх родичів, які звичайно проводили в Цісах літо. Юдим вже кілька разів бував у цій кімнатці, але, побачивши таке велике товариство, трохи зніяковів. Пані Невадзька простягла йому руку й показала на місце біля себе.

— Я запросила вас, пане доктор, на нараду.

— Готовий служити.

— Ідеться про цих дітлахів з маєтку. Тут нема ніякого виходу, правда ж?

— Нема ніякого.

— Воршевич, здається, і слухати не хоче ваших проєктів про те, щоб перенести Ціси на інше місце, хоча б, приміром, на Свентокшизькі гори?

— Він не хоче навіть кілька бараків перенести вище на тутешню, цісівську гору, то що вже тут говорити про Свентокшизькі...— відповів доктор тим самим тоном.

— Гм... це погано! А тут Іоася пропонує іншу комбінацію.

— Панна Подборська?

— Так, так... Вона хотіла віддати свою кімнату у флігелі для ваших малярників, щоб звільнити від них шпиталь. А втім, у неї, взагалі, свої химери; я на цьому не розуміюсь. Але є в ній щось ясне, як вогник, ніжне, мов повитиця; я не можу їй не підкоритись. Сама вона хоче влаштуватися там у прохідній кімнатці, чуєте, пане доктор, в отій, що біля кімнати економки... Ну, от ми й вирішили до дня її народження в листопаді зробити їй сюрприз. В лівому флігелі у нас є стара пекарня, тепер вона стоїть зовсім порожня. Там одна велика кімната, ясна, суха. Я вже просила пана Воршевича, щоб він наказав повиносити звідти всякий мотлох, побілити стіни, полагодити піч, вікна... То, може б, ви, пане доктор, згодні переселити туди ваших дітей? Нехай гріються взимку й одужують там... Це для неї, для панни Подборської, до дня народження...

— Чи згоден я!.. Але ж...

— Ну, от і хвалити бога.

— Ці діти зовсім і не потребують лікування, для них головне сухе приміщення тут, нагорі. Де ж панна Іоанна?

— Ні, ні, їй ще не треба казати! Ми тільки в листопаді відкриємо цю малярійну палату й урочисто передамо в її відання. Розумієте? Вона вже там буде возитися з цими бруднулями. Це її стихія.. Розуміється, під вашим лікарським наглядом...

— Ах, так...— пршепотів Юдим.

Гірке почуття, дуже схоже на огиду, промайнуло десь у глибині його душі.

СТАРИКИ

Будиночок, в якому жив директор Ціс, доктор Венгліховський, стояв на пагорку, з якого можна було охопити поглядом весь парк і його околиці. Будиночок цей був власністю М. Леса. Коли доктор Венгліховський згодився прийняти на себе обов'язки директора, М. Лес, запросивши на допомогу одну компетентну в цій справі людину, почав негайно будувати собі в Цісах «халабуду», що в ній, як він писав, хотів би дожити віку. Це була дерев'яна дача, на вигляд досить непоказна й тісна. Зате вона мала безліч внутрішніх вигод: там були алькови, льохи, комори, схованки, горища, влаштовані так, що вони робили з цього будиночка безцінне гніздечко.

Коли будинок був готовий, М. Лес потворно мішаною мовою написав Венгліховському листа, яким просив його оселитися тут, щоб оберігати дім від злодіїв, вогню й війни. Венгліховський відкинув цю пропозицію, не маючи наміру приймати подарунок (а саме такий був задум М. Леса, надто нехитрий, щоб його не розгадати). Тоді Лесчиковський написав йому нового листа, де орфографія була ще жахливіша. В ньому він на турецький зразок ляяв тих, які дім друга вважають для себе чужим. «Немає вже,— писав він,— колишньої дружби! Все ви проміняли на гроші. Ну, коли так, то плати, плати мені комірне, наче єврею або греку! Але тим, що я ні євреем, ні греком, ні якимось іншим гицелем на старості літ бути не думаю, то прошу використати ці гроші на те, щоб навчити якогось осла в Цісах або за Цісами корисного ремесла — кошикарства, ткацтва — чого хочете, аби тільки він потім поширив це ремесло в околицях. Зрештою, я й

сам не знаю, що там має бути і як. Адже на цих справах я зовсім не розуміюсь,—як, зрештою, і на всьому, що не стосується безпосередньо «торгівлі з азіатами»...

На це доктор Венгліховський охоче згодився. Спільними зусиллями було визначено розмір квартирної платні, і сума ця, згідно з бажанням М. Леса, виплачувалася спочатку хлопчикові, який навчався у Варшаві садівництва, а потім ще комусь іншому.

Особливо була задоволена квартирою дружина доктора пані Лаура. Це була дуже інтересна особа. Їй було вже років п'ятдесят з чималим гаком, але збереглася вона чудово. Сиві пасма, які вибивалися з-під чорного головного убору, вона так старанно й систематично чорнила, що вони набули якогось особливого кольору — кольору підмоченого сіна, яке вже, правда, висохло на сонці, але ще зберегло чорнозелений відтінок. У неї були завжди рум'яні щоки, жваві очі, рухи швидкі й рвучкі, наче у вісімнадцятирічної дівчини. Пані Лаура була жінка невисока й худенька. В Цісах вона поступово обернулася на «господиню», багато часу присвячувала куховарству, смаженню й печінню. Не можна, однак, сказати, що кухня заслоняла їй світ. Ні, пані Лаура дивилася на життя далеко ширше, і досить проникливим поглядом, що не раз приводило до надто категоричного (поміж печенею й десертом) розв'язання складних питань. Життя її рясніло пригодами, які могли б заповнити цілий роман. Її молодість, перші роки після одруження пройшли далеко від «світу», в тяжкій праці й стражданнях. Це дуже змінило природжений темперамент пані Лаури й виробило в ній тверду вдачу. На перший погляд докторша справляла враження говіркої, холодної і рішучої жінки. Вона терпіти не могла всяких «екзальтацій», чутливості й ніжності. Часом могла випалити таке, що, як то кажуть, слухачеві аж кисло ставало. Але по суті вона відчувала гостріше, ніж усі навколо. Існували теми, які могли наелектризувати її вмить. В такі хвилини вона справляла враження розлюченої кішки, і тоді висловлювалася коротко, гостро, мов командир, що дає накази своїм військам. В лавах цих військ стояв, розуміється, на першому місці доктор Венгліховський. Чи був він у неї під каблуком — залишається вічною таємницею... В загальних принципових питаннях він справляв враження несамостійної, підвладної комусь людини. Зате в

усіх справах, які вимагали хитрості й кмітливості, він був паном і законодавцем.

У Венгліховських майже щодня збирався весь цісівський «світ»: Ліства, Хобжанський, управитель маєтку Воршевич, ксьондз, Юдим, кілька пацієнтів і пацієнок з тих, що найдовше лікувалися в Цісах. Влітку, а особливо під осінь, гості грали в вінт на невеличкій веранді, повитій диким виноградом. Коли Юдим приїхав у Ціси, поміж постійними відвідувачами цих «вінтових» засідань існувала вже не тільки приязнь: всі вони наче зрослися між собою думками, уявленнями, безліччю спільних симпатій і антипатій.

Деякі з них відчували один до одного взаємну й некорисливу любов. Так, наприклад, пані Венгліховська любила Ліству, а він — її. Молодий ксьондз і Кшивосонд завжди кепкували з цих «амурів» — один добродушно, а другий брутально, по-мужицьки. Пані Лаура і сама частенько глузувала із старого касира, а проте любила його і завжди захищала від утисків його дружини, Дизя та всіх інших. За цю опіку Ліства платив їй справжнім обожнюванням, щирою любов'ю, що виключала найменшу критику. Кшивосонд втерся в довіру до Венгліховських, заприятелював з ними і, вивчивши усі їх особливості, усі вади й дивацтва, робив усе, щоб стати в закладі господарем становища. Це йому цілком вдалося. Доктор Венгліховський вважав його своєю правою рукою. Кшивосонд виконував усе згідно з волею директора, за місяць передбачав його бажання, але разом з тим крок за кроком розширював сферу своєї влади.

Незважаючи на весь свій розум, силу волі й тверду вдачу, доктор Венгліховський часто підкорявся Кшивосонду, багато в чому поступався йому й навіть прикривав деякі його вчинки своїм авторитетом. Обидва вони доповнювали один одного й разом утворювали начебто одне ціле — сильну й непорушну владу. Управитель маєтку любив їх обох, і вони теж його любили. Він щодня сперечався з Хобжанським, який вражав його всіма своїми діями й розмовами, але, незважаючи на це, захоплювався всевладним адміністратором. Трійка ця становила окремих тісний гурток.

Це були люди випробуваної, бездоганної чесності, — люди, які на віку своєму бачили немало, і тому всі навколо вважали для себе за честь бувати на партіях він-

та у директора. Юдим і ксьондз увійшли в це коло начебто *ex officio*, згідно з службовим становищем, яке вони посідали. Їх, зрозуміло, приймали з усією гостинністю, але зав'язати тісні дружні стосунки з господарем вони не зуміли. Юдим не міг досягти того, щоб до його голосу в цьому товаристві прислухалися, щоб він звучав тут для всіх переконливо.

Вислухували його, правда, уважно, заперечували або згоджувались, але він чудово розумів, що це лише розмови. Між ним та іншими начебто здіймався високий мур. Його завжди вражали їх погляди на сучасність або, певніше, не погляди, а та манера, з якою вони сприймали всяке нове явище. Сучасне життя в Цісах для директорської групи становило наче раму для минулих подій; все, що було й могло бути важливого, існувало лише в минулому.

Люди, події, колізії, радощі й страждання тих давніх часів мали для кожного з них актуальну живу силу, яка пригнічувала в його уяві все нове. Все, що було сучасним, минало майже непомітно, не мало ніякої ціни, ніякого значення і найчастіше здавалося навіть смішним. Тимчасом Юдим, навпаки, жив такою повнотою сил, так палко поривався до всього сучасного, намагаючись досягнути його, що все давнє, застаріле наганяло на нього лише нудьгу. Таким чином, він ніяк не міг знайти шляхів до зближення з цими людьми.

Він почував на кожному кроці, що повинен або забрати з їх рук кермо правління, або співробітничати з ними так, щоб їм здавалося, ніби діють тільки вони. Вже через кілька місяців Юдим переконався, що можливе лише друге. Адміністратор і директор так тісно були з'єднані один з одним, так міцно тримали все в своїх руках, що про якісь самостійні дії не могло бути й мови. Коли, після закінчення сезону, Кшивосонд сам, власноручно, лагодив труби, що проводили у ванни нагріту воду, а Юдим зауважив, що цього робити не варто, бо ремонт труб — справа спеціаліста, а інакше протягом сезону можуть поламатися найважливіші опалювальні прилади — Кшивосонд відповів йому кількома анекдотами і далі робив своє. Директор, до якого молодий асистент звернувся з цим самим, посміхнувся й чемно відповів, що все це — справа адміністратора, що він у своїй відданості Цісам не знає ніяких меж — от навіть власними руками працює, щоб заощадити якусь копійку, що вза-

галі це феномен, а не людина. Наприкінці він навіть прикладів шість, які свідчили про бездоганну чесність Кшивосонда. Коли ж Юдим заявив, що він не тільки не має сумнівів у його благородстві, але навіть не збирався говорити про це... от тільки... труби,— директор ще раз повторив сказане й припинив розмову.

Такі епізоди повторювалися разів з десять у найрізноманітніших обставинах. Всі вони свідчили, що немає найменшої змоги впливати на хід цісівських справ, якщо не йти рука в руку з адміністратором. Тоді молодий лікар вирішив діяти спільно з Кшивосондом і, таким чином, прибрати його до рук. Восени, коли припинилися розваги, він узявся за різні справи. Заступаючи старого, складав канцелярські книги, які той списував неможливими каракулями, втручався, як експерт, у справи кухні, городу, садив дерева, їздив у місто судитися, будував, перебудовував, лагодив меблі, писав контракти і т. д. Така ретельність сподобалася не тільки Кшивосонду, але й усім. Всякий охоче користувався послугами лікаря, який брався за будь-яку роботу. Це був для нього лише засіб, спрямований на одну, поки що далеко, принадну мету: осушення Ціс, знищення саджавок, ставків, басейнів. З цим був зв'язаний цілий ряд хитро задуманих реформ. Час від часу Юдим непомітно, мов нічого й не було, промацував ґрунт — чи не можна вже рушити в певному напрямі... Але щоразу змушений був відступати назад і знову брався за виконання робіт замість Кшивосонда, директора...

Та ледве вони помічали, що «молодий» починає філософствувати, його делікатно усували навіть від тієї діяльності, на яку він вже одержав дозвіл, наче маленький хлопчик, що добре поведився. Юдим, проте, не відступав. Він продовжував ретельно працювати, сподіваючись з часом так вивчити Ціси, щоб зуміти все охопити своєю працею, і таким чином завоювати їх.

Поволі в глибині його душі первісна охота до праці перетворилася на згубну пристрасть. Весь лікувальний заклад, парк, усі околиці ставали об'єктом його таємних бажань, які жили в ньому, мов плід у материнському тілі, своїм особливим внутрішнім життям.

Якщо він раптом глибоко замислювався, то за мить, схаменувшись, ловив себе на гарячому — виявлялось, він щось обмірковує: нове устаткування, інші ванни, шпалери,

садочки для дітей, гімнастичні зали, притулок для робітників закладу і багато, багато іншого, аж до «білого слона» — зовсім неймовірної речі — цісівського музею. Часто, прокинувшись уночі, Юдим сушив собі голову якоюсь дрібницею, що нікого не цікавила, і, ледве дочекавшись ранку, схоплювався вдосвіта, сам щось робив, переносив, копав, вимірював...

Деякі заходи, необхідні для систематичного виконання його плану, спрямованого на оздоровлення місцевості, він виконував сам, тільки сам, з величезним завзяттям. Ніхто не міг зрозуміти, чого це раптом доктор захоплюється цілком сторонніми речами, аж ніяк не зв'язаними з щоденним життям лікувального закладу. З нього поблажливо посміювались, про нього тихцем, без усякого, правда, бажання дошкулити або зачепити, складали анекдоти, підказані самими уподобаннями порядних, але байдуких до всього, осілих людей.

Вже до зими молодий лікар зробився такою необхідною в Цісах особою, такою ж невід'ємною їх особливістю, як, наприклад, джерела або ванни. Службовці, робітники, навколишні селяни, підрядчики, власники маєтку, гості — словом, усі вже звикли до того, що коли треба неодмінно зробити що-небудь важке, що-небудь «утнути» — звертайся до «молодого лікаря». В усяку пору дня, часто навіть зимовими ночами, в морози, завірюху, відлиги, санками або й пішки, в грубих чоботях, мандрував він од села до села до хворих на віспу, тиф, дифтерит, скарлатину...

Як це часто трапляється з сильними людьми, тут не обійшлося без експлуатації. Його працею користувався всякий, хто тільки міг. Але Юдим лише кепкував з цього. Він почував себе чудово, мов людина, яка накопичує багатство або здобуває славу. Чим більше він працював, тим більше, здавалося, прибувало в ньому сили, розмаху й захвату, який зростав і міцнів від праці, як міцніють мускули. Але в цьому житті на повні груди йому бракувало товариша. Іноді доктор робив помилки, марно намагаючись осягнути щось, і тільки, дійшовши до кінця, помічав, що робить з себе посміховисько в очах тих, хто придивляється до нього збоку, заздалегідь знаючи: все, що він зробить, буде тільки смішним.

Був у нього один спільник, але той жив далеко. Це був М. Лес. Відразу після свого приїзду Юдим став з

ним листуватися і з часом це обернулося на постійні дружні зносини. Закоханий не витрачає на листи для своєї коханої стільки паперу, скільки витрачали ці два практичні мрійники. Юдим пропонував проекти і обгрунтовував їх. М. Лес вказував шляхи їх здійснення. Спочатку Лесчиківський намагався листовно переконати правління запровадити в Цісах ось такі й такі вдосконалення. Але, розуміється, всі накинулись на нього з докором, що він береться розв'язувати справи закладу, якого і на очі не бачив.

М. Лес, зняковілий і переможений, змушений був змовкнути. Почали міркувати, хто це інспірує старого філантропа, і, звичайно, легко відгадали. Перший вгадав це Кшивосонд і поспішив забезпечити себе з цього боку. Він сам став писати довжелезні листи Лесчиківському, змальовуючи йому все в зовсім іншому світлі. На щастя, старий купець добре знав «зелену мавпу» і занадто любив свою справу, щоб його так легко було примусити змінити свою думку. В проектах Юдима він бачив втілення своїх власних, в тузі виплеканих планів, наче продовження своїх власних думок. І тому він не відступав. Коли не щастило різними хитрощами вплинути на директора й Кшивосонда, М. Лес пропонував Юдимові вдатися до «таємної каси». Так було і з шпиталем, і з багатьма іншими справами. Якщо правління не хотіло згодитись на яке-небудь нововведення,— М. Лес через посередництво Юдима просто асигнував на це певну суму, й Ціси її одержували. Правління було незадоволене, іронічно посміхалося, кидало різні дотепи, але кінець кінцем змушене було подякувати.

Протягом усєї осені Юдим дослідив і виміряв ставки, розташовані посеред парку, а головним чином басейн, який проводив воду до першого з них. Басейн цей був зроблений таким чином, що біля самого того місця, де річка впадала в ставок, влаштована була загата, яка підвищувала рівень води в річці на аршин з лишком. Зайва вода з плескотом спаладала в ставок. Цей резервуар води зробив Кшивосонд, з наміром прикрасити парк на зразок того, що доводилося йому бачити в різних панських резиденціях. Юдим, проте, прийшов до висновку, що осушити Ціси можна, тільки знищивши насамперед цей винахід, потім перший ставок, а залишити другий, який рухатиме машини закладу. Отже, слід було підняти

дно річки до височини рівня в ній води і по цьому руслу, вимощеному камінням, пустити невеличкий струмок. Для цього біля парку треба було збудувати загату і підняти рівень води в річці, що текла посеред відкритої долини, на великому просторі. Вода ця, падаючи на тверде дно русла, зробленого в парку, швидко протікала б по ньому і впадала б у перший ставок. Таким чином, листя, що падає з дерев, не гнило б у басейні, весняні розливи не змивали б його разом з мулом у ставок, і тоді резервуари ці не були б такі шкідливі.

Юдима брав острах від самої думки, що він повинен свій проєкт доповісти особам, які керували всіма справами в Цісах, тобто директору й «мавпі», бо виконати всю цю роботу коштом М. Леса, не вдаючись до їх допомоги, не було ніякої можливості. Саме в цей час, у лютому, мала відвідати Ціси ревізійна комісія. Комісія ця, яка складалася з трьох членів, обраних з-поміж акціонерів, справді щороку приїжджала в Ціси, оглядала лікувальний заклад, перегортала книжки, з'їдала обід і відїжджала, бо всім добре було відомо, що справи в Цісах під доглядом Кшивосонда й Венгліховського ідуть чудово. І от одного разу, заходячи до їдальні, Юдим побачив там трьох незнайомих добродіїв, які жваво розмовляли про Ціси з виглядом людей, добре обізнаних з усіма справами.

«Комісія...» — подумав Юдим.

Нервово тремтіння пробігло по всьому його тілу, і він відразу ж прийняв тверде рішення:

«Зараз я їм все скажу!»

За обідом почалася жвава розмова, в якій Юдим узяв участь, але більше з метою позондувати прибулих, розпізнати, що то за люди. Проте добитися значних наслідків йому не пощастило. То вони говорили до діла, несвідомо підтримуючи плани реформ, то раптом виявляли таке незнання справи, що руки опускалися. Доктор Венгліховський запросив ревізорів на нараду до канцелярії, де всі повинні були зійтися після обіду, переглянути книжки, рахунки і, між іншим, нові зразки квитанційних книг, запропонованих Юдимом. Скориставшись з того, що в присутності ревізорів і директор, і Кшивосонд були з ним дуже люб'язні, асистент, відкликавши доктора Венгліховського вбік, звернувся до нього з проханням дозволити йому бути присутнім на цій нараді. Доктор

Венгліховський, скручуючи своїм звичаєм цигарку, втупив у нього свої проникливі очі й одверто запитав:

— Чому ви, колего, хочете бути на цьому засіданні?

— Я хочу представити комісії мій проект поліпшення гігієнічних умов у Цісах.

— Поліпшення гігієнічних умов у Цісах... Чудово. Але ж ми тут усі, наскільки це можливо, думаємо про те ж саме. Ваші вказівки, без сумніву, дуже цінні, але невже, колего, ви можете сказати нам щось більше, ніж знаємо ми всі, наприклад, Хобжанський або пани ревізорі, що, як ви чули, добре обізнані із справою, ну й, на решті, я?

— Я справді хотів би сказати щось інше. Може, це й неслухна думка... Її слід було б обміркувати. Я хотів би чітко все викласти й піддати вашому обговоренню.

— Ви вважаєте, колего,— ледь посміхаючись, повільно мовив Венгліховський,— що ми тут робимо щось погане, що суперечить вимогам гігієни?

— Аж ніяк... Тобто, бачите, я думаю... я вважаю... що в Цісах занадто багато вогкості.

— Ви, може, саме в ній і вбачаєте причину славнозвісної малярії? Тієї, що тоді влітку?

Він говорив це начебто з добродушним усміхом. Юдим не витримав і відповів:

— На жаль, мені здається, що вона навряд чи обми не когось.

Доктор Венгліховський цмокнув губами, сильно затягнувся і, поглядаючи з хмари диму на свого асистента, промовив:

— Бачите, любий пане Томаш, ми повинні діяти згідно з статутом, який не дає вам права брати участь у подібних нарадах. Ви ж — не акціонер. Ми повинні додержуватися статуту. Наша неповага до статутів — без сумніву національна вада: закон законом, а дружба дружбою. Нашим девізом...

— Пане директор...

— Пробачте, я переб'ю вас: нашим девізом повинно бути інше... *Dura lex, sed lex*¹...

— А... якщо статут забороняє... — прошепотів Юдим, — в такому разі...

Це відмовлення не стільки засмутило його, скільки

¹ Закон — суворий, але він є закон (лат.).

пригнітило. Юдим взагалі схильний був думати, що за своїм становищем він позбавлений права на безліч привілеїв, якими користуються інші люди. Він ніколи не забував про своє минуле, про своє походження, про те, що він нібито не має права ввійти в життя вищих сфер суспільства.

Після розмови з доктором Венгліховським Юдим відчув: гордість його підупадає, а розумна воля боягузливо залишає його. Він пішов до себе, кинувся на канапу, марно намагаючись побороти почуття жалюгідної покори. В цей час у двері до нього постукав старий банщик — взимку він виконував обов'язки лакея в домі директора — і передав йому усне запрошення пані директорші. Юдим знав, що там будуть і ревізори, і тому навмисне спитав старого Іполита, хто, власне, надіслав це запрошення.

— Пан директор зранку ще не були нагорі,— сказав старий.

— Ну, а кого будете сьогодні приймати?

— Тих трьох панів з Варшави, пана адміністратора й пана управителя з маєтку.

— Добре, прийду,— сказав Юдим.

Він зрозумів, що розпорядження запросити його директор дав ще вранці, і пані Лаура виконала це розпорядження, не знаючи нічого про післяобідню сутичку.

Увечері директор зустрів його в залі із зворушливою гостинністю, і Юдим весь час почував себе оточеним атмосферою ніжної і приязної турботливості.

Він розумів, як важко буде йому розірвати цю павучу сіть і водночас почував, що повинен її розірвати, повинен, повинен... Згадка про варшавську доповідь пригнічувала його так нестерпно, що хвилинами він навіть не усвідомлював, про що має говорити...

Ще до вечері, коли гурток звичайних гостей доповнила трійка приїжджих, Юдим встряв у розмову і рішуче почав викладати теорію свого каналу. Доктор Венгліховський деякий час терпляче слухав, та раптом, вибравши слушну хвилину, відвів це питання влучним афоризмом і завів розмову про інше, а саме про кошторис нового прибуткового будинку для бідніших хворих.

Розмова перейшла на іншу стежку...

Юдим добре розумів, що ризикує потрапити в смішне становище, якщо, наче маніак, знову заведе свою

пісеньку про необхідність підняти дно річки. Та проте він почав:

— А все-таки дозвольте мені, панове, ще раз повернутися до питання про річку.

— Просимо, просимо,— сказав д-р Венгліховський.

Юдим подивився на директора і перехопив його погляд, який, здавалося, міг убити людину.

І знову почався детальний виклад про рух водяної краплини та силу її падіння з річки в ставок, про властивості туману, який стелеться над луками, поблизу ставка.

— Знищити басейн ми не можемо,— раптом відрубав Кшивосонд,— бо навесні в ньому зберігається надлишок води. Коли почнеться розлив, ви побачите, пане доктор, що це такє. Якщо підняти дно річки, вода вийде з берегів і залле весь парк..

— Луку, а не парк,— сказав Юдим.

— Так, луку, а на ній ми посадили найкрасивіші дерева.

— Ну й що? Кого ж обходять ці дерева?

— Як? — вигукнув доктор Венгліховський.— Я покажу вам, колего, скільки нам коштували ці дерева! Ми посадили там туї, ясени, найкрасивіші сосни Веймута, навіть платани, не кажучи вже про чудові граби...

— Пане директор, що обходять хворого, який приїжджає сюди набратися здоров'я, ваші граби чи навіть туї? Адже там справжнє болото! Лука просякнена гнилою водою, яка стоїть нерухомо в каналі. Цей канал треба негайно знищити, а луку прорізати кількома каналами. Осушити, осушити якомога швидше...

— Осушити...— сміявся Кшивосонд.

— Мені здається, пан доктор Юдим, можливо, має рацію,— промовив один з членів комісії.— Хтось справді скаржився мені на вогкість у Цісах, на якийсь дивний холод, що стоїть тут після того, як заїде сонце. На навколишніх полях, казали мені, ще зовсім тепло, ще віє жаром від землі, а над ставками вже так холодно, що кашель дере горло. Я на цьому розуміюсь мало, але якщо доктор Юдим підтверджує... Навіть дружина моя...

— Ох, ці вже мені молоді лікарі! — напівжартома скрикнув доктор Венгліховський.— Їм все здається, що там, де вони тільки стануть ногою, неодмінно є якась Америка, яку, розуміється, треба негайно відкрити. Адже я тут, панове, живу літо й зиму, добре знаю весь лікувальний заклад і бажаю йому всілякого добра... Як ви

думаєте, бажаю я йому добра чи ні? Отож, яка мені користь з того, щоб тут існував канал, який поширює вогкість?.. Коли б він її дійсно поширював. Але я ручуся, що все це фікція, шукання дірки з бублика. Канал потрібен так само, як міст, як ставок, як дорога, через те ми його й зберігаємо. Якщо виявиться, що він справді завдає шкоди, ми, розуміється, його знищимо, але починати якусь роботу заради пустої фантазії, кидати на вітер кілька сотень карбованців грошей,— які до того ж належать не нам,— грошей, що ніякого прибутку не дадуть, що підуть марне...

— Тоді слід зробити невеличку поправку в оголошеннях та в описах Ціс. Не треба писати, приміром, що тут лікують хронічну малярію, хвороби дихальних шляхів, бо тут на це сподіватися ніхто не може.

Доктор Венгліховський хотів був заперечити, але стримався. Тільки щелепи його здригнулись. За хвилину він мовив крижаним тоном:

— Я теж лікар... і більш-менш знаю, що тут можна лікувати, а чого не можна. Звичайно... я, можливо, цього не знаю так добре, як шановний колега доктор Юдим, але все-таки... У мене тут бували випадки чудово вилікуваної малярії, і випадки дуже численні, отже я не бачу ніякої потреби викреслювати це з опису...

— Мені здається,— звернувся до Юдима один з ревізорів,— що ви, може, надто загострюєте цю справу. Адже кількість людей, що приїжджають сюди лікуватись, збільшується з кожним роком.

— Це збільшення, шановні добродії, власне, нічого не доводить. Одна стаття вченого лікаря про те, що Ціси шкідливі для пацієнтів, з яких беруть гроші за цілюще повітря, що начебто має їх вилікувати, може провалити всю справу. Лікувальний заклад може занепасти протягом одного року. Я теж не бажаю зла любим Цісам і через те все це кажу.

— «Одна стаття вченого лікаря»... чуєш? — стиха сказав доктор Венгліховський Кшивосонду, скручуючи товсту цитарку.

— Та про що ж, нарешті, йдеться, про видатки чи що?

— Ах, так, ми знаємо! — засміявся Кшивосонд.— Пан доктор знайде суму, потрібну для покриття видатків... у кишені нашого доброго Леса. Та хіба ж можна

це робити? Старий дасть, розуміється, але ж він навіть не знає, на що дає...

— Хіба ж добре намовляти цю самотню людину робити такі великі витрати? — заговорила пані Лаура. — Правда, він багатий, але все ж таки не мільйонер. Що не заробить, все роздає іншим. Ще може трапитись таке, що йому на старості літ ніде буде прихилити голову.

— Так, докторе, — підтримав той самий ревізор, який раніше притакував Юдимові, — Лесчиковський занадто багато витрачає на все це. Ми просто не можемо цього дозволити. Я ще розумію, дрібницю якусь, але такі фундаментальні справи... ні, це не годиться.

Юдим знімає очі. Йому раптом спало на думку, що, можливо, в цю хвилину в Кшивосонда народилося підозріння, ніби він, Юдим, має намір скористатися тими коштами, які М. Лес надіслав би на підняття дна річки... Ця думка була така несподівана, така разюча, що приглушила всі інші.

Юдим змовк і сів осторонь.

Так провалився проект переробки водяних резервуарів у цісівському парку. Після від'їзду комісії все пішло давньою колією, і зовні у відносинах начебто нічого не змінилося. Директор був з Юдимом чемний, як завжди, Кшивосонд, здавалося, не знав, як його привітати. Але за цим крилася холодна ненависть.

Проте Юдим після своєї поразки ще ясніше побачив, який важливий був його проект. Те, що його відкинули, здавалося молодому лікареві вчинком антигромадським, спрямованим на руйнування здоров'я пацієнтів. Незначне, по суті, питання зросло в його думках до небувалих розмірів, заслоняючи всі інші, можливо, стократ важливіші. Так карниз даху хлівця, що стирчить проти вікна, з якого ми дивимось, заслоняє перед нашими очима довге пасмо далеких гір.

Антагоністи: директор, Кшивосонд, Ліства, управитель маєтку — всі ці люди боролися власне не проти того, щоб підіймати чи не підіймати дно річки. Кожен з них намагався звести в цій боротьбі якісь рахунки з Юдимом. Венгліховський мстився йому за шпиталь, Кшивосонд — за своє упослідження, Ліства — за те, що він порушив тишу, яка була для нього єдиною насолодою в житті, управитель — за проекти переміщення робочих бараків.

Але, насамперед, усіх чотирьох дратувала молодість доктора Якби хто-небудь з них заговорив за картами про те, що проектував Юдим, він би, незважаючи на окремі вибухи старечої впертості, добився згоди на це, з тією, розуміється, умовою, щоб той, хто подав таку прекрасну думку, сам би й виконав усю працю. Але оскільки з таким проектом виступила людина молода, старики відчували, що їх самолюбство зачеплено, що їх навіть ображено. От чому вони замкнулися в собі й, навіть не умовляючись, вирішили не давати верховодити над собою «цьому молокососові». Особливо обурювався директор.

Його дратувала в Юдимі не тільки молодість, але і його лікарське звання. Не усвідомлюючи цього й сам, старий медик не визнавав Юдима за рівного собі і коли той говорив щось ім'ям медицини, директор часто ледве стримувався, щоб не кинути йому гостре, образливе слово. На його думку, «молодий» зовсім пустився берега й діяв свавільно.

Немає такого засобу, який би не промайнув в уяві д-ра Венгліховського, спокушаючи його надією швидкої й абсолютної сатисфакції. Проте жоден з цих засобів не був достатньо дійовим. Усунути цього ентузіаста, скориставшись з якої-небудь нагоди, що її, з допомогою плітки, можна було б роздути до ступеня злочину? Проте це породжувало думку, що тоді довелось б самому керувати шпиталем і до того ж таким самим методом, як це робив Юдим. Інакше слава Юдима розрослася б серед навколишніх жителів до небувалих розмірів, на шкоду йому, Венгліховському... Примусити його глузуванням, низкою дрібних уколів та принижень піти добровільно?.. Але чи не схоче тоді цей шевський синок помститися по-своєму, «по-науковому», чи не накладе він в якому-небудь журнальчику таку пляму на Ціси, що її потім сам чорт не змие? І доктор Венгліховський проклинав той день, коли звернувся до Юдима з пропозицією зайняти посаду в Цісах. Охоплений шаленою люттю, він силкувався розірвати сіті, які сам сплів. В цій ситуації було дещо особливе. Досі доктор Венгліховський ішов у житті прямою дорогою і завжди, як він сам про себе любив говорити, «різав правду просто в очі», не цікавлячись наслідками. Він ніколи не діяв хитрістю й підступом, ні з ким не боровся таємно, з-за рогу. Скрізь його знали, як людину «благородну». Він сам уже звик

не тільки до цього епітета, але й до цієї риси свого характеру, як звикають до свого пальта, до своєї палиці. А тут раптом, вперше в житті, йому довелося в боротьбі з цим «молодим» блукати навпомацки в темряві й шукати якоїсь особливої, досі незнаной зброї. Юдим внутрішньо розумів усе це. Він тим палкіше хотів перемогти в цій боротьбі, що розумів: без елементарних оздоровчих реформ, які повинні початися з підняття дна річки, як читання починається з абетки, зовсім і не варто було працювати в Цісах. Отже, в цілковитій тиші, незважаючи на чемні привітання й усмішки, на спільні чаювання й читання газет — в Цісах кипіла прихована боротьба.

У перших числах березня, після великих морозів, які майже протягом усього лютого тримали землю в своїх залізних пазурах, настала відлига.

Сніг швидко розтанув, земля розмерзлась. Вода в річці прибула, знесла загату над першим ставком і залляла береги. Юдим стояв над цією каламутною водою, яка ринула швидким потоком, і все більше переконувався, що його висновки підтверджуються.

Було тепло і ясно по-весняному. Заглиблений в свої думки, доктор не помітив, як до нього підійшли Кшивосонд і директор.

— Ну, що? — спитав адміністратор. — Що б зараз було, докторе, якби тут не було каналу? Куди б текла вся ця вода?

— Ви краще спитали б, куди подінуться купи листя, які гниють у цьому каналі. Вони в цю хвилину падають у ставок, щоб виділяти з себе «повітря», що за нього ви наказуєте платити людям, які здалека приїжджають до нас лікуватись.

— Чули ми цю казку... — засміявся директор, поплескуючи Юдима по плечу.

— Ми кидаємо громи й блискавки на людей, що, мов отара, сунуть за кордон «на води», але скажіть, на яких «водах» допустили б подібні речі?

— Послухайте, любий добродію...

— Ні, ні, я не забуваюсь! Нітрохи! Я беру справжню суть речей, якщо вже ви цього хочете. Пустім сюди німця, і побачимо, що він учинить? Що він зробить раніше: розкішну залу для танців, чи вичистить ставок від мулу?

— Ну, ходім, Кшивосонд, ходім... — сказав директор. — У нас ще чимало роботи...

«СЛЪОЗА, ЯКА З ОЧЕЙ ТВОІХ УПАЛА...»

Кілька сотень карбованців, що їх надіслав доктор Томаш, дали його братові змогу вибратися за кордон. Останні кілька днів Віктор провів удома, серед плачу й умовлянь всієї родини. Коли настав час від'їзду, він рушив у дорогу.

Був ранній лютневий ранок. Однокінна бричка, із втомленим, закутаним у кожух візником, поволі повзла вулицями. В глибині, під піднятим верхом, сидів Віктор з дружиною. В ногах у них притулилися діти, яким ця урочиста поїздка завдавала невимовної втіхи. Худа, змучена трудівниця-шкапа раз у раз сковзалася по мерзлому камінні, спотикалася, коли зранені її ноги потрапляли в ями, присипані зверху снігом, і тягла прокляття свого життя — бричку — вздовж Залізної вулиці, в напрямі до Вольської застави. З Вісли віяв сильний вітер, люто шарпаючи все, що траплялось йому на дорозі. Він бив у ніздрі й роздерті вудилами роти змучених вантажних коней, які, напружуючи всі свої мускули, з останніх сил тягли по варварському брукові великі вози. Віяв він в очі й бідним людям, які з самого ранку поспішали кудись у гонитві за нужденним шматком хліба; шарпав в усі боки маленьку заблукану собачку, яка тулилася до холодних східців; силкувався вирвати гаки й грюкнути дверима крамниць. Здавалося, вітер шаленіє від люті, налітаючи на вивіски: хапає зубами величезні літери, смикає їх, ніби хоче скинути на землю безглузді написи. Коли на дорозі його траплялися високі кам'яні будинки, він залітав на дах і звідти здмухував цілі кучугури снігу на брудні вулиці. Тоненькі снігові волокна оповивали

далечінь, ніби живе рухливе павутиння. Легенькі пластівці так швидко мчали в одному напрямі, що перед очима наче снувалися довгі нитки. Здавалося, вони, мов біла пряжа з кужеля, тяглися з кучугур, які зростали на очах, намотувалися на телефонні дроти, кружляли навколо стовпів і ринв.

Заплутаний у снігові сіті, тупцював на розі вуличний посланець. Він підскакував і притупував, стукав ногою об ногу, потирав руки й бігав на невеличкому просторі туди й назад, туди й назад. Коли він повертався обличчям у північний бік, вітер, що причаївся за рогом, кидався на нього, мов лютий тигр, встромляв у нього пазури, забивав дух. Тоді невеличкий згорблений чоловічок знов повертався й тупцював на місці, а вітер бив його в спину і штовхав уперед, піддуваючи під старе пальто. Та от, ховаючись од вітру, напівзамерзлий посланець втискається в якусь нішу й стоїть там нерухомо, наче неживий.

А он далі йде величезними кроками високий єврей-фурман з батогом в руці. Голова його замотана якоюсь червоною хусткою, ноги у повстяних валянцях. На ньому аж три сіряки. Обличчя його, неголене, червоне, обшмагане вітром, здалека вирізняється в юрбі, запалені очі гостро дивляться з-під насуплених брів. Цей чоловік, що, як верстовий стовп або поручень моста, наче становить частину дороги, готовий до боротьби з завірюхою, із снігом та морозом, страшенно зацікавлює Карольку й Франека. Вони дивляться на нього, забувши все на світі, і, від'їхавши вже далеко, все повертаються й показують на нього пальцями. На Срібній і Товарній, де серед безлічі підвод бричка посувається повільно, крок за кроком, похитуючись на вибоях, ніби човен, у дітей аж очі на лоба вилазять від цікавості. От великі фургони, що аж тріщать під вагою пак і ящиків з товаром,— одні чорні від вугілля, яким навантажені, інші з льодом, з цеглою, з дровами. Поруч з ними плентаються возії, засипані снігом, з побілілими бородами й червоними обличчями і щосили гукають, підганяючи коней. З-поміж брудних будинків тут і там вирізняються дикі обриси фабричних будівель, що навіть у таку завірюху не втрачають свого чорного кольору з відтінком вічної іржі. Дахи на них мають форму шпичастих східців, з-за яких видко темні, сталеві шибки, вставлені зо-

всім не для того, щоб крізь них людські очі дивилися на світ божий... Серед гнітючих мурів ці шибки вражають дивним, ніби невластивим їм блиском, мов очі kota проти світла. В іншому місці здіймається в небо високий цегляний або чорний залізний, прикріплений дротом, димар, що викидає величезні клуби бурого диму на стіни сусідніх будинків та у вікна їх квартир. Конвульсивні рухи брички зсували їздцям капелюхи на брови й заслоняли очі. Віктор сидів нерухомо і з-під обвислих крисів капелюха дивився на вулиці, якими вони проїжджали. Часом з очей його падала сльоза і, не помічена ніким, бігла по змарнілому обличчю.

Коли вони проїхали заставу, стало вільніше. Навколо тяглися паркани, пустирі, сади, широкі подвір'я, завалені вугіллям, вапном, дошками. Де-не-де впадав в око самотній, занехаяний будинок, що, здавалося, виріс з червоного піску. Двері на першому поверсі виходили в поле; замість балкона перед ними стирчали в стіні лише дві заіржавілі рейки, і тому двері ці наче збиралися от-от зірватися з завіс і кинутися в прірву. Незабаром і останні будівлі зникли і за якимось парканом відкрилося чисте поле, царство вітру. Далеко позаду залишилося місто, вимальовуючись в тумані стертими обрисами, мов якийсь символ, невиразний, але сповнений болючої скорботи...

Рвучкий холодний вітер вривався тепер під верх брички, зловісно гудів у придорожніх деревах і пронизливо посвистував поміж орчиками, біля задніх ніг шкапи.

Всі четверо тісніше притулились один до одного. Юдимова, ніби інстинктивно, під впливом холоду, притискалась колінами до ніг чоловіка. Той сидів мовчки й нерухомо, глибоко засунувши руки в рукава й дивлячись уперед. Думки його були далеко. З допомогою туманих, дивних передчуттів, якихось далеких, бозна-коли пережитих вражень, він намагався заглянути в своє невідоме майбутнє, вгадати хоча б дорогу, яка чекала його. Погляд його блукав по придорожніх снігах, дивовижних, як події життя, як усе навколо, як думки його. От білі безформні кучугури, помережані якимись дивними звивинами, наче орнаментом у стилі барокко. Он викручене, криве, фантастичне листя, нібито й схоже на справжнє, але, як придивитися, велетенське й потворне;

он величезні стріли, якими, здається, можна пробити Свентокшизький костьол.

Он кучугура, що нагадує узгір'я й тишить око лагідними обрисами, а в іншому місці якісь потворні провалля, ніби плями невідомої хвороби,— темні й страхітні...

Світ обабіч заслоняла якась звихрена темрява, з якої вітер зривав і сипав на землю летючий сніг.

Близько полудня бричка прибула, нарешті, на місце і зупинилася перед самотньою будівлею, що стояла на пустирі, який сполучався із світом залізничною колією. Внизу містилася крамничка із яскравою вивіскою, а в глибині крамнички — оселя єврейської родини, численні представники якої з'явилися в дверях, тільки-но бричка зупинилася біля них. Діти, майже задубілі від холоду, витрішивши очі, придивлялися до цього будинку, збитого, мабуть, із напівспорохнілих дошок, що залишились від якоїсь старої корчми чи сарая, та пофарбованого в тілесний колір з червоними візерунками навколо вікон і дверей. Віктор зліз з брички і спитав одного з тих, що стояли біля дверей, чи не можна добути десь чарочку «монопольки». Йому негайно винесли цілу пляшку, і кожен випив по чарочці. Візник змушений був проковтнути аж дві: після першої він ніяк не міг розібрати її справжнього смаку.

В тумані видко було якісь сірі обриси. Євреї пояснили, що це й є залізничний вокзал. Поїзд, який ішов у бік Сосновця, мав прибути приблизно за три чверті години. Треба було поспішати. Дружина й діти мали провести Віктора ще трохи і, не дійшовши до містечка, повернутися, сісти в бричку, яка їх чекатиме, і їхати назад у Варшаву.

Вся родина швидко, швидко рушила вперед замерзлою грудкуватою стежкою на краю колії. Віктор майже біг попереду. Йому все здавалося, що він спізнився, що поїзд уже йде... І він біг ще швидше...

Діти й жінка, наслідуючи його рухи, поспішали за ним. Час від часу він уповільнював кроки й кидав уривчасті слова, радив жінці зробити те або те... Теосі хотілося задати ще тисячу запитань; десь глибоко в ній жевріла надія, що, може, що-небудь затримає його хоч на день, хоч на пару годин... Думки плуталися їй в голові і, мов снігові пластівці, безладно снували в мозку.

В роті, в горлі вона почувала пекучий смак горілки; якās̄ млюсть охопила її. Все стало байдуже і водночас так боліло серце! Воно стискалось, наче хто перев'язав його тонкою ниточкою і ріже, ріже. В ній міцніла безглузда впевненість, що хто б не зробив коли чогось у світі, з будь-якою метою,— їй одній судилося нести на собі весь тягар цього. Вона повинна прогудувати ось цих дітлахів. Він, Віктор, іде. Нічого не скажеш, повинна... Ох, як пече ця горілка! Такий туман в голові, такий дурний туман... Адже треба все зміркувати, що й до чого. Коли вже вона народила дітей, то й повинна про них думати. Мов тварини, так, мов тварини. Відома річ, батько може піти, а вона ні. Вона—мати. Це ж так зветься—мати. Він, Віктор, зрозуміло, повинен їхати; ще й як це зрозуміло! Воно, це розуміння, лежить в неї під серцем, мов зачате дитя, мов розкрита рана, в яку без упину сиплеться пісок. І десь поруч — свідомість, що вона ж дала згоду на цей від'їзд.

Кроків за сто від перших будинків містечка Віктор зупинився й сказав, що треба вже прощатися... Голос його затремтів.

Обабіч рівного широкого шосе, на яке вони вийшли, чорніли верби. Темнокоричневі, слизькі, обмерзлі гілки їх з пронизливим рипінням хльоскали об поручні чорного бар'єра, що тягнувся вздовж шосе. Вітер віяв низом, змітав з дороги тонкий шар снігу, оголюючи темний лід і грудки, стерті колесами возів.

— Вікторе,— простогнала Юдимова,— ти ж не покинеш мене? Бійся бога, Вікторе.

— Ось маеш... зараз...

— Якщо ти мене покинеш...

— Саме час на такі розмови... Поїзд іде! Треба ж мати розум.

— Ти ж знаєш... діти твої... Вікторе, Вікторе...! — ледве стогнала вона крізь ридання, боязким, дедалі тихшим голосом.

— Та я ж напишу, тільки-но першу роботу дістану. І як перші гроші, зараз же надішлю. Ти що думаєш...

Він швидко обняв і поцілував її, потім дітей.

Перше ніж вони встигли оглянутись, він уже рушив дорогою. Всі троє поплентались були за ним, але він махнув їм рукою. раз, другий, наказуючи повернутись. Здалека гукнув ще раз, щоб вони поспішали назад, бо

візник не схоче дождити й поїде. Тоді вони зупинилися й довго дивилися йому вслід. Ще видко було його приношене пальто, широкі, подерті штани з дешевого сукна, які не закривали черевиків, поруділий плоский капелюх на голові. Тільки обличчя вже не можна було розглядіти.

— Бачите, це батько там іде... Це батько там...— ридаючи, говорила Юдимова дітям.

Франека ці слова анітрохи не зворушили. Він спокійно-нісінько стояв на місці, колупаючи пальцем у носі.

Постать Юдима вже ледве чорніла серед летючого снігу. От він швидко спустився униз з пагорка і зник з очей.

Тоді Юдимова схопила Каролю за руку й побігла назад, щоб згаяти якомога менше часу, за який треба буде платити візникові. Вона стала кликати до себе й Франека, який з видимим задоволенням жбурляв вздовж шосе грудки мерзлої землі.

НА СВІТАНКУ

Рано-вранці вибрався доктор Юдим на огляд своїх хворих у навколишніх селах. Було це на початку квітня. Луки ще були мокрі, поля чорні, на шляхах стояли глибокі калюжі. Їх ще збільшував дрібний безупинний дощик; він сіяв хистку млу, що напливала за кожним повільним вологим зітханням вітерця. Але, перескакуючи тут і там через канави, чіпляючись за тини, можна було, не промокнувши, пройти хоч би й кілька верст.

Доктор був у теплій куртці, на ногах у нього були товсті чоботи з високими халявами. Він ішов, заглиблений у серйозні думки, і насвистував відому арію, так фальшивлячи при цьому, що тільки в Цісах, та й то серед поля, можна було подарувати це європейцеві. Дорога тяглася узліссям, пагорками та схилами. Вона то спускалася в яр, то підіймалася на узгір'я, то прямою лінією перетинала поле на галявині, розкорчованій у лісі. В низинах, де ґрунт був дуже вологий, вже пробивалася ясна травичка, нагадуючи нижній рум'янець життя на обличчі людини, ще недавно тяжко хворої, близької до смерті. На селянських ділянках було ще мокро й мертво. Доктор поспішав: йому хотілося швидше вилізти на найвищий пагорок, подивитися звідти на сонце, яке ще не виринуло з-за протилежної гори, але вже освітлювало землю.

В лісі, краєм якого він ішов, віяло весняною вогкістю. Мох, що висів на сучках ялин, мов сіре, брудне зимове хутро, наскрізь промок, з нього шохвилини падали темні краплини. Лише вони викликали рух поміж сплячими деревами. Здавалося, саме від них линуть вог-

кі лісові пахощі. Тут і там висіли на стовбурах обірвані клапті кори, мов забруднене лахміття: весна просочувала їх водою і повільно тягла до землі. В глибині розчищеного лісу ще стояла вогка темрява, з якої здіймалися випари. Стовбури осик здавалися якимись жовтуватими. Граби, блискучі від дощу, чорніли, як сталь. На ясній корі сосон угорі утворилися якісь затіки, ніби примхливі малюнки, контури предметів, обриси дивовижних облич... Серед намоклих стовбурів і густих гілок, обвислих від дощу, мов сонне видіння, що його ніяк відігнати, раз у раз з'являлися то схилена молода берізка, то осика, обсипана свіжими бруньками, мов розжеврілими вуглинами. В людині, яка дивилася на ці молоді дерева, щось раділо і вітало їх з глибокою ніжністю.

Юдим почував, що в цьому є щось сентиментальне, а може, навіть і гірше — але не міг подолати це почуття.

«Цих сентиментів,— думалось йому,— не можна ні різати, ні розглядати під мікроскопом, але що з того, коли вони все одно існують і є таким самим фактом, як і найдокладніше описана бацила».

Заглиблений у такі прості думки, він зайшов у ліс, присів на старий пень і став чекати. Темні хмари утворили в небі наче широку сіть, яка тяглася від краю до краю обрію і довгими бганками звисала вниз. Кожне вічко цієї сіті ронило дощик — сипкий, теплий, легкий, мов пух. В глибині залишалася глибока, яснозелена безодня, яку вже починав забарвлювати пурпур вранішньої зорі. Біля самого краю далекого обрію з'являлися білі й рум'яні хмарки, що викликали дивне хвилювання, мов чарівні очі замріяної жінки. Було тихо, так тихо, що можна було почути, як сиплеться дрібний дощик у калюжі, рябі від його краплинок. По землі скрізь бігли невеличкі струмочки, наче веселі малюки, що, невідомо з якої причини, вистрибом радісно біжать кудись.

Серед цієї тиші слух Юдима вразив лункий відгомін торохтіння коліс. Незабаром на вершині пагорка з'явилися оповиті парою коні і бричка. Коні були змучені й так забризкані грязюкою, що з гнідих стали майже сивими; забруднена бричка, кучер, фігура на сидінні.— все це мало на собі сліди довгої подорожі.

Юдим пильно вдивився в обличчя дами, яка сиділа в бричці, і впізнав панну Іоанну з маєтку.

На ній був французький яснозелений плащ з капюшоном, який вона накинула на голову, щоб захиститися від дощу. Здавалося, вона дрімала.

Дуже зацікавлений, звідкіля б у цю пору і такою незвичайною дорогою могла повертатися панна Подборська, доктор, майже не усвідомлюючи, навіщо він це робить, устав із пня й пішов краєм дороги назустріч бричці. Коли він був уже за кілька кроків від неї, панна Іоанна підняла голову й побачила його. На обличчі її з'явився вираз зніяковіння, навіть переляку. В першу мить вона насунула капюшон на очі, потім повернула голову... Доктор привітав її поклоном і з запитливим усміхом на устах зупинився біля брички.

— Що це за історія, панно Іоанно? Звідки ви ідете?

— Як бачите... Повертаюся з подорожі.

— Бачу. Мабуть, подорож ця була далека.

Кучер зупинив коні. Панна Іоанна заклопотано поскубувала край плаща. На її обличчі, «неймовірно» правдивому, як казали друзі, виразно вимальовувалось бажання приховати щось. Рум'янець дедалі дужче пломнів на щоках... Нарешті вона тихо вимовила:

— Я їздила до сповіді... у Волю Замецьку.

— Аж у Волю? Чому ж уночі? Не робіть цього іншим разом... Хіба ж так можна? Дощ іде, вночі ще холодно, а ви наскрізь промокли. Прошу пробачення, що я, непроханий, дозволяю собі втручатися, але як лікар вважаю за свій обов'язок зробити вам це зауваження.

А тимчасом Юдим робив його зовсім не як лікар. Серце раптом застукотіло йому в грудях. Це обличчя з опущеними очима, в глибині зеленого капюшона, пишне, розсипане волосся, що впало на лоб, а особливо очі, ці очі, й племінь рум'янцю на щоках... Все це, разом з чарами чудового лісу, начебто зливалось в одне ціле з сонцем, яке вириналило з туману над тихою, сонною лісовою глушиною. Юдим безпорадно стояв біля приступки брички й примруженими очима невідступно вдивлявся в полохливе ніжне обличчя.

— Е, панянку, що вже тут критися від пана, від лікаря...— випалив раптом кучер, повертаючись боком.— Не до сповіді ми, пане доктор, їздили з панночкою...

— Фелек! — вигукнула панна Подборська.

— Якщо ви не бажаєте...— промовив Юдим, скидаючи капелюх.— Я не хотів би вам завдати найменшої прикраси.

— Еге, цього ж не приховаєш, хоч би ми й на голови поставали... Вже люди й так язиками мелють...— говорив далі Фелек.

— Що таке?

— Ми, пане, їздили панянку нашу шукати, панну Наталю.

— Як це шукати? — здивовано прошепотів Юдим.— Чому шукати?

Замість відповіді панна Іоанна швидко схопилася і зійшла з брички. На обличчі її був вираз муки, все тіло тремтіло, мов у пропасниці. Вона зробила Юдиму знак очима, що хоче сказати йому всю правду, але щоб кучер не чув. Вони пройшли кілька кроків дорогою на гору. Фелек зрозумів свою роль і злегка стріпнув віжками. Коні рушили й стали поволі, нога за ногою, сходити з пагорка. Стукіт коліс об корені сосон і ялин, що перетинали дорогу, приглушував розмову.

— Наталька,— сказала панна Іоанна,— поїхала з дому без відома бабусі.

— Сама?

— Ні.

— З паном Карбовським?

— Так... з паном... з паном Карбовським...— Іоанна закуталася в плащ, наче її раптом пройняло холодом.— Бідна бабуся... Вона так жахливо мучиться. Зараз же пішла на могилу пана Януарія... лежала там у каплиці ницьма... Ми не знали... зовсім не знали, де Наталя... Такий був переполох!

— Ну, а звідки ж довідались?

— Пан Воршевич дізнався звідкілясь ще вчора, що Наталя поїхала у Волю Замецьку. Не можу зрозуміти, звідки він міг це взнати. Яка це кмітлива людина! Він догадався, що вони звінчаються саме в цьому костьолі, у Волі... Там є ксьондз, кажуть, дуже несимпатична людина. Він згодився звінчати їх. І ось тому бабуся вчора вночі вирядила мене туди. Я поїхала негайно. Ми мчали щодуху, але все даремно. Справді, вони там звінчались. Коли я приїхала, вже було пізно: вони виїхали і доручили сказати, коли хто питатиме, що їдуть просто за кордон.

— Але ж, панно Іоасю, це було... Можна було передбачати, якщо не це, то щось подібне.

— Ах, пане доктор! Яка ж моя роль у всій цій справі!

— Ваша роль?

— Я була її вчителькою, менторкою, майже повіреною. Я догадувалась, ні, я навіть знала про їх кохання, але терпіти не могла цього добродія і, мабуть, тому думала, що це захоплення швидко мине. А тепер всякий може сказати, що тут і мій вплив. Всякий може це сказати і — на жаль — матиме деяку рацію. Я часто говорила з Наталькою про те, що в подружньому житті без кохання бувають жахливі речі, які мене сповнюють глибокою зневагою, що вона не повинна, не повинна ніколи в житті... Хто ж міг передбачати, що вона так це зрозуміє!

— Заспокойтесь, панно Іоанно... на панну Наталю подібні розмови, мабуть, не дуже впливали. Це була натура самостійна, смілива, незалежна.

— О, так, незалежна. В листі до бабусі, який я везу з собою, вона пише, що свій особистий капітал, успадкований нею від матері, вона забирає цілком, бо, як повнолітня, має на це право. Вона так і пише бабусі... «Як повнолітня...»

— І великий це капітал?

— Здається, чималий.

— На деякий час буде пану Карбовському що пускати димом.

Панна Іоанна раптом зупинилась, наче згадавши щось. Звела на Юдима очі, блискучі, сповнені лукавства.

— Але ж я кажу все це, а мені й на думку не спадає, що вам, можливо, дуже прикро...

— Мені? Прикро?

— Ах, ви ж... Адже й ви були закохані в Натальку... Пробачте мені...

— Я? — сказав Юдим. — Я був закоханий?

— Повірте, я без усякого лихого наміру розповіла вам все це!

— Ви даремно мене жалієте, бо це зовсім не засмутило мене. Даю вам слово чесною людини, я не закоханий у панну Наталю. Ні, ні, — вигукнув він радісним голосом, і очі його спалахнули. — Я зовсім не закоханий в неї!

Цим несподіваним признанням ніби вичерпалась до краю їх розмова.

Вони пройшли кілька десятків кроків мовчки, не в силі вимовити більше ні слова. Панна Іоанна, нарешті, прискорила кроки й промовила:

— Мені вже треба їхати.

Юдим провів її до брички

Коли вона подавала йому руку, на обличчі в неї був вираз болючої тривоги, мов у людини, яка силою передчуття бачить щось, чого свідомість ще досягнути не може. Юдим дивився на неї широко розкритими очима. Допмагаючи їй скочити на приступку брички, яка зупинилася серед багнистої дороги, він відчув всю її близько, близько, майже в своїх обіймах, і на мить голова йому запаморочилась.

Хто б повірив, що це вона, та сама дівчина, що це запах її волосся? Досі він вбачав у ній людину-сестру, розум і серце, істоту із свого оточення, з того кола, в якому заради чогось високого, але незрозумілого юрбі егоїстів, невтомно й радісно працюють і борються споріднені душі. Тепер він шаленів від щастя: вона не тільки товариш! Якись безумні мрії вповзали, мов змія, в його серце. У нього було таке відчуття, ніби колір її волосся, його п'янкий запах стали вже навіки його власністю.

Якась болюча турбота й невимовна ніжність сповнили його, млосний жаль овіяв пахощами квітів. Всі ці почуття, нові й несподівані, глибоко вразили його й примусили замислитись.

Бричка покотила і зникла на повороті.

Юдим відчув, як серце його стискається й тремтить. Він стояв на узліссі й люто дорікав собі, що так швидко припинив розмову з Іоанною і дав їй поїхати.

Адже стільки ще треба було сказати їй, стільки речей, незмірно важливих для нього! Кожне з цих слів, що тепер наче виринало з мороку, мало свій одвічний початок, якісь свої власні обриси, свій зміст і місце в житті, своє логічне значення, як часом буває логічним вдалий тон — органічна частина симфонії. В кожному з цих слів був замкнений неосяжний світ — весняні простори, де віють пахощами вологі поля й тихо шелестять високі дерева.

Ліниво плентався він дорогою до села, розташованого на тому краю долини. Коли він був на вершині па-

горка, сонце вибилося з-за хмар над далекими лісами. Душа Юдима тяглася до цього світла, мов велетень, що плечима сягає небес.

Він раптом зупинився, побачивши на багnistій дорозі сліди Іоасиних маленьких черевичків. Погляд його затримався на цих правильних обрисах на піску. В думці він захоплено споглядав ніжки, які доторкалися до цих місць. Бачив струнке, витончено прекрасне тіло, дивитись на яке було невимовною насолодою.

Заплющивши очі, заглянув він у глибину своєї душі.

В цю мить в нього увійшла тиха свідомість, що просто й правдиво розв'язувала болючу для нього загадку. І він радісним усміхом привітав її:

— Але ж так! Зрозуміло! Це — моя дружина.

В ДОРОЗІ

На початку червня Юдимова одержала з Швейцарії від чоловіка листа, в якому він кликав її до себе. Віктор писав, що на заводі тут заробляє більше, ніж у Варшаві, що йому доводиться багато витратити на себе, бо харчується він у трактирі, що взагалі швейцарська їжа не лізе йому в горло. Він перелічував деякі страви, от як суп із швейцарського сиру, картопляний салат, різні напої, виноградний сік та інші, вразивши всіх дивовижністю такого харчування.

Іншого виходу не було. Заробити сама на дітей, на себе й на тітку Юдимова не могла; крім того, вона боялася, що чоловік може покинути її, загинути десь на краю світу. І тому, раз він цього хотів, раз наказував їй приїхати — нічого іншого не залишалось, як послухатись.

Вона продала, що могла, і, одержавши паспорт, вирушила в дорогу. Хтось із знайомих сказав їй, що через німецький кордон заборонено перевозити плаття. І от вона, розпоровши все, що в неї було кращого, намотала на себе різне ганчір'я і так, з зеленою дерев'яною скринькою в руках, поїхала. На вокзалі зібралося кілька приятелів Віктора. Тітка ридала... Діти були щасливі. Сама Юдимова, не звикнувши до бездіяльності, у вагоні тільки те й робила, що дрімала. Квиток вона купила просто до Відня, де на вокзалі повинен був зустріти її один знайомий, який говорив по-польськи.

Юдимова не знала жодного німецького слова. Перед від'їздом її навчили говорити: вода, хліб, два, три й так далі, але все це переплуталося у неї в голові.

Вже проїхали кордон, вже й ніч настала, а в вагоні все розмовляли по-польськи. Юдимова почувала себе добре. «Так от він який, закордон,— думала вона.— Адже й тут чудово можна говорити з людьми... Трохи тільки інакше якось вимовляють, а все ж таки по-нашому».

Вона поклала дітей біля себе, сама теж скорчилася збоку на лаві. Нерви її, звиклі до постійної чуйності, скористалися з хвилинного відпочинку. Сон зморив її. Вона заснула, але це була легка дрімота у вагоні третього класу, швидше якийсь дивний напівсон, коли чуєш і гуркіт і двигіння,— все відчуваєш, і водночас наче перебуваєш десь далеко-далеко, за тисячу миль...

Поїзд мчав у темряві. Час від часу в вікнах вагона мигтіли вогні станцій і швидко зникали, наче підхоплені свистом локомотива. Коли поїзд зупинявся, чути було деренчання електричних дзвоників, в яких ніби звучала якась зловісна фраза, розбиваючись на тисячі однонаїтних відгуків...

Так вчувалося Юдимовій в сонному маренні. То звідусіль дивився на неї жах величезними очима, то він зникав, перетворювався на любі видіння — здавалось, вона бачить рідних, близьких людей, розмовляє з ними. І раптом зринали знайомі брудні цехи тютюнової фабрики, набридлі до нестями. Всі почуття, звиклі до задухи, гуркоту й метушні, линули тепер у невідомий світ. Зростала солодка, несміливо радісна підсвідомість того, що вона, Теося, тепер вища від усіх, хто працює зараз у брудноті й задусі, як працювала недавно вона.

Йї судилося вирушити в світ, в світ... Вона їде у Відень. Якщо доведеться колись повернутися до Варшави, вона ні за що не дозволить тітці бундючитися перед нею та сипати щохвилини порадами, придатними на всі випадки життя. Ну, що тітка знає? Що тітка може знати? Чи була тітка, приміром, хоча б у Відні? Бачила тітка світ, Європу?

І ввижається Теосі крізь сон, що вона бачить стару. Сидить заплакана на скрині під вікном. Де це, в старій їх квартирі на Теплій, чи деінде? Якась комірka, чи то на горищі, чи в підвалі... По кутках морок, вогкість, смуток. Тільки на одну щоку тітки Пелагії та на її худу стиснуту руку падає з вікна бліде світло. Стара не каже нічого і, звісно, хоч убий її, не обізветься й словом.

Вона затялась. Проплакала, мабуть, своїм звичаєм, цілу ніч, а тепер мовчить і тільки дивиться спідлоба холодними очима. Лише часом по її міцно стиснутих губах пробіжить блідий, короткий, наче хворий усміх... Та хоч би зітхнула вона, хоч би слово промовила... Знає стара все, хо-хо... нічого від неї не приховаєш. Через три місяці пригадає тобі, що ти робила, яке слово сказала ось тоді й тоді, як дивилася на неї. Теоя крізь сон почуває якийсь безглуздий, нестерпний жаль. Йй хочеться звернутися до тітки, хочеться верескливо запитати:

— І чого це ви, тьотю, сидите в біса, мов Коперник на стовпі? Що ви собі думаете? Вкрали ми щось, чи може, спалили кого?

Але не те, не те! Не такі слова треба казати... На них тітка знайшла б відразу не одну, а сто відповідей. Тут зовсім інше. Адже вона, Теоя, повинна була виїхати, повинна була послухатись чоловіка, якщо він кликав її до себе. То ж нехай тітка тільки скаже, що вона зробила погано! Принаймні звільнилася від цієї старої злюки раз і назавжди... От тільки це дивне почуття... Чогось несмила дивитися на стару, хоч як та їй обридла...

Раптом щось шттовхнуло Теосю і вдарило об стіну. В дрімоті вона похилилася вбік і сперлася плечем на чоловіка, який сидів біля неї на лаві. Це був високий, плечистий здоровань з люлькою в зубах. Він зміряв її злим поглядом і щось пробурчав. Обличчя в нього було темне, широкі, ніс орлиний. Він зайшов у вагон, коли вона заснула. При скупому світлі лампочки Юдимова крадькома оглянула цього нового пасажира і ще кількох інших, що сиділи в купе. Все це були якісь нові люди. Видно, сіли в вагон вже давно, бо встигли навіть заснути. Хтось із них голосно хропів. Навпроти неї якийсь чоловік у твердому круглому капелюсі раз у раз клював носом. Видко було тільки цей капелюх, бо голова звисілася на груди, а обличчя заховалося в піднятому комірі пальта. Капелюх опускався чимраз нижче, весь корпус сплячого кумедно хилився наперед. Здавалось, от-от він всією своєю вагою навалиться на Карольцю, яка спала в кутку протилежної лави. Юдимова хоче скрикнути, але дивний страх охоплює всю її тремтінням. В кутку спав хтось інший: худе його обличчя, притиснуте до стінки, трусилося і раз у раз стукалося об неї. З широко роззявленого рота вихоплювалось спазматичне хропіння.

Дивлячись на цих людей, Юдимова ще дужче злякалась. Вона глянула в вікно і з подивом помітила, що вже розвидняється і можна побачити місцевість. Коротка весняна ніч швидко танула. Сіруваті обриси далекої рівнини мигтіли перед очима. Від цього серце в неї стислося так боляче, наче хто щосили здушив його рукою.

«Це вже, мабуть, чужа земля...» — подумала Юдимова і з якоюсь тривогою й водночас із шанобливою покорою обвела поглядом пасажирів, що спали у вагоні.

Поїзд мчав. Місцевість ставала дедалі люднішою. У відкритому полі червоніли мури фабрик, скрізь видко було будинки, вежі костьолів...

Вже зовсім розвиднілось, коли з'явилася велика ріка, а за нею ряди чорних, задимлених стін.

Незабаром поїзд зупинився. Всі пасажирини вийшли з вагона, Юдимова теж пішла слідом за ними. Діти були заспані, втомлені, бліді, сама вона ледве трималася на ногах. В ту мить, коли вона зупинилася посеред широкої платформи, до неї підійшов якийсь бідно одягнений чоловік і промовив по-польськи:

— Я вас відразу впізнав.

Юдимова вдивилася пильніше в обличчя незнайомого і теж пригадала, що бачила його колись. Він узяв її речі і сказав, щоб вона ішла за ним. Вони вийшли з вокзалу і довго брели різними вулицями. Віленець говорив охоче й багато. Це був давній знайомий Віктора. Тут, у Відні, вони побачилися знову. Віктор написав йому, щоб він зустрів його дружину, коли вона в призначений день проїжджатиме через Відень, і допоміг їй рушити далі.

Сьогодні він навіть на фабрику не пішов, щоб як слід зайнятися ними. Вони втомлені, видно. Ба-ба! Така далека дорога! Від самої Варшави! Ну й що ж там, у тій Варшаві, чути? Славне місто Варшава, нічого не скажеш, веселе, хоч і далеко їй до Відня... Юдимова ледве обзивалась. Вона якось соромилася незнайомої людини, і їй хотілося швидше відпочити...

Вони прийшли в бідний квартал, піднялися на четвертий поверх великого будинку і незабаром опинилися в звичайній тісній робітничій кімнаті. Приятель Юдима був одружений з віденкою, яка ні слова не розуміла по-польськи. Проте вона говорила дітям і Юдимовій якісь смішні слова, задавала їм тисячі питань, сміялася, витирала очі... Після сніданку їм постелили постіль на ши-

рокій канапі, і Юдимова прилягла, але, незважаючи на втому, не могла навіть заплющити очі. Минала година за годиною, а вона все думала, як їй доведеться їхати далі.

Тільки тепер вона зрозуміла, що опинилася серед чужих. Товариш Юдима, який говорив з нею по-польськи, став їй дорогий і близький, мов брат рідний. Коли він виходив з кімнати, вона тремтіла від самої думки, що він пішов зовсім і більше не повернеться.

Надвечір треба було їхати на вокзал. Опікун посадив їх усіх у великий фургон, напханий, як бочка оселедцями, і повіз на Західний вокзал. Там він купив Юдимовій квитки до самого Вінтертура в Швейцарії і, поки вони чекали другого дзвінка, нашвидку став навчати її різних німецьких слів. Насамперед він радив їй запам'ятати два слова: умштайген і Амштетен.

Втопивши в неї свої витрішкуваті, бліді очі й рухаючи кадиком, він пояснював їй:

— Амштетен — це станція, де ви маєте пересідати на поїзд, що йде в Зальцбург, а умштайген — це значить пересідати. Тільки весь час питайте кондуктора: Амштетен? Амштетен? Як він скаже «так» або кивне головою, значить, вам тут і пересідати на поїзд до Зальцбурга — умштайген. Розумієте?

— Розумію... — шепотіла Юдимова, вся тремтячи від страху.

Крім цього, він навчив її ще кількох необхідних слів. Але тут ударив дзвінок і юрба посунула до вагонів.

Товариш Кінцель відшукав зручне місце і не без зусиль захопив його для своїх протеже. При цьому він завів сварку з якимось товстуном, що хотів вмотитися саме на цій лаві. Юдимова, звісно, не розуміла, в чому річ, але з тону їх розмови збагнула, що тут може вибухнути скандал, і стала просити свого супутника, щоб він припинив це, бо вона боїться. Кінцель кінець кінцем угамувався, влаштував дітей, клунки поклав на горішню полицю, все продовжуючи навчати Юдимову. Та от пролунав третій дзвінок, мов короткий злий вигук, і знайомий зник за вузькими дверима купе.

У вагоні було повно людей. Стояв гамір...

Юдимову охопив розпач, бо, напружено вслухаючись у ці розмови, вона не могла вловити жодного знайомого звука.

«Амштетен, умштайген, Амштетен, умштайген,— без упину звучав їй у вухах голос віденця, хоч його самого вже давно не було в вагоні.

Поїзд поволі рушив з місця. Вогненні білі ліхтарі раз у раз підскакували до вікон вагона, наче якісь палаючі пащеки, що, здавалося, гналися за цим рухомим людським гніздом. От блиснув останній — і поїзд провалився в темряву, наче відірвавшись від світла. Діти розвередувались. Карольця ревла, Франек почав сперечатися з матір'ю за якусь дурницю. Юдимова зовсім розгубилась. Вона втратила точку опори, і її охопило те страшне почуття, коли людина вже не володіє собою, коли в ній щось рветься й вибухає, як порох, коли щось сліпе й незрозуміле кидає її, куди схоче. Горло їй стиснуло, в душі був хаос, хаос... Вона нерухомо сиділа на лаві і не була певна, що за хвилину не схопиться, не кинеться за двері, щоб утекти разом з поїздом кудись далеко-далеко, в глуху, страшну, безпросвітну темінь. Вона і сама не могла б сказати, скільки це тривало.

Та от двері відчинилися і просто в вічі сяйнув ліхтар кондуктора. Юдимова вийняла свої квитки і подала йому. Той уважно їх оглянув, пробив і, повертаючи назад, монотонним голосом промовив:

— Амштетен, умштайген...

Ці слова прозвучали для Юдимової, мов найніжніша розрада. Може, бог дасть, вона все розумітиме, як ці слова.

— Слава тобі, господи милосердий... Хай буде благословенне ім'я твоє,— шепотіла вона радісно.

Блиск ліхтаря згас у дверях. У вагоні залягла півтемрява. Ще лунав гомін розмов, у протилежному кутку щохвилини вибухав сміх і вереск якихось огидних жінок, але все це вже не так мучило Теосю.

Поїзд гуде, гуде... Коли добре вслухатися, здається, що можна впіймати слова — не слова, які плывуть з-під його коліс... Ах, ні, це не слова... Це мов спів, що проникає в тебе, та невідома музика, яка залишає в душі людській глибокі, святі звуки, мов ті скорботні молитовні мелодії, що лунають під високим склепінням костюлу св. Яна:

Розірвалася завіса,
Земля двигтять, падають скелі...

Спів цей наче несе тебе кудись далеко, далеко, відриває від усіх мук життя, і теперішніх, і минулих, і майбутніх, вириває з кліщів недолі, без болю відвертає від чоловіка, від пам'яті батьків, від любові й ненависті, навіть від Франека й Каролі. Все стає тобі якимось чужим, байдужим. Ці звуки несуть тебе в далечінь, на святе поле, поросле ясною травичкою. На квітах виблискують перлисті роси. Хто обмие цією білою росою свої босі, скривавлені ноги, той знов стає людиною, самим собою, самотньою, вільною душею. І тихі сльози пливуть в душу, мов чудодійні ліки, що гасять вогонь всякої рани. Чи то холодний спокій, чи запашний вітерець овіває змучене обличчя.

Часом ще набігає розпач... Часом смертельна тривога так загострює зір, що здається, наче ось тут, біля себе, бачиш якісь страхітні привиди нещастя, але потроху все це зникає, зникає...

Зашумів дрібний дощик. Пасажири у вагоні раз у раз змінювались. Стали заходити селяни в коротких каптанах, з люльками в зубах; проїхавши дві-три станції, вони виходили, поступаючись місцем іншим. Повітря в вагоні стало таке жахливе, що маленька Каролька мало не зомліла. Коли вона трохи заспокоїлась і задрімала, Юдимова присіла біля неї в кутку, заснула й проспала вигуки «Амштетен!», які лунали за вікном.

Більшість її колишніх супутників вже вийшла з вагона, зайшли інші, а вона нічого цього не знала. Коли Теося прокинулася, був уже день. Вагон майже спорожнів. З вікон видко було якийсь пагористий, на диво зелений край. Чудові луки тяглися поміж узгір'ями. Десь опівдні поїзд зупинився, і всі пасажери стали виходити з вагона.

«Це, певно, вже Амштетен...» — подумала Юдимова.

Вона стягла згори свої клунки, позбирала їх і вийшла на перон. З тремтінням прочитала на вокзалі іншу назву. Болючий страх охопив її: чи не трапилося з нею щось недобре?..

Станція була невеличка. Поїзд, яким вона приїхала, перевели на іншу колію, паровоз відчепили. Він стояв порожній, наче віз без коней. Пасажири порозходились, навіть носії всі зникли з перону. Юдимова не знала, що їй робити. Вона стояла біля своїх клунків і з жахом оглядалася навколо. Їй здавалося, що в цьому чеканні чогось невідомого минули вже довгі години.

Нарешті із станційної контори вийшов якийсь залізничник, підійшов і щось запитав по-німецьки.

Юдимова, звісно, нічого ніяк не зрозуміла. Тільки через кілька хвилин вона ледве змогла тремтячим, несміливим голосом вимовити:

— Амштетен? .

Залізничник глянув на неї, усміхнувся, знову задав питання, друге і, не діставши ніякої відповіді, відійшов геть. За хвилину він повернувся і знову почав щось говорити. Побачивши, що жінка нічого не розуміє, він узяв її за руку, вивів з перону на вулицю і показав рукою на місто, що лежало в далечині. Тут тільки Юдимова зрозуміла, що справді трапилось щось погане. Вона знайшла в кишені квиток і подала залізничникові. Той прочитав, витріщив на неї очі, здвигнув кілька разів плечима, віддав їй назад квиток і знову, як тільки міг виразніше і ясніше, став говорити, розмахуючи руками. Нарешті буркнув щось гостро й хрипко і пішов зовсім. Юдимова все стояла на тому самому місці, сподіваючись, що він, може, повернеться й направить її кудись, але даремно.

Більше він вже не з'являвся. Тимчасом до вокзалу стали під'їжджати навантажені вози, бігунці, карети. Юдимова вже хотіла була повернутися назад на перон, але сторож заступив їй дорогу і, щось без упину говорячи, повів назад на вулицю.

Стояла спека. Діти, голодні, втомлені, скиглили й просили пити. Хвора Карольця похитувалася і жалібно скаржилася, що в неї болить голівка. Треба було дістати десь трохи чаю, якого дитина з плачем просила. Юдимова попленталась в напрямі до міста, тягнучи свої речі на спині та в руках. Вона йшла порожнім, заллятим сонцем шосе, яким у хмарах куряви сунули величезні фургони. Жінка почувала себе страшенно втомленою, знесиленою. Їй здавалося, що вона зараз знепритомніє, і коли б хтось скинув її з дороги в канаву й почав топтати ногами,— це б її, мабуть, нітрохи не здивувало. Очі її бачили фургони, які їхали по дорозі, бачили будинки в далечині, обриси високих костьолів і фабричних димарів, але водночас їй ввижались якісь небувалі речі. Здавалося, цей вигнутий, побілений вапном паркан зараз зірветься з місця. З городу, засадженого буряками, бігло щось невидиме, але таке страшне, таке огидне... Теосі ввижа-

лося воно у випарах, що тремтіли над землею. В грудях, в суглобах, в серці, навіть у корінні волосся вона почувала його страшні очі... Це нечистий тягнувся до неї з-за паркана на гнучких ногах, врослих у землю. Він захлинався від сміху, зростав, довшав, весь трусився. В нього були довжелезні руки й очі, що вгризалися в серце, мов собача пащека...

— Господи, господи, помилуй,— з жахом шепотіла жінка, витираючи піт з обличчя й протираючи очі, щоб відігнати привид, але він не зникав. Страх об'ймав її, мов широка сіть, яку хтось обкручує, обкручує навколо неї. І цей тихий шепіт у вухах, такий знайомий ще з давніх страхіть дитинства...

Франек ішов попереду і незабаром став розважатися. Він збирав каміння й жбурляв його в городи. Жбурнув так раз, другий, третій, а за четвертим десь неподалік забряжчала розбита шибка. Почувши цей брязкіт, Юдимова зрозуміла, що Франек розбив чиясь вікно, і раптом відчула до сина страшну ненависть.

«От зараз візьму й задушу щеня! — майнула в голові думка.— Ще прибіжать і почнуть вимагати, щоб заплатила за шибку...»

Теося йшла дорогою і диким поглядом дивилася на Франека, який, посвистуючи, засунувши руки в кишені, роздивлявся навколо. Вона змушена була щохвилини зупинятися для відпочинку й класти на землю або на купу каміння, наваленого на дорозі, свої важкі клунки. Піт заливав їй обличчя, одяга різала тіло. Обважнілі, набряклі ноги немов сочилися кров'ю. Маленька Карольця пленталася біля матері, але здавалась їй тепер не рідною і любою дитиною, а якимось відром води, що від його ваги дерев'яніє рука.

Так доплентались вони до моста, під яким, далеко внизу, котилися ясноблакитні води ріки.

На мосту стояв гамір. Кожен оберт колеса, кожен крок коня викликали луну, яка довго не змовкала. Біля входу на міст Юдимова присіла відпочити, зомліваючи від втоми. Вона дивилася на місто, що ясніло під сонцем на тому березі ріки... На хвилину в серці стало якось чисто й спокійно. Хтось наче радив їй, щоб вона ішла на ясну луку, намовляв, кликав її туди. Та вона вже не могла побачити в своєму серці цієї луки, і розпач, мов раптовий вихор, налетів на неї.

«Навіщо ж я іду, куди?» — запитувала вона себе, і внутрішні глибокі ридання шматували її груди.

— Адже це не Вінтертур, не Амштетен. Що ж це за місто? — голосно гукала вона, не відриваючи від нього висохлих очей.

І сиділа так, безпорадна й безсила, мов билінка, підхоплена вітром.

Діти зійшли з моста і стали розважатися, жбурляючи камінці в воду. Якби вони навіть попадали з кручі Теося і тоді б нічого не помітила.

З цього заціпеніння її вивів чийсь голос. Перед нею стояв високий поліцай в мундирі й касці і щось говорив їй, показуючи очима на речі та на дітей. Вона ледве глянула йому в очі і голосно промовила по-польськи:

— Та брешти собі, собако, хоч і цілий день! Мені все одно.

Поліцай повторив свої слова голосніше.

— Ти краще скажи, як це місто називається? — з серцем спитала Юдимова.

Німець витріщив очі і знову заговорив щось. Бачачи, що жінка йому не відповідає і навіть не звертає на його слова ніякої уваги, він схопив її клунок і жестом показав, щоб вона взяла його на спину. Їй нестерпно захотілося плюнути йому просто в очі, і вона насилу втрималася. Кілька десятків кроків вона пропленталась, почувуючи, що зараз умре. Холодне заціпеніння, що охопило її, поволі стало виливатися в якесь невиразне, неусвідомлене бажання. Сил не було навіть додумати його до кінця. Якимись рештками думок вона ловила це дивне, незрозуміле ще їй самій прагнення — зробити щось, зробити негайно...

Поліцай вже не було... Юдимова знов зупинилась, поклала клунок на залізний бар'єр і стояла так на одному місці, невидючим поглядом водячи навколо. Вона не почувала вже більш нічого, крім того, що важкий клунок пече їй спину, і дедалі дужче розгорялося в ній зрадливе оманливе бажання, що давало надію на спокій.

Довго стояла вона так, наче пригвинчена залізними гвинтами до тротуару й бар'єра.

Посеред вулиці по круглих каменях котилися в напрямі до вокзалу омнібуси й екіпажі. Раптом погляд Юдимової зупинився на парокінній колясці, що проїздила мимо. В ній сиділа молода гарна пара, елегантно

одягнена. Дама, в скромному солом'яному капелюшку, заслоняла ясною парасолькою молодого чоловіка. Обое з чогось сміялися, кидаючи навколо веселі, щасливі погляди.

Юдимова здригнулася, наче хто штовхнув її вперед. Вона покликала дітей і швидко пішла за коляскою, голосно говорячи сама до себе:

— Такі щасливі люди, такі щасливі... Може, вони й допоможуть мені... Господи, господи милосердій...

Коляска їхала повільно, і вона, щосили поспішаючи, весь час бачила її перед собою. Голови їздців раз у раз нахилилися одна до одної. Удвоє швидше, ніж звідти, Юдимова пробігла відстань між мостом і вокзалом.

Вона опинилася біля станції майже одночасно з коляскою. Молода пара щойно вийшла з неї і стояла поруч, в той час, як носій виймав чемодани. Юдимова ще не знала, що саме вона зробить, і тільки чекала хвилини, коли підійде до них і заговорить. Чому саме до них — вона і сама не знала. Все ество її охопив непереможний порив, вся воля напружилася в одному бажанні: підійти, заговорити!..

— Візьми в нього номер і ходім у залу, — раптом промовила по-польськи молода жінка до свого супутника.

В Юдимової аж ноги підломилися. В очах їй потемніло. Похитуючись, мов п'яна, вона підійшла до дами і з сміхом та плачем забелькотіла:

— Пані! Пані! О, моя красуне... Пані, пані ангельська!

Незнайомі з ласкавим усміхом обернулися до неї. Вони обмінялися кількома словами по-французьки, а потім з увагою і співчуттям почали слухати безладну історію пригод Юдимової. З особливим інтересом розпитувала її про все молода жінка.

Юдимова показала свій квиток, і це остаточно переконало їх, що перед ними не дурисвітка й не жебрачка. З наказу дами, носій забрав у Юдимової речі й поніс у зал разом з чемоданами. Дітям дали по чашці молока. Тут тільки Юдимова розплакалась. У молоді пані теж блиснули сльози на очах. Чоловік її пішов з квитком у касу і пробув там досить довго. Нарешті він повернувся і повідомив, що все гаразд, що, внаслідок його клопотань, Юдимову довезуть до Амштетена, звідки вона піде, куди їй треба. А вони пересядуть у поїзд, який іде

в Італію. Від самої лише думки про те, що їй доведеться з ними розлучитися, Юдимову охопило тремтіння. Але молоді поспішили заспокоїти її, запевнивши, що тепер вже не дадуть їй загинути, що вони зобов'язують кондукторів і начальство доставити її на місце у Вінтертур.

Молода пані почала жваво її розпитувати про всяку всячину.

— Ви з Варшави їдете? — спитала вона між іншим.

— Так, пані, з Варшави.

— А як же вас звуть?

— Звуть мене, панусю моя, Юдимова.

— Як, Юдимова? — здивовано перепитала красуня, широко розкриваючи свої чудові блакитні очі.

— Прізвище таке, панусю, — Юдимова.

— Тобто вашого чоловіка звуть... як? Юдим?

— Так, Юдим.

— Правда? — шепнула та з цікавістю. — А може, у вашого чоловіка є родич, доктор Юдим, пан Томаш Юдим?

— Це рідний брат чоловіка! Брат рідний, — вигукнула Юдимова. — То ви, панусю, знаєте брата?

— Так, знаю трошки, — відповіла пані Наталя і, повертаючись до чоловіка, спитала пошепки: — Ти чуєш?

— Виявляється, у тебе були зальотники в усіх колах суспільства... — зауважив Карбовський.

— Хотіла б я подивитися тепер на нашого чванливого пана доктора...

— Справді, цікаво було б! Як би він зустрівся із своєю ріднею, що подорожує таким оригінальним способом...

Зала стала наповнюватися пасажирами. Залунали дзвінки, до перону підійшов поїзд. Юдимову влаштували в вагоні третього класу. Карбовські їхали першим. День вже хилився до вечора.

На станціях, де поїзд зупинявся на кілька хвилин, молоде подружжя виходило із свого вагона. Походжаючи по перону, вони заглядали до Юдимової, розмовляли з нею, з дітьми. Пані Наталя цікавилася здоров'ям маленької Карольці, яка спала неспокійним сном на руках у матері. Вона приносила їй то вина, то чогось поїсти, то яких-небудь ліків. Вона віддала їм свій, трохи вже прив'ялий, букет квітів, півпляшечки духів, своє віяло, надарувала хлопчикові різних гарненьких дрібничок.

Коли вони з'являлися на пероні та походжали, жваво розмовляючи й пестячи одне одного поглядом, усміхом і кожним словом, Юдимова не зводила з них очей. Уста її шепотіли ніжні, пестливі слова, зворушливі, прості народні побажання, вся душа була повна благословень, які вона виливала на цю щасливу пару.

— Щоб тебе чоловік твій завжди хотів, як тепер!..— шепотіла вона.— Щоб ти йому завжди була люба... Щоб він кохав тебе до самої смерті... Щоб ви мали гарних, великих, здорових, розумних дітей... Щоб ти їх без великого болю родила... Щоб над ними ночами сліз не проливалася...

Подарований їй букет троянд вона тулила до уст, вбираючи в себе його пахощі, нюхала духи з насолодою і якимсь майже побожним захватом перед молодою панною. Ці пахощі наче підсилювали її вдячність, обернувшись на дивне тужне захоплення. Вона ловила поглядом кожний рух пані Наталі, не зводила з неї очей, бачила її перед собою навіть тоді, коли поїзд рушив з місця і мчав серед узгір'їв, позолочених надвечірнім сонцем.

Вночі, в Амштетені, Қарбовські розлучилися із своєю протеже. Але ще до цього кондуктор поїзда, який ішов у напрямі до Інсбрука, почав виявляти до неї таку незвичайну увагу й піклування, які свідчили, що він одержав за це принаймні п'ять гульденів. Юдимову з дітьми влаштували в окремому купе, яке замикалося на ключ.

Юдимова була втомлена до такої міри, що цілу ніч не могла заплющити очей.

Вона лежала на твердій лаві і напружено дивилася у вікно.

Ніч була ясна, місячна. На світанку далекий обрій заслонили гори. Гірські хребти, спочатку круглі, ставали зубчастими, наче їх хто вищербив, і здіймалися дедалі вище. Юдимова бачила гори вперше в житті. Це видовище, незнайоме для людини, яка все життя прожила в місті, на низовині, здавалося їй наче продовженням того, що вона пережила за минулий день. В душі її цей краєвид і всі пережиті події зливалися до купи, відбиваючись, наче в воді, і створюючи дивовижну картину. Вона дивилася у вікно нібито не на гори, а на цю картину в глибині своєї душі. Серце її тремтіло, і внутрішній зір пильно вдивлявся в це незнане видіння.

Що це за країна така? Чи це країна? Хто ці чудові люди, яких вона побачила там, у тому жахливому місті? І чи це люди? Хто їй сказав, щоб вона пішла за ними? І...

При цьому запитанні душа її мліла й наче тонула в сльозах. І тоді, охоплена невимовним страхом, вона запитувала у нічних глибин, у гірських пасм, у святого відбитку в своїй душі, ніжного й лагідного, наче заллятого морем сліз:

— Хто ж їх послав?

Високі гірські вершини були наче посріблені сяйвом місяця. Їх гострі обриси мали тепер м'який, наче людський вираз. Здавалось, вони мріють про щось, замислились і кам'яними очима вдивляються в безхмарну блакить, всіяну зірками. І ще здавалось: вони, так само, як людина,— не можуть побачити...

Часом погляд Юдимової падав у безодню, коли поїзд мчав скелястими кручами Арльберської дороги. Десь у глибині прірви, серед бездонних ущелин, по сонному, слизькому, чорному камінню струмувало біле, зеленкувате шумовиння вод Інна.

Цей краєвид не викликав у Юдимової подиву. Серце її сприймало враження й тихо, обережно, дбайливо, мов дорогий скарб, ховало десь у глибині. Часом навколо вагона стелилася непроглядна темрява, повна диму й гуркоту. Юдимова не знала, що це таке, але вже не відчувала страху. Цієї ночі вона піднеслась над слабкістю тіла і навіть над хвилюваннями душі.

Та от сріблясті краї верховин раптом згасли, наче хтось обережно зняв їх з височини. Чимраз дужче виступали з тіней сірі кручі й грані скель, розриваючи темряву, що стелилася внизу. Гірський ранок сходив з височини.

Юдимова з дітьми їхала ще весь наступний день і цілу ніч. Діти так потомилися, що немов отупіли. В роті у них пересохло, з'явилися болячки. Всі трое кашляли, кидалися уві сні.

В Буксі австрійський кондуктор передав Юдимову швейцарському, який окинув пасажирів іронічним поглядом. Переглянули їх речі, замкнули в вагоні, і вони рушили далі.

В сяйві нового дня перед очима їх з'явилося незабаром щось неземне. Юдимова дивилася і не вірила власним

очам: то було холодне, блакитне, таємниче озеро Валлензее. Перші промені, що падали з верховин, мигтіли на хвилях, які здіймалися в холодній сутіні. Ця прозора глибочінь, що наче спускалася в темну прірву, знову примусила затріпотіти серце Юдимової. Їй здалося, що вона вже бачила ці води уві сні, ішла по них з насолодою, що там, на їх кам'янистому дні, лежить свята таємниця...

Тимчасом берег озера швидко вигнувся й заслонив від очей блакитні води. Поїзд вибіг на широку рівнину. Гори зникли, і тільки вершини ялин ще мріли в далечині. Навколо, скільки око сягне, тяглися білі від меліси луки, посеред яких, мов безконечний сад, густо росли фруктові дерева.

Близько одинадцятої години поїзд зупинився у Вінтертурі. Почувши цю назву, Юдимова перелякалась і боялась рушити з місця. Кондуктор відчинив двері і знаком показав, що треба виходити з вагона. Коли, тягнучи свої клунки й дітей, Юдимова злазила з приступок, вона побачила Віктора, який протискувався крізь юрбу й шукав їх очима. Її охопила злість. Тільки-но він, побачивши їх, підбіг, вона відразу йому відрубала:

— Де ж у тебе, чоловіче, розум був — посилати нас у такенну дорогу?.. О, Ісусе, Ісусе...

— Та хіба ж я тобі наказував? Могла й не їхати. Бачили ви її? Так чоловіка вітає! Три дні, мов дурний, до кожного поїзда бігаю...

— Еге, ще й вітай його. Ти глянь-но тільки, що з тими дітьми сталося. Короста якась у них в роті, сама не знаю... Є в тебе розум? Коли ми в дорозі не повмирили, то це справжнє диво.

— Ач, яка ніжна! Та і я цією ж самою дорогою їхав. Що ж мені було вкоротити її для тебе, чи що?

— Ой, заткнув би краще пельку, бо й справді...

— Це ти заткни пельку, бо коли б я тебе, бува, на привітання не почаствував. Якщо не подобається, сідай назад у вагон і їдь, куди хочеш!

Він узяв Карольцю на руки, клунок під пахву і виїшов з ними з вокзалу. Якийсь час вони мовчки йшли по шосе, посипаному щебенем.

Обабіч дороги стояли будиночки, переважно двоповерхові, оточені палісадниками з залізною огорожею. Зелені жалюзі закривали кожне вікно. Ці будиночки, так

само, як і все навколо, здавалося, квітли й були повні зелені. На стінах, звернених на південь, тяглися вгору гілки винограду, сірозелені грона якого рясно звисали поміж листям.

— Чи є в тебе, Вікторе, якась квартира? — вже тихше спитала Юдимова.

— Звісно, є.

— Одна кімната?

— Дві невеличкі й кухонька. Тісно трохи, та нічого.

— А далеко це?

— Ще трохи пройти. Не дуже далеко.

Справді, минувши ще кілька тісних і кривих вуличок, він привів їх до невеличкого кам'яного будинку, і вони стали підійматися вузькими, чисто вимитими сходами, вичовганими до такої міри, що дошки східців стали зовсім тоненькі. На сходах була задуха, хоч усе на них було вичищене аж до блиску. На третьому поверсі Віктор відімкнув двері і впустив свою сім'ю в квартиру. Вона була, справді, дуже тісна й така низенька, що головою можна було доторкнутися до стелі, але разом з тим дуже мила. Обидві кімнатки були вистелені деревом і пофарбовані блакитною олійною фарбою. Величезна груба з темних кахлів виступала аж на середину першої кімнати. Всю зовнішню стіну займали вікна. В обох кімнатах було їх чотири. Юдимова з радісним усміхом розглядала квартиру, їй здавалося, що вона ще не вийшла з поїзда, так нагадували купе вагона ці дві коробочки, пофарбовані й блискучі. Та от вона побачила в другій кімнатці велике ліжко, на якому до самої стелі здіймалися перини й подушки, і швидко стала роздягатися.

Юдим пішов на свій завод. Діти не хотіли спати й побігли за батьком у місто.

Потопаючи в перинах, Юдимова водила очима по чистих стінах, по простих меблях, на яких не було жодної плямки, і силкувалася зупинитися на чомусь. В очах у неї мигтіло, мигтіло без кінця, наче перед ними пересувалися вагони. Стіна наче сходила із свого місця й тікала кудись... Стільці, комод, шафа, клунок, що лежав посеред першої кімнати,— все це без упину сунуло кудись... Тільки-но вона заплющувала очі, щоб заснути, відразу ж у них і в глибині мозку пробігали безконечні ряди вагонів.

Колеса їх, здавалося, мчали по всьому тілу, по грудях, по голові, з двигінням, гуркотом і громом. Ні відпочити, ні заснути...

Вона чудово знала, що час іде, чула голоси на вулиці, розуміла, де вона, але відігнати біг вагонів не могла ні на секунду.

З тих звуків, які долинали з вулиці, її особливо зацікавив один, що скидався чи то на спів, чи то на урок у школі, чи то на молитву, яку читає хором ціла група дітей. Юдимова чула не тільки загальне звучання цих голосів, але й кожен голосок, що вибивався з хору. У цьому було щось таке любе й веселе, що вона не могла втриматися, встала з ліжка, накинула на себе плаття і, притаївшись у глибині кімнати, стала шукати, звідки линуть ці голоси.

По той бік вузької вулички, якраз напроти, на цій самій височині, видно було розчинені вікна якоїсь великої зали. Там на маленьких дерев'яних стільчиках сиділо душ із сорок дітей, віком від чотирьох до шести років. Всі вони гомоніли, сміялися, сперечалися, пустували, а часом і плакали. Але час від часу, на знак немолодої огрядної жінки, кожна дитина брала в руки гачок для плегіння і починала працювати. І тоді весь хор дітлахів за кожним рухом гачка похитувався і слідом за вихователькою наспівував якусь пісеньку. Юдимова не розуміла слів, але не могла втриматися, щоб не повторювати слідом за дітьми дивних плавних звуків.

Це дуже зацікавило й розвеселило її.

«Що ж це таке може бути? — думала вона. — Школа чи що? Але хто ж посилає до школи таких малюків?»

Тимчасом у залі знову вибухав веселий гамір, вигуки, починалися гри, біганина, а через деякий час знов лунала пісенька...

Дивлячись на ці пустоші, поєднані з роботою, слухаючи хорovu декламацію, яка ще не була піснею, але вже була ритмом, що спонукав виконувати працю з приємністю, Юдимова відчувала дивне хвилювання. Притулившись до стіни, не зводячи очей з цієї незвичайної картини, вона думала про щось таке, що ніколи в житті ще не спадало їй на думку.

І ледве вона встигла зрозуміти глибоку мудрість цього, її охопив незмірний жаль. Перед нею все снувалися стіни, вікна, жалюзі, а з очей котилися рясні сльози.

Вона плакала над собою і не тільки над собою. В серці у неї зростав безсилий біль за дітей своїх, які росли на брудному подвір'ї.

З цієї задуми її вивів раптовий гучний стукіт у двері. Хтось смикав клямку й стукав. Юдимова боялася відчинити, і деякий час сиділа, притаївшись, і чекала. Але стукіт ставав дедалі гучнішим, і вона зважилась, нарешті, підійти до дверей і повернути ключ у замку. В кімнату зайшов високий чоловік в самій жилетці, з таким сердитим обличчям і такими лютими очима, що Юдимова з переляку аж присіла на край ліжка.

Чоловік цей почав голосно кричати й махати руками.

Він шохвилини показував на листя, яке тримав у руці, жбурляв його на підлогу, знову підіймав і ховав у кишеню... Він підходив до Юдимової і задавав їй якісь питання, але через те, що вона вперто мовчала, галасував ще дужче. Так надривався він, мабуть, із чверть години, та, нарешті, грюкнув дверима й пішов.

Але не встигла Юдимова зрадіти, як він повернувся знову з цілою купою листя. Він клав його на стіл і, поблискуючи білками очей, щось вигукував...

Невідомо чому, Юдимова почала позіхати. Правда, вона затуляла рот рукою, але сердитий добродій бачив це і шаленів ще дужче. Він весь трусився від люті й тупав ногами. Юдимова мовчки оглядала його з ніг до голови й присягалася про себе, що як він, дасть бог, знову вийде, вона вже нізащо не буде така дурна — не відчинить йому двері. І справді, скандаліст за хвилину вибіг з кімнати. Крики його було чути ще на сходах. Миттю Юдимова замкнула двері на ключ, лягла в ліжку й накрилася периною. Так у напівсонному отупінні вона пролежала години дві, аж поки її знову не збудило стукання в двері. Це був Віктор; він зайшов у супроводі того самого злого швейцарця й дітей.

Віктор бурмотів щось, але швидше, щоб показати дружині, як говорить по-німецьки, аніж для з'ясування справи.

— Чого він хоче від нас, Вікторе? — спитала Юдимова.

— Та ось тут наші діти пообривали йому виноград.

— Який виноград?

— Бачиш, вони тут біля стін вирощують виноградні кущі... У цього бюргера весь дім був укритий ними.

А Франек з Каролькою взяли та й пообривали йому все листя, стебла з землі повиривали. Ну, і дере собі шваб горлянку від люті.

— Навіщо ж ви це зробили?

— Велике діло, що ми листя пообривали! — сердито відповів Франек. — Теж є за що гримати, мамо...

— Он шваб каже, наче вже приходив до тебе, — сказав Віктор дружині.

— Так, приходив. Навіть двічі. Говорив тут щось, говорив, а я слухала. Накричався, скільки хотів, та й пішов.

— Ех, з цим народом ніколи до ладу не дійдеш. Справжня тюрма, ця їхня країна! Тут о десятій годині вечора вже не смієш у власній квартирі каблуком об підлогу стукнути, зараз весь дім збіжиться... Не можна тобі тут голосніше поговорити з кимось, не можна обережок дров у кухні тримати, ані вогонь запалювати, коли вітер віє, не можна гасу у грубку хлюпнути, щоб вогонь розгорівся, бо зараз двадцять п'ять францисків штрафу — чорт їх знає, що тут можна!

Швейцарець тимчасом все говорив і говорив. Юдим пояснив дружині, що він допитується, навіщо діти зробили йому таку шкоду — знищили лозу майже достиглого винограду? Хто їх навчив вже з самого дитинства бути такими негідниками? Розгляд цієї справи довелося відкласти, бо Юдим і сам не дуже розумів, що той каже. Він знав тільки, що з цієї квартири його вже напевно виженуть та що іншої в місті він, безперечно, не знайде. Це страшенно дратувало його, він лаяв швабів на всі заставки, проклинав їх і по-польськи, і по-німецьки.

— Знаєш, я тобі одверто скажу: я тут залишатись не думаю, — сказав він, нарешті, дружині.

— Де?

— А от тут.

— Що це ти кажеш таке?

— Я махну в Америку.

— Вікторе!

— Неволя це, а не край! Я тут, правда, більше заробляю, ніж у Варшаві, але знаєш ти, скільки при Бессемері в Америці платять? Вонсікевич мені все докладно написав. Оце гроші!

— Що це ти кажеш, що ти кажеш? — белякотила вона. — То ми вже додому ніколи...

— У Варшаву? Оце маєш! Та як же мені туди повернутися? Здуріла ти, чи що? І, зрештою, на якого чорта?

Він на хвилину замислився, а потім голосно сказав, стріпнувши головою:

— Люба моя, Бессемер є скрізь у світі. Я іду за ним. Де мені краще заплатять, туди я й піду. Що ж мені тут сидіти, в цій дірі? Нема дурних!

Знову в очах Юдимової замигтіли стіни, вікна, меблі. Вона впала на подушки, мов підрубане дерево, й отупілими очима задивилася на фарбовані дошки стелі, яка разом з нею сунула, сунула кудись далеко, в безкопечність...

СМЕРКОМ

В житті доктора Юдима почався новий період. На вигляд це було те саме існування, з тими ж самими обов'язками, прагненнями й сутичками. Але по суті молодий лікар став зовсім іншою людиною. Все, що він робив, що виконував, було тільки зовнішньою оболонкою його справжнього ества — чимось схожим на тіло, в глибині якого розквітав цілком самостійний дух. Лікування хворих, справи шпиталю й лікарні, виїзди в сусідні маетки та навколишні села — все це тривало без змін; він навіть робив все легше і з більшою охотою, ніж раніш, але це було лише застосування живої кипучої сили. В глибині душі доктора Томаша оселилося щось нове — як завжди буває новою весна після зимової стужі.

Поміж одним і другим світанком ніби розцвітали чародійні гаї, далекі від усього світу, сховані за високими мурами. Відчуття чарівних пахощів, яке виникло в квітневий день, коли він уперше приїхав до Ціс і, стоячи біля вікна, дивився в глибину алеї, тепер не залишало його.

Гілки високих дерев ще голі й тонкі, мов пруті ліщини. Їх забарвлення контрастує з ясною блакиттю, що стоїть над землею та між стовбурами, мов легка розвіяна мла. Ледве перші зморщені слабенькі листочки з'явилися на тоненьких гілочках бузку. Важкі бруньки, мов золотисті вузлики, здається, спливають з коричневих прутів каштана. Сонце то пломінною пожежею падає на вологу землю, то лине в своє блакитне царство і зникає за різнобарвною заслоною хмар. Ясна травичка з'явилася на сірій землі, з якої здіймаються теплі випари. Перші билинки тремтять, тягнуться до сонця. Чути ра-

дісне шебетання птахів, здалека долинають веселі вигуки дітей, і вся просторінь напоена пахощами фіалок.

І щоразу, як уставало сонце, прокидалася в серці висока сила. Він усе бачив тепер з подвійною ясністю: явища і справи зовнішнього світу об'єднувались і диференціювались для нього по-новому, вони ніби мали тепер своє обличчя, мудре й логічне. Щоденні думки немов злетіли із своїх місць, схожі на молодих птахів, сполоханих із гнізд, які на все поглядають здивовано.

Навіщо весна? Чому ніч минає і встає день? Куди плывуть працьовиті хмари, часом невинні, як сні дитини, часом страшні, мов живе тіло, розрубане сокирою, з якого ллється червона кров. Для кого ростуть весняні квіти й чому пахощі їх линуть навколо?

Що таке дерева, і чому серед ясного дня кидають вони на землю свої чарівливі тіні, темні, як ніч?

Вечори, коли місяць виривав на ясне небо, що, як каже біблія, створене божими руками, перетворювались для нього на щось святе, містичне. Вони стали якоюсь недосяжною таємницею, що до неї душа прагнула, зітхаючи в тузі, мов до остаточної мети свого щастя.

Смерком панна Іоанна часто приходила в парк з єдиною тепер своєю ученицею, пайною Вандою. Там вони випадково зустрічались з доктором Томашем, і так гуляли втрьох темними алеями, розмовляючи про різні сторонні речі, про науку, мистецтво або на суспільні теми.

Було щось особливо чарівне в тому, що в темряві вони майже не бачили ні облич, ні очей одне одного. Лише темні постаті, темні силуети, наче безплотні душі... Тільки із звуків голосу могли вони вгадувати прагнення й мрії одне одного. Зрідка траплялося їм зустрічатися в товаристві, і поки уста, так само як і в парку, вимовляли звичайні, буденні фрази, очі провадили іншу розмову, сповнену запитань, відповідей, прохань, признань і обітниць — розмову, стократ красномовнішу.

Юдим божеволів від самої думки, що незабаром побачить свою «наречену». Так він називав її в думці, хоча ще не признавався їй у коханні, не просив її руки. Та коли він дивився в її очі, в яких сявав ніжний вираз любові, йому здавалося, що кров відпливає у нього від серця, і почуття, схоже на блаженне вмирання, підхоплювало його хвилею й несло до ніг цієї чудової істоти.

Радість і насолода від цих зустрічей з нею були такі глибокі, що майже гамували пристрасні пориви.

Юдиму здавалося, що він навіть не жадає Іоасі як жінки. Ніколи, навіть у мріях, він не зривав з неї дівочих шат. Наче якийсь запашний блакитний дим оповивав її, заслоняючи від жадібних думок. Над усе, над красу, добрість і розум, він любив у ній чи то своє, чи то її кохання, той зачарований сад, в якому людина набуває надлюдської здатності все розуміти. Юдим тремтів від самої думки, що коли він схоче виявити свою волю чи простягти руку, щоб краще роздивитися це незвичайне створіння, яке, бог знає, за що, судилось йому зустріти на своєму життєвому шляху,— воно в ту ж мить зникне. Думка про можливість цього наповнювала його холодом смерті.

Так без упину в душі його змінювались дві течії — туга й тривога. Коли він придивлявся до ніжної, граціозної фігурки Іоасі, в очах його, мов невідступний привид, уставав підвал на Теплій вулиці. Все завойоване, здобуте ним наче зникало. Він пам'ятав тільки свою бідну ремісничу родину, тітку, яка його виховала, гостей — учасників її розваг... Йому ввижалося, що, зіщулений, голодний, обірваний, розтоптаний, начебто на останній межі упослідження, він сидить у темному брудному підвалі. І от по сходах спускається вниз якась темна постать. Чути тихий, запашний шелест її сукні, луна кроків... Вона поволі сходить, зупиняючись на кожній приступці. В очах, що сягають поглядом далеко-далеко, несе звістку про своє кохання.

Йому можна дивитись на неї, та ледве він ворухнеться і промовить хоч одне благальне слово, ледве торкнеться її простягненої руки — в ту ж мить трапиться неоправне нещастя, яке він невиразно передчуває... Воно ніби чигає на нього, терпляче вичікує, жадібно стежить за кожним його рухом.

Одного разу — вже в другій половині червня — Юдим ішов у віддалене село. Він навмисне скорочував дорогу, ідучи навпростець стежками, щоб швидше зробити «визит» і повернутися, поки не зайде сонце.

Він ішов понад берегом річки, яка звивалася серед заростів на краю луки, поміж двома плоскогір'ями. Стежка, що ховалася в тіні дерев, підсохла тільки зверху, і ґрунт її ще вгинався під ногою. Навколо росли різні

трави, верби, лоза. Юдим швидко йшов уперед, засунувши руки в кишені, опустивши очі й майже нічого не помічаючи навколо себе. Раптом на повороті він побачив панну Іоанну. В першу мить його це так приголомшило, що він навіть не привітався, а пройшов кілька кроків, міркуючи, чи вона справді чекала його тут, чи, може, це сон...

Якби вона раптом зникла в повітрі, мов туман над річкою, він би зовсім не здивувався. Але й щастя він не відчував. Спокійно розглядав він бліде зняковиле обличчя, про себе відзначаючи, що з цього боку прямий носик її здається трохи інакшим...

Через кілька секунд Юдим, нарешті, зрозумів: це чудо... Більше не треба чекати її в парку, не треба поспішати до хворих, не треба вигадувати різних способів скоротити години, які залишаються до смерку; адже вона тут, з ним, одна... Він відчував навіть якесь розчарування.

— Ви на прогулянку, панно Іоанно? — спитав він і в ту ж хвилину відчув, що поводитьсь, як справжній дурень, бо ж ця хвилинка найважливіша з усіх і запам'ятовується на все життя. Але після цієї думки на нього раптом найшло якесь забуття всього й глибока байдужість, наче попереднє враження хтось засипав піском.

— Я приходжу сюди щодня, розуміється, коли немає дощу... — відповіла Іоанна.

Юдим відчув, що вона сказала неправду. Він знав, що вона прийшла сюди вперше, прийшла, щоб зустріти його. Він добре чув її слова, але здавалося, вони долинають звідкілясь здалека. Зрештою, він не дуже розумів їх, захоплений радістю споглядання того найтаємнішого, що діялося в її душі.

— А панна Ванда?

— Ванда в цю пору їздить верхи з нашим управителем.

— А ви не їдете верхи?

— Їжджу... дуже люблю їздити! І колись, колись... боже мій... А тепер я вже не можу. У мене, мабуть, крихітна, зовсім крихітна серцева вада або що-небудь подібне, бо після кожної такої поїздки в мене завжди починає боліти саме тут, де б'ється це погане серце. А потім у мене буває безсоння.

Слухаючи ці слова, Юдим сам відчув у серці буквально фізичний біль, і такий жаль, такий глибокий не-

зрозумілий жаль охопив його, що він зціпив зуби, щоб не заплакати.

— Чому ж ви не порадитесь з яким-небудь досвідченим лікарем у Варшаві?

— Ех! Ніякий досвідчений лікар цьому не допоможе. І, зрештою, хто там буде звертати на це увагу? Не їздити верхи — от і все; це ж так легко зробити...

— Це зовсім не серцева вада, ніякої хвороби тут немає, — всміхаючись, сказав він, — це звичайна, звичайнісінька втома. Непризвичаений організм...

— Мій організм?

— ...під впливом раптового напруження на деякий час виснажується... Може, було б краще, якби ви перемогли себе і разів зо два, зо три на тиждень, не до втоми, розуміється, їздили б цим сивком.

— Ви так думаете?

— Справді. Ви, мабуть, так чудово виглядаєте на коні...

Він промовив ці слова, зовсім не думаючи й навіть не усвідомлюючи їх змісту.

— Оце так терапія! — вигукнула панна Іоанна, не дивлячись на нього. Золотий усміх, найчарівніший з усіх усміхів, осяяв обличчя її, наче сонячним блиском. Брови й уста весело здригнулися. Якусь хвилину Юдим даремно чекав, що от-от з цих уст злетить крилате слово, що його ніби віщував усміх.

Легкий рум'янець, мов відблиск зорі, розлився по її щоках.

— Слухайте, — промовила вона, рум'яніючи дедалі більше, — ви їздили іноді трамваем на Холодну вулицю або на Валіцов?

— Їздив, розуміється... А чому ви мене питаєте?

— Так, просто... Я кілька разів бачила, як ви їхали в той бік. Ви тоді були трохи інший, не такий, як тепер. Чи, можливо, ви здавалися таким в циліндрі. Це було років зо три тому, а може, навіть і більше.

— Але чому ви тоді звернули на мене увагу?

— Сама не знаю, чому.

— Зате я добре знаю.

— Невже?

— Знаю, напевно знаю.

— То скажіть, чому?

— Тому що...

Юдим зблід. Відчув, як шкіра терпне на голові, як холодне тремтіння хвилею пробігає по всьому тілу.

— Ні,— сказав він,— ні, я не скажу зараз... Колись, може, іншим разом...

Панна Іоанна підняла на нього ясні правдиві очі, глянула й замовкла. Ішли вони довго.

На краю луки, на схилі плоскогір'я розкинулося те саме село, в яке йшов Юдим. Стежка, вузька внизу, угорі ширшала й утворювала широкий вигін, весь поритий численними коліями і обгороджений жердинами. Панна Іоанна пройшла по дорозі кілька десятків кроків. Раптом вона зупинилась і промовила:

— Ви на село йдете?

— Так, до хворих.

— Я туди не піду.

— Чому?

— Ні, ні, не піду.

— Ви вже повертаєтесь додому? — запитав він з невимовним жалем у голосі й очах.

— Так, вже треба йти. А втім... Чи ви довго там пробудете?

— Ні, не дуже. Може, з півгодини.

— Ах, так... Ну, то я вас почекаю тут. Або краще...

— Панно Іоанно...

— Або краще там, он біля того пагорка.

— Ах, добре, яка чудова, чудова думка!

Юдим швидко пішов дорогою. Він готовий був бігти, готовий був послати під три чорти всіх хворих. Його стримувала тільки думка, що вона його там чекає. Якщо він не виконає... Ця впевненість давала йому безмежну насолоду. Він почував, що це вже зближення, що це побачення, умовлені хвилини спільного щастя, і водночас наївно радів, що це щастя само прийшло до нього, що він його не кликав, не випрохував...

Йому хотілося якомога швидше впоратися з хворими, але, мов на зло, біля кожної хати, до якої він заходив, збиралася ціла юрба жінок, дітей, чоловіків з покаліченими пальцями. Довелося всіх оглянути, перев'язати. Майже смеркало, коли Юдим, нарешті, вибіг з села і палаючим поглядом став шукати Іоанну. Були хвилини, коли він зовсім втрачав владу над собою.

— Пішла...— шепотів він, ковтаючи сльози, мов дитина.

Він побачив її тільки тоді, коли підійшов зовсім близько до пагорка. Вона сиділа на землі поміж двома величезними кущами ялівцю.

— Ми не підємо зараз лукою, бо вже туман стелеться й вогко,— сказав він, підходячи до неї.

— А як же?

— Можна пройти пагорком, навпростець через поля, а там краєм Лазінського лісу.

— Добре, тільки ми повинні дуже поспішати: вже майже ніч.

Вони вилізли на вершину кручі й опинилися в полі, оточеному з трьох боків лісом: з двох — листяним, а з третього — сосновим. Сонце падало на мовчазну стіну дерев і золотило нерухомі зарості грабів та беріз такими яскравими барвами, що око ловило навіть обриси листя в далечині. Ген за яром, з якого вони вийшли, на краю полів, що мінилися переливами нив, уже заходило сонце. Горизонтальне проміння його лежало на ясних дорогах, на блискучих, мов скло, водах, яких у звичайну пору не було видно, на безбарвних дахах сільських хат. Постаті Іоанни і Юдима кидали на землю дві тіні: це були наче відбитки їх життів, два величезні привиди, які, ідучи поперед них, то з'єднувались, то одсувались один від одного. Золотисто-пурпурний блиск, який лежав навколо, швидко зник. Сонячний диск наче ввійшов у землю. Тоді змерхнув і листяний гай, став віддалятися, віддалятися, зникати...

Юдим вдивлявся в навколишній краєвид з якимось нез'ясовним почуттям. Він уже не раз бував тут, але йому здалося, що те ж саме він пережив уже колись на цьому самому місці.

Це те місце, до якого він ішов здавна, протягом усього свого довгого бродячого життя.

«Чому ж це так? — думав він, вдивляючись у галявину. — Чому це так?»

І на мить, на одну лише мить, майнуло в його свідомості щось схоже на відповідь, наче звук слова, який вітер приніс здалека і відразу ж підхопив і розвіяв.

Частина поля, ніби занехаяного людьми, була засіяна. Поруч тяглася недавно зорана і заборонована нива, що було досить незвично в цю пору року. Земля тут була ще тепла, м'яка, пухка. Ноги в ній не грузли, як у піску, вона їх тільки зогривала прихованим десь у гли-

бині теплою. Ніжки панни Іоанни, взуті в легкі туфельки зовсім тонули в землі. Та обоє не звертали на це уваги.

З сірої землі стали здійматися вгору сірі барви, поглинаючи блискучі ще хвилину тому кольори лісу. Від них сіявся морок — тихий, теплий, духмяний.

— Я не сказав вам тоді,— промовив Юдим,— чому ви звернули на мене увагу, коли ми з вами їхали трамваєм до Холодної вулиці... Так от, мені здається, я знаю, чому.

— Ви знаєте?

— Так, знаю.

— Цікаво.

— Ви, мабуть, просто передчували тоді..

— Що передчувала?

— Все, що повинно трапитись.

— Що ж це таке?

— Що саме я буду чоловіком твоїм...

Панна Іоанна не виявила подиву. Вона йшла зовсім спокійно. Її бліде обличчя було нерухоме, наче в сонної. Юдим нахилився до неї.

— Чи добре ви обмірковували те, що кажете? — вимовила вона тихим, глибоким голосом.— Подумайте про це добре...

— Я вже все обміркував.

Ці слова не передавали суті справи, але тон їх був такий рішучий, що Іоася нічого не відповіла.

Юдим тепер тільки відчув, як безмежно кохає він цю дівчину. Все зникло в нього з думок, ніби в серце влився морок і все згасив. Здавалося, що м'якій, пухкій землі, по якій ступають ноги, немає кінця, що вони йдуть так уже сотні годин. Сірий присмерк, це жадане зникнення світла, давав їм невимовну насолоду. Це була невідома стихія, яка розгорялася полум'ям, що волало в цю святу, божественну, таємничу ніч, мов вигук радості в неозорій пустині над землею.

Правою рукою Юдим обняв свою «дружину» і відчув руку її в себе на грудях, а голову біля щоки. Він нахилився й зарився устами в буйному, чорному розсипаному дівочому волоссі, від якого віяло п'янкими пахощами...

З очей його котилися сльози, сльози безмежного, зосередженого в собі щастя, яке вже не повториться ніколи в житті.

Раптом ноги їх відчували твердий ґрунт узлісся. Обоє здригнулися, але не уповільнили кроків. У хащі сосон

вже стояла темрява, мов чорний мармур, яку зрідка золотою жилкою перетинав летючий світлячок. Очі їх ловили ці золоті нитки і несвідомо ховали їх прекрасні відблиски в пам'яті, мов дорогоцінний скарб життя.

Стояла така тиша, що чути було далекий, далекий плескіт води, яка десь падала із шлюзу.

Пані Іоанні здалося, ніби цей голос щось каже, кличе її...

Вона підвела голову, прислухаючись..., і в ту ж мить відчула, як губи щось обпекло, ніби розжарені вуглини. Щастя, мов тепла кров, повільною хвилею пливло в її душу. Вона чула якісь запитання, тихі, святі слова, що падали з серця, але уста її не знаходили слів. Лише поцілунками говорила вона про своє глибоке щастя, про добровільну жертву, яку вітала...

ВИБУХ ОБУРЕННЯ

Кшивосонд, як він це робив щороку, почав очищати ставок від мулу, але несподівано вже в першій половині червня в Ціси з'їхалося стільки народу, що скінчити роботу не було ніякої змоги. Тільки в одній частині ставу мул вибрали до самого дна, а решта являла собою суцільне болото, ледь-ледь прикрите зверху водою. Коли вона трохи знизилась, болото це, що вже почало висихати, вкрилося зеленим кожухом водоростей, поширюючи навколо огидний сморід. Робітники, які вивозили мул тачками, хворіли на пропасницю, навіть самого Кшивосонда то кидало в жар, то морозило.

В цих складних обставинах, коли вже не було ніякої змоги вивозити гнилий мул за парк возами, Кшивосонда осяяла геніальна думка. Не кажучи нікому ні слова, він звелів в одному місці розкопати греблю до дна, вставити похилий дощаний жолоб завширшки з аршин і пустити в нього ту воду, яка залишалася на дні ставка. Таким чином утворилося щось на зразок каскаду, який досить бурхливо спадав у русло річки. Тоді Кшивосонд поставив тут кілька дужих робітників з тачками й лопатами, наказавши їм вибирати мул із ставка, звозити його по намошених дошках до жолоба й скидати просто туди. Вода, що падала з височини, підхоплювала мул за собою й несла його до Балтійського моря.

Це була така вдала вигадка, що всі були вражені її оригінальністю. Важкі вози не розливали по парку мокрого мулу, брудні люди не блукали по стежках, тільки від ставка ще йшов сморід. Сподівалися, проте, що тижнів

через два-три такої напруженої праці пощастить знизити дно ставка і тоді воду можна буде затримати.

Юдим, захоплений своїм коханням, нічого цього не знав. Ідучи одного разу греблею до лікарні, він уперше побачив цю водяну механіку і зупинився, мов остовпілий. Спочатку він навіть не міг зрозуміти, що це означає, і звернувся з запитанням до робітника, який стояв скраю:

— Що це ви, хлопці, тут робите?

— А от мул на воду пускаємо, пане доктор.

— На воду мул пускаєте?

— Авжеж.

— Та ж над цією річкою стоять ваші села. Як же люди будуть напувати худобу й користуватися водою?

— А це вже не наша справа. Пан адміністратор наказали, ми вивалюємо мул — і край!

— А... якщо адміністратор наказав, то вивалюйте — і край!

— Тут вже прибігали селяни з Секерок, — заговорив хтось, — сперечалися з паном, з адміністратором; кажуть, у всій річці вода замулилася, але пан їх вилаяли й прогнав. Тільки й того.

Юдим повернувся й пішов берегом, з наміром, хоч і не зовсім свідомим, подивитися, чи дійсно вода в річці забруднилась. Він довго йшов щойно викошеною лукою і з дедалі більшою люттю дивився на бурий глиняний струмок, який ліниво котився руслом річки.

Через деякий час злість угамувалася. Її заступили променісті спогади про щось миле, рідне... Юдим забув про річку. Він втратив навіть відчуття дійсності й бачив лише свої сонні марення, для нього значно більш реальні й безсумнівні, ніж ставок, річка, мул, селяни, Кшивосонд. Тільки в парку він отямився й підвів голову.

Біля недавно збудованого шлюзу стояли Кшивосонд і директор.

Побачивши їх, молодий лікар відчув фізичну відразу. Йому здалося, що від обох цих фігур огидно тхне мулом. Він вирішив не підходити до них зовсім, удати, що не бачить їх, і піти іншою дорогою.

Зрештою, чорт би їх усіх забрав, що його обходять усі ці історії з мулом! Наче це найважливіше в мільярда інших зловживань! Навіщо приділяти цьому стільки уваги? Нехай дідугани роблять усе, що їм заманеться! Це їх справа. Нехай цей ходячий мрець, замість лежати

в землі, ще вибрикує! Досить і так він, Юдим, намучився з ними. Адже він сказав їм усе, що мав на думці,— і добре, і погане. Не хочуть його слухати, роблять по своєму — ну й нехай!

Швидкими кроками ішов він своєю дорогою. Та от серед всяких інших аргументів знайшов раптом ще один.

Виходить, от у чому полягає роль лікувального закладу: давати темному людові брудну воду для пиття! Замість того, щоб люд цей... Ха, ха, ха!.. Розкішна ілюстрація до всієї цієї афери. Смердючий мул у річку — от у чому виявляється діяльність лікувального закладу. Ілюстрація гучних фраз про «громадське значення Цісівського курорту»!

Юдим вже не міг стриматися. Тільки цей дотеп він їм скаже — і баста! Кшивосонду? Ні, ні, не Кшивосонду. Скаже просто в очі директорові і цим раз назавжди припинить усякі дискусії. Нехай це буде для них Піррова перемога.

Здавалося, наче новий аргумент схопив його за комір і примусив звернути з дороги. Ясність цього факту і логічність міркувань були такі разючі, що все меркло перед ним, мов тінь перед світлом. Якби хто-небудь схотів у цю хвилину навіть побоями примусити Юдима підшукати інший аргумент, щоб послабити його переконання про негативну роль лікувального закладу, з нього все одно не можна було б нічого видушити. Директор і Кшивосонд бачили, що молодий лікар іде до них, але вдавали, що провадять розмову, важливішу для них за все на світі. Тільки коли він вже привітався з ними, вони повернулися до нього, не припиняючи, проте, жвавої дискусії про якийсь волос для матраців. Юдим довго мовчав, байдуже дивлячись на забризканих грязюкою, босих, напівроздягнених робітників, які штовхали перед собою наповнені мулом тачки.

Все в ньому кипіло й ставало дибом. В думці він повторював свій дотеп, намагаючись вкласти його в літературну форму. Йому хотілося висловити його у вигляді невинно-ущипливого зауваження, яке вплинуло б, мов легкий укол, але водночас назавжди отруїло б душі супротивників.

Нарешті, зробивши над собою зусилля, щоб жоден мускул на обличчі не зрадив його хвилювання, він промовив:

— Що це ви, панове, тут робите? Дозвольте запитати...

— Як бачите, колего...— відповів директор, трохи збліднувши.

— Бачити я бачу, але, признаюсь широко, не дуже розумію, що це таке.

— Вовити мул тепер не можна, отже Кшивосонд вимиває ставок водою.

— А... вимиває ставок...

Директор мовчав. За хвилину він запитав холодним тоном, в якому бринів гнів:

— Вам це не подобається?

— Мені?! Навпаки. Чому б це мало мені не подобатись? Як мотив для рідного пейзажу... Як мотив для рідного...

— Основою розумного господарювання є вміння ужити кожний засіб на користь підприємства. Якщо я маю...— заговорив Кшивосонд.

— Як мотив для рідного пейзажу,— з притиском повторив Юдим, навмисно не слухаючи того, що говорив адміністратор, і звертаючись тільки до директора.— Я вже переконався, що те, що ми часто називаємо роллю лікувального закладу, надавання йому якогось громадського чи гігієнічного значення для навколишньої місцевості,— це самі порожні фрази, ефект, реклама, розрахована на глупоту істеричних дам. І тому я дивлюся на це цілком байдуже.

— Не люблю я ваших повчань! Я чоловік старий...

— А я— чоловік молодий і, на жаль, стариком у цю хвилину бути аж ніяк не можу.

— Шановний добродію!

— Я— лікар! І вважаю не гідним звання лікаря те, що ви, пане директор, дозволяєте робити вашому заводієві.

— Шановний добродію!— грізно буркнув Кшивосонд.— Зробіть таку ласку, думайте, що ви кажете! Ач який! «Заводій»... *Nec sutor ultra crepidam*¹.

— Ну, ну, дай спокій із твоєю латинню!— вигукнув директор.— Я тобі дам латини!— І, звертаючись до Юдима, промовив тихо, але виразно:— Повчання ваші, шановний добродію, нітрохи не вплинуть ні на мене, ні на когось іншого.

¹ Знай, шевче, свій копил (лат.).

— Я добре це знаю. Я...

— А якщо ви це добре знаєте, то я рішуче не розумію, чому ви втручаєтесь не в свої справи. Це вас, шановний добродію, анітрохи не стосується.

— А хіба питання гігієни стосуються тільки вашого заводу?

— Тут нема ніяких питань гігієни, і тим більше нема ніяких «заводів». Про що це ви говорите? Де Крим, а де Рим! Гігієна!

— Так, я бачу, що, на вашу думку, гігієна існує тільки для людей багатих. Селяни та їх худоба нехай п'ють мул з вашого ставка. Так от, пане директор, скажу вам коротко: проти того, що тут діється, я категорично протестую!

— Та протестуйте собі, шановний добродію, скільки влізе... Скільки влізе! Кшивосонд, найми мені на завтра вдвоє більше робітників, ніж сьогодні.

— Пане Пюркевич,— гукнув Кшивосонд економому,— накажіть там комусь піти на село, нехай перекаже, щоб завтра прийшло на роботу ще чоловіка вісім-десять.

І, повернувшись до Юдима, він глузливо розреготався й сказав:

— Ну й що ви на це скажете, пане реформатор?

— Нічого не скажу, старий осел! — спокійно відповів Юдим.

Якусь хвилину Кшивосонд дивився на нього витріщеними очима, потім зблід і, піднявши кулак, ступив крок до нього. Юдим помітив цей рух, і в очах у нього потемніло. Одним стрибком він підскочив до Кшивосонда, схопив за горло, трусонув з десяток разів і відштовхнув його геть від себе. Адміністратор стояв спиною до ставка. Від поштовху він злетів з греблі, впав просто в мул і загруз у рідкій грязюці мало не з головою. Робітники кинули лопати й побігли йому на допомогу.

Юдим не бачив, що було далі. Дика лють немов засліпила його. Він пішов по дорозі, голосно, брутально лаючись...

СВІТ ЗА ОЧІ

Надвечір йому подали листа від директора. Там було написано: «З огляду на те, що трапилось, поспішаю заявити вам, шановний пане, що договір наш, укладений то-рік у Варшаві, я вважаю розірваним. Ваш покірний слуга Венгліховський».

Юдим недбало прочитав цього листа, перевернувся на другий бік і сонним поглядом став вивчати візерунки на тканині, якою була оббита канапа. Він чудово знав, що йому принесуть такого листа і намагався себе перекопати, що чекає його з презирством.

Він силкувався ні про що не думати, відпочити, заспокоїтись, прохолонути і тільки тоді взятися за всі справи, які треба було залагодити перед від'їздом. Він був навіть задоволений з того, що заспокоюється цілком свідомо й поступово. Якимось проникливим внутрішнім зором він ще бачив у собі болісну прихильність до Ціс, яку треба було будь-що побороти, інакше це могло призвести до нових дурниць. Юдим заплющив очі й почав півголосом напружено перелічувати різні хімічні сполуки. Та не встиг він прошепотіти їй трьох назв, як у вухах його прозвучало запитання, що примусило його підскочити, мов від раптового удару.

«Чому я не пішов додому раніше, ніж трапився цей скандал?»

Жаль, прихований у цих словах, був такий гострий і болючий, що його можна було б порівняти хіба що з таким відчуттям, коли залізний гак вривається кінцем своїм в живу легеню, шматує її і вивертає. Та коли він відчував найдужчий біль, який, здавалося, забирав

останні сили, з'явилася ще одна нова мука: усміх панни Іоасі в ту мить, коли вони зустрілися на луці.

Під час усіх цих подій Юдим наче забув про неї або, скоріше, не міг пам'ятати. І тепер вона раптом з'явилася перед ним, наче втілення докору, безсилою, болючого, мовчазного...

«Що ж мені тепер робити? Поїхати, розлучитися? І саме зараз? Сьогодні, завтра, післязавтра?»

Почуття, яке охопило його від самої думки про від'їзд, було безглузде, боягузливе, жалюгідне. Він тремтів від страху й шаленів від розпачу. Все обірвалось в його душі. Чоловіча твердість розвіялась, мов купка полови, коли на неї дмухне вітер.

Настав вечір. Крізь розчинене вікно в кімнату линули пахощі розквітлих троянд. Над муром, яким була обгороджена частина парку, поміж стовбурами дерев ще сяяла золотисто-червона зоря. Теплий присмерк вже наповнював кімнату і поволі застеляв стежку між грабами.

Юдим ще бачив її чарівну глибочінь і сірий мур владині, але хвилинами все зникало в нього з очей, наче темрява виїдала йому зір. Незважаючи на всі зусилля, він дедалі глибше поринав у якийсь щільний морок і почував, що разом з ним поринає туди і його кохання та що там, на дні безодні, воно хутко розсиплеться порохом. Він лежав безсилий, як зрубане дерево, і тільки час від часу в ньому народжувались раптові рішення, викликаючи дивне почуття, що вони провіщають лише появу в душі його якоїсь гідкої хвороби.

І раптом його пройняв гострий біль, наче щось вколало його: поблизу залунав шелест, і в блакитній амбразурі вікна з'явилася жіноча постать. Юдим, не так зором, як із сліз, що наповнили його серце, відчув Іоасю. Коли він підійшов до вікна і притулив її голову до грудей, вона заговорила швидко й тихо...

Він не міг зрозуміти її слів, але почував, що тільки тепер до нього по-справжньому повернулася свідомість. З грудей його вихопилося зітхання:

— Вже завтра...

— Завтра?..

— Я не можу залишатися тут більше ні хвилини, ні хвилини.

— Навіщо це було потрібно, навщо?

— Я повинен був так зробити. Це не від мене залежало. Зараз мстяться на мені мої власні зусилля. Якби я був людиною спокійною, якби я згоджувався на все... «Хто бореться із світом, той повинен загинути в часі, щоб жити в вічності».

Він вимовив ці слова з насолодою, з якимось особливим самохвальством, навіть з гордістю. В цю хвилину маленькі запашні уста вперше самі відшукали його губи і припали до них з ніжною ласкою.

— Куди ти поїдеш? — спитала вона, вириваючись з його обіймів.

— Хіба я знаю? Мабуть, у Варшаву. Я ще не думав про це...

— А про що ж ти думав?

— Зовсім про інше.

— Про що ж?

Замість відповіді він простяг руки, але в ту ж мить вона зникла. А в нього серце й уста були повні найніжніших слів. Проте вона жодного з них не могла вже почути. Юдим вдявлявся в темряву, що оповивала парк, темряву, що, здавалося, була стихією, з якої вона народилася, що була нею самою, — віяла пахощами й наповнювала шаленством, як вона...

Довго, до пізньої ночі, стояв він біля вікна, заглиблений у мрійне чекання, і з темряви на нього, здавалось, дивилися її очі. Та от зникли чари, ніби сполохані вогкими випарами, які линули з темного парку. Юдим пригадав, що вранці повинен виїхати.

Ні на хвилину не замислився він над тим, куди поїде, але пароксизми жалю знов почали його шарпати. Він засвітив лампу й мертвим поглядом обвів своє зимове приміщення. Це були дві величезні кімнати на нижньому поверсі старовинного замка.

В них ще залишилися деякі сліди давно минулої розкоші: стіни завішані були гобеленами в рамках, двері й вікна оздоблені майстерною різьбою. Навколо тяглися старовинні прості, золочені карнизи, де-не-де прикрашені чудовим філігранним орнаментом. По кутках кімнати й поміж вікнами блищали старовинні дзеркальні консолі.

Над красивим каміном з глибини старовинної рами дивився портрет молодої жінки, з оголеними плечима та з усміхом, який, здавалося, говорив кожному: «любим життя понад усе». Густі, буйні хвилі волосся лежали над

чолом, мов пучки чорних квітів. Пурпурні уста, щоки й одне плече були осяяні якимось дивним відблиском, наче мрійним, сріблястим сяйвом місяця. Таємні пекельні чари — може, кохання того, хто створив цей портрет, — крилися в рисах прекрасного обличчя. Юдим любив дивитися на «свій» портрет. Прекрасне божество, зображене на полотні, було для нього наче силою, яка переносила його в минуле, в давні роки. Воно викликало в ньому дивне почуття: своєрідною витонченою уявою бачив він гордих панів, що колись жили в цих кімнатах, раділи й страждали, а потім зникли десь, як зникають хмарки, що пливають угорі...

І тепер, коли світло лампи впало на портрет, осяяло затишні, привітні кімнати, зручні меблі, — Юдим затремтів. Він зрозумів, що в нього немає сил покинути все це. Кожна річ, здавалося, виходила з мороку, щоб нагадати йому про щось. Кожна з них була йому найвірнішим другом, котрий увібрав у себе якусь подробицю, якусь частинку таємниці його кохання до панни Іоанни, і тепер нагадував йому про це. Тут, у цій кімнатці, усе дихало нею. Вона ні разу ще в ній не була, але радісні мрії й думки, повні насолоди, ввели її сюди й заховали, мов таємничу мешканку, якої ніколи не побачать людські очі. Знав про неї і старий портрет, і його усміх, здавалося, погрожував, що от-от розповість усім чудову звістку.

Скільки невимовних чарів крило в собі його мовчання!

От маленький столик у кутку, завалений книжками... Кинувши на нього погляд, Юдим розридався в душі. Коли він вбіг у цю кімнату, весь сповнений радісною таємницею, яка відкрилася йому після першої зустрічі з Іоасею на лісовій галявині, — він довго сидів над ним, підперши голову руками, вслухаючись у музику дивної насолоди, яка звучала в ньому.

А тепер сум здушив жорсткими долонями ці чудові хвилини, схожі на ту чарівну квітку, що її сім келихів завжди розцвітають усі разом. А тепер сум обривав і бгав їх пелюстки, схожі на полум'я.

Дивлячись на все навколо, Юдим відзначив у собі жалюгідне почуття, яке час від часу вистромляло з похмурої глибини свою бридку, мов у тюленя, голову. Заплющивши очі, він став обмірковувати, в якій би формі йому помиритися з Кшивосондом і перепросити директора.

Йому спала на думку інтриганка — дружина старого касира Лістви. Треба буде її використати...

Кинувшись на канапу, він глибоко, розпачливо й безсоромно замислився, як влаштувати все це. Сто разів обмірковував різні плани й інтриги. Він виїде через два дні, виїде післязавтра. Завтра? О, ні, завтра ні за які скарби в світі! Завтра він протягом усього дня намагатиметься повернути на свій бік директоршу й ту відьму. Ці баби допоможуть йому порозумітися з директором. А директор, із свого боку, задобрить і Кшивосонда.

Повернувшись, він почне нове життя. Ох, нове, тихе, родинне життя! Раз і назавжди треба покінчити з усіма дурницями! Раз і назавжди треба стати поважною людиною! Вони тихо звінчаються ще в цьому місяці... І знову все відсунулось далеко-далеко на другий план. От вони гуляють удвох по алеях парку. Мимо них проходять пишном вдягнені, красиві й некрасиві приїжджі дами. Всі звертають увагу на неї. Його, Юдима, охоплює щось подібне до почуття бідняка, який запанібрата розмовляє з великим, уславленим мужем на очах у заздрісної юрби... Він пишається своєю нареченою, її сліпучою, всевладною красою, кожним її рухом, гнучким, мов тремтіння молодої гілочки. Вони проходять у юрбі, нічого не помічаючи, ніби втонувши одне в одному, як тонуть у дурманливих пахощах туберози...

Уже розвиднялось, коли Юдим заснув неспокійним коротким сном. Прокинувся від холоду й сів на ліжку, здивовано оглядаючись навколо. На груди його, мов жорно, навалилася свідомість того, що треба їхати. Але він уже не міркував, не хотів віддалити хвилину відїзду, він тільки шукав у собі сил, щоб піти звідси.

Години зо три пакував він свої речі, одяг, книжки в старий чемодан. Близько восьмої, коли поштова бричка мала відїжджати на вокзал, він був уже готовий. Залишалося ще з чверть години на сніданок. Юдим поквалливо, наче за ним гналися, випив у ресторані склянку кофе і пішов до шпиталю, щоб глянути на нього востаннє. Коли він опинився біля знайомого будинку і згадав, скільки пристрасті вклав у свою роботу тут,— в серці його спалахнуло нове, невідоме почуття. Гордий усміх з'явився на устах, очі набрали крижаного виразу. З байдужим усміхненим обличчям обійшов він шпитальні палати, нашвидку оглянув хлопчика, хворого на тиф, і, не

прощаючись ні з ким, вийшов. Не кинув навіть погляду в бік палацу, на ті вікна, за якими жило серце його серця! Тільки на розі вулички, перше ніж шпиталь зник з його очей назавжди, повернувся і кілька секунд вдивлявся в нього примруженими очима. Обличчя його скривилося й почало конвульсивно сіпатись, і він великими кроками пішов по дорозі.

Поштова бричка стояла вже біля веранди замка, і фурман здалека знаками просив його поспішити. Юдим швидко вбіг у кімнату: йому ще треба було щось покласти в чемодан. Швидко відстебнувши пряжки ремінців, підняв він кришку, поклав потрібне у відповідну перегородку і миттю замкнув чемодан. Коли все було готове, йому на хвилину здалося, що він десь в іншому місці — в передпокої титки, в її квартирі. Він поспішає на уроки... Швидше, швидше! Поспішати треба. По-перше, від цього залежить його життя, по-друге, йому можуть дати погане свідоцтво, по-третє, титка може помітити, що він ще тут, може вийти, з люттю вдарити його ногою в зуби або плюнути в очі.

Треба йти, треба йти...

Швидше, швидше, нікчемний пес!

Але чому ж у нього так нестерпно болить серце? Чом йому тепер далеко гірше, ніж тоді?

Завжди і скрізь... І наче його власна тінь, на мить, на одну коротку мить устало перед ним щось таке знайоме, близьке, щось найближче — як домовина: самотність...

Здавалось, вона говорить незрозумілою мовою, від якої холод проймає тіло і волосся наїжується на голові:

— Нічого, нічого, я почекаю...

За хвилину Юдим вже сидів у бричці. Дорогою до станції він відчув у глибині серця внутрішній спокій. Цей стан був йому навіть приємний, наче млість перших нападів гарячки, що нею починається якась тяжка хвороба. Він не думав про Ціси, ні про що не жалкував. Відчував тільки непереборну огиду до нових краєвидів, які мигтіли перед очима, і справжній страх перед вокзалом, вагонами, пасажирами. Та опинившись у залі вокзалу, він замішався в юрбу і забув про це неприємне почуття. В купе другого класу, куди Юдим зайшов, не було нікого. Він кинувся на м'який диван, бажаючи тільки одного — зараз же заснути.

Спати, спати...

Він почував себе таким втомленим, ніби тисячопудовий тягар лежав на ньому. Палив одну цигарку за одною. Втомлені очі нерухомо, тупо дивилися у вікно, бездумно вбирали в себе колір неба, часом вершини дерев, телеграфні стовпи й дроти,— достоту так, як мертві дзеркала; що тримають у своїй поверхні відбитки речей, нічого про них не знаючи. По шибці згори вниз і знизу вгору без упину бігли паралельні лінії телеграфних дротів. От вони йдуть повільно, повільно, на мить ховаються десь біля нижньої рами, і раптом швидко зникають під нею, наче провалюються крізь землю. За мить вилітають, мов сполохані птахи, мчать угору на всю височінь вікна або нерухомо зупиняються посередині, ніби міркуючи, куди б тепер податися...

«Якщо вони підіймуться вгору,— думає Юдим,— якщо підіймуться...»

Серце його стискається і плаче, бо цей оракул хилиться вниз і поволі падає, наче з німим глумливим сміхом.

І в душу вступають якісь видіння, безіменні почуття, якийсь забобонний страх. Несподівано набігають вони звідкілясь, мов легкі жмурки на дзеркальній поверхні води. Набігають і зникають... І знов снуються, мов водорості, мов ряска, мов довгі стебла, що з них розквітають на поверхні водяні лілеї,— знов тягнуться, тягнуться, немов довгі слизькі нитки, що обвивають тіло потопельника, коли він, захлинувшись водою, втрачає пружність рухів і опускається на дно.

Здається, вони чекають, наставивши пазури, протягом довгих днів і ночей, пильно виглядають з глибочини когось, хто, охоплений розпачем, схоче кинутись у воду. Вони оманливо чарівні, ці жителі водяних глибин, не схожі ні на що інше — ні на трави, ні на кущі, ні на квіти... Похитуються на дні й переплітаються слизькими тілами — зеленими, коричневими, жовтими. То ніби радяться про щось, то наспівують, колишучись в такт мелодії хвиль, які плинуть над їх головами.

І які вони чарівні, коли заглядають в очі потопельникові! Той, хто вирве їх з води і покине на березі вмирати, придивившись, бачить, що це лише нікчемний водяний бур'ян. Але тому, хто бачить у воді їх розмаїє зелене волосся, ввижається, ніби вони, регочучи, про-

стягають руки, щоб вхопити його, а губи їх розкриваються для поцілунку й очі дивляться крізь кудлаті залиплі вії...

Юдим був весь обплутаний передчуттями, мов потопельник зіллям на дні ріки. Часом він напружував усі сили, стріпувався й впливав на поверхню. І тоді перед очима його вставав образ Іоасі, у вухах лунав шелест її плаття, на губах він почував запашний дотик її уст. Але це тривало коротше, ніж мить. Жорстока свідомість, мов подих смерті, здмухувала чарівний образ, і знов жаль, непоборний, нестримний і вічно новий, плинув з серця, чіплявся за кожний клаптик простору, який зникав з очей, за кожний кущик, що залишався десь там, ближче до Ціс,— і, мов невтомний трудівник, відзначав дедалі більшу й більшу відстань до них.

Але найгірше за все було нервово подразнення, якісь сліпі конвульсії нервів. Деякі образи, думки, уривки суджень, силогізми шарпали його, мов кліщами. В такі хвилини вогонь нелюдського болю палив душу, пекучі кігті безсилля шматували її, вивертали, трусили... Даремно Юдим лаяв самого себе найобразливішими словами, мов п'яного жебрака, який вештається без мети.

Поїзд зупинявся на станціях, мчав далі, знов зупинявся... Юдим нічого цього не помічав. Нарешті, на одній великій станції, де перехрещувалося кілька колій і де треба було чекати цілу годину, він вийшов з вагона і зайшов у зал. В юрбі він раптом відчув себе таким слабким, скривдженим, таким безпорадним і нещасним, як ще ніколи в житті. Якась дрібниця нагадала йому його зимову квартиру в Цісах, чудові меблі, тишу, спокій. Цей спогад схвилював його до сліз. Йому шкода стало покинутого до болю в серці, до знесилля. Без кінця дорікав він собі знову за свою впертість, за чвари й колотнечу, особливо за останню сутичку. З якоюсь незвичайною прикрою ясністю побачив тепер Юдим усю глупоту того, що вчинив останнім часом. Силкувався викинути все з пам'яті, стерти спогади. Тепер він визнавав навіть, що Кшивосонд і директор мали рацію, вважав поведінку Венгліховського тактовною і розумною з усіх поглядів... Коли б раптом в юрбі з'явилися їх обличчя, як приємно було б їх побачити!

Хтось у залі промовив слово «Ціси».

Юдим не міг більше витримати. Зціпивши зуби, стиснувши кулаки, блукав він між людьми, ледве стримуючи вибух ридань.

В цю мить, наче прокляття якесь, він побачив у юрбі знайоме обличчя. Інстинктивно відвернувся і в першу мить хотів навіть втекти. Ні за що в світі не зміг би він зараз заговорити будь з ким, а тим більше з цією людиною.

Томаш сів у темному кутку і став спідлоба стежити за своїм знайомим, щоб не дати впізнати себе, а коли треба буде, то й закрити обличчя руками. В цю мить він був здатний навіть на нечувано грубу вихватку, аби тільки уникнути зустрічі.

Знайомий цей був інженер Кожецький, високий, худий брюнет, років тридцяти з лишком. Юдим уперше зустрівся з ним у Парижі, а потім вони разом подорожували по Швейцарії, куди Кожецький поїхав лікуватися. Почасти як лікар, а найбільше як земляк і компаньйон, він місяців зо три їздив з інженером по різних лікувальних закладах. Кожецький хворів на перевтому та на виснаження нервової системи. Вони багато розмовляли, але найбільше сварилися і так, дратуючи один одного, деякий час мандрували вдвох. Нарешті, після однієї особливо гострої суперечки, роз'їхалися в протилежні сторони; Юдим повернувся в Париж, а Кожецький — на батьківщину.

Швейцарський супутник нестерпно дратував лікаря. А той повільними кроками походжав по залу, то виходив на платформу, то повертався назад...

Це був вродливий чоловік, високий, стрункий, з витонченими манерами. Убрання його було пошите за останньою модою, і до того ж, мабуть, у чудового кравця. Його світле пальто й дорожня шапочка, жовті черевики і саквояж так відрізняли його від усіх, хто був у залі, що він здавався справжнім витвором західноєвропейської цивілізації на фоні сіреньких малопольських провінціалів.

Перший поїзд забрав значну частину пасажирів і повіз їх кудись. Юдим не знав, куди поїхали ці люди. Йому було цілком байдуже навіть і те, куди й з якою метою поїде він сам. Їхав він у напрямі Варшави—цього спільного великого притулку всіх блукачів, але коли він

туди приїде, чи зупиниться де-небудь дорогою і де саме — цього він абсолютно не знав.

Заглиблений у свої думки, д-р Томаш навіть не помітив, як перед ним зупинився Кожецький, і отямився тільки тоді, коли той промовив:

— Чого це у вас, шановний ескулапе, такий кислий вигляд?

Юдим здригнувся і, скося глянувши на докучливого інженера, простяг руку й злегка доторкнувся до його гладенької рукавички.

— Звідки й куди їдете? — спитав він повільно, майже образливим тоном.

— Я — до себе. А ви?

— А я... вперед, світ за очі.

— Досить оригінальний напрям! Чи ж він веде до якого-небудь притулку, чи це щось на взірць точки, яка рухається в просторі?..

В Юдима слова застрягли в горлі. З неприязню, неохоче глянув він на співбесідника. Це було те ж саме обличчя, але ще тяжче, ніж раніш. Як і тоді, на ньому блищали очі, мов дві вуглини. Чорні, глибокі, сумні очі, часом змучені, згаслі від втоми, а часом блискучі від ненависті й сили. Одне око, ліве, було наче трохи більше і дуже часто здавалося зовсім нерухомим. Звичайним і натуральним виразом цих очей була іронія. Від їх нестерпного погляду, пронизливого, як рентгенівський промінь, упертого й тяжкого, у співбесідника часто перехоплювало подих, ніби від чорного дула револьвера, раптом приставленого до лоба. Юдим завжди боявся таких поглядів більше, ніж наймайстерніше збудованих силогізмів. Безжалісно допитливі, вони не довіряли жодній висловленій розмовником сентенції і неначе промацували коріння кожної думки, кожного відчуття, кожного рефлексу, сягаючи в такі найтаємніші закутки, в які людина й сама заглянути не може. Погляд Кожецького викривав у співбесідникові найменшу неправду, хоч би й найкраще замасковану, всяку позу, всяку фальш. Знайшовши щось подібне, він з радістю, з дикою насолодою кидався на свою жертву й тішився її марними намаганнями визволитись, як кішка тішиться мишеням, стискаючи його в пазурах. Ці чорні зіниці із срібним полиском прекрасно вміли вдавати штучний подив, вони всміхалися, заохочували до ширості, до

невимушеності. І раптом кидали справді сатанинський погляд, мов тупий удар в груди, який відбирає мову, паралізує думки.

— Я чув, ніби ви жили десь на селі,— промовив він, сідаючи до столу.

— В лікувальному закладі...

— Ах, так, правда! В Цісах.

— Так, у Цісах.

— Ну й що, добре було?

— Не зовсім...

— Сподіваюсь, витримати все-таки можна?

— Я саме звідти й виїхав тепер.

— Надовго?

— Назавжди!

— Назавжди... Не люблю я цього слова: назавжди...

Невже матеріальні умови?

— Скажу вам, Кожецький, одверто: я зараз дуже роздратований. До такої міри, що мені важко говорити. Не гнівайтесь, зробіть ласку.

— Я вже й сам це помітив, і прошу вас пробачити мені. Принаймні добре, що людина говорить щиро. Я все це чудово розумію і зникаю, мов сонне видіння. Тільки ще одне крихітне словечко: куди ви їдете? Може, вам потрібні гроші або щось на зразок допомоги?

— Ні, ні! Я їду, здається, у Варшаву.

В ту хвилину, коли він говорив це, йому причувся десь поблизу голос Іоасі. Серце його боляче стислося, очі стали скляні, наче життя залишило їх.

— Я скажу вам ще пару слів,— мовив Кожецький,— і піду геть. Можна?

— Кажіть...

— Отож так: їдьмо, шановний добродію, зі мною в Заглемб'я. На довгий час, чи на короткий — це вже ваша справа. Відпочинете тілом і душею, побачите нові місця...

— Ні, ні! Я нікуди не можу їхати.

— Скажу навіть більше: на одному з підприємств є зараз вакантна посада лікаря. Ви могли б поклопотатися й дістати її. Та, зрештою, про це згодом.

— Я до Варшави...— буркнув Юдим, сам не знаючи, чому відкидає цю пропозицію. Йому насамперед гидка була сама необхідність розмови з Кожецьким. Той, наче вгадуючи його думки, мовив:

— Я не буду ні розмовляти з вами, ні розпитувати ні про що. Ну?

— Ні, ні...

— Де ж ви зупинитесь у Варшаві? В готелі? Коли людина до такої міри втомлена і з нервами...

— Ні з якими нервами я не маю справи! Ще буду хворіти на нерви, на якісь безглузді нерви. Терпіти не можу, коли панькаються із своєю нервовістю...

У Кожецького ледь-ледь розширилися очі і легка усмішка промайнула на обличчі. Але за хвилину вона зникла, її заступив незвичайний для цієї людини вираз глибокої пошани й уважності. Юдим глянув на свого співбесідника і відчув деяке полегшення. Справді: куди й навіщо йому їхати? Тинятися по вулицях Варшави, тамуючи в собі ненависть і тугу?

— Але ж я створю вам справжнє пекло своєю персоною...— промовив він вже лагіднішим тоном.

— Ми поїдемо з вами в різних купе, навіть у різних вагонах, якщо йдеться тільки про це. Вам дадуть окрему спальну кімнату, і ми навіть зможемо зовсім не бачити один одного.

— Ну, що це?

— Та нічого. Я знаю, що кажу. Зрештою, у мене тут є певний розрахунок.

— Який такий розрахунок?

— Та є в мене там один.

— Але ж я вже купив собі квиток до Варшави.

— То що з цього? Зараз піду й куплю вам, добродію, квиток до Сосновця. Сидіть тут спокійно й сумуйте, скільки встигнете за такий короткий час, а я побіжу до каси.

Юдим глянув услід Кожецькому, і йому раптом стало приємно дивитись на світлий костюм, який промайнув у юрбі. Зітхання полегкості вихопилося з його грудей. На якусь коротку мить він замислився над тим, що являє собою Заглемб'я і, незважаючи на огиду, яку викликали в ньому всі нові місця й зокрема це саме Заглемб'я,— відчув, що воліє краще їхати туди, аніж у Варшаву. Незабаром повернувся Кожецький і з тріумфом показав йому квиток, який, правда, зараз же сховав у кишеню. Підійшов поїзд, і Юдим машинально рушив слідом за своїм супутником у вагон першого класу. В купе не було більш нікого, і він зараз же, стараючись ні про що не думати, кинувся на диван. Коли вагон здригнувся й ру-

шив з місця, він відчув несподіване задоволення від того, що їде не один і не в Варшаву. До нього ніхто не заходив. Тільки за годину в купе тихо зайшов Кожецький із своїм глибоким шкіряним саквоюжем в руках, сів у протилежному кутку купе й почав читати книгу. Коли він скинув з голови свою плоску шапочку, Юдим помітив, що лисина його дуже збільшилась. Рідке, коротко обстрижене волосся ще чорніло де-не-де навколо тім'я, але вже не могло приховати блискучої голої шкіри. Кожецький читав дуже уважно. На красивих губах його час від часу з'являвся вираз холодної зневаги, щось схоже на усмішку, з якою цей «цинїк» інколи провадив жваву суперечку з ким-небудь, хто претендував на велич. Очі його дивилися на сторінку книжки, здавалося, так само зневажливо, як і на людину. Юдим з-під опущених вій придивлявся до Кожецького. Дивна думка промайнула йому в голові: що було б з Іоасею, якби вона стала дружиною такого чоловіка? В ту ж мить йому нестерпно захотілося побачити її очі, викликати їх у своїй пам'яті. Але погляд його втонув у власних сльозах, що, як повінь, залили обличчя й очі. Він продовжував лежати нерухомо, напружуючи всі сили, щоб побороти дрож страждання. Була мить, коли йому дуже захотілося заговорити з Кожецьким про Іоасю, признатися йому, сказати всю правду. Він уже розкрив рота, щоб почати, коли раптом невиразний темний спогад убив це бажання — мов куля, що на льоту влучає в птаха, який ширяє в повітрі. Юдим забував, де він, що з ним трапилось, і майже задихався від дикої туги, схожої на півсмерть.

Близько п'ятої години дня Кожецький закрив книжку і стягнув з полиці свій важкий саквоюж.

— Вставайте, Юдим; ми вже приїхали,— стиха промовив він, збираючись вийти з вагона.

Вони вийшли на платформу великої, повної руху станції, швидко пройшли вокзал і сіли в екіпаж, що чекав їх. Ситі коні помчали їх містом, яке, здавалося, виросло за один тиждень. Будинки були не тільки нові й непривабливі, але й збудовані абияк, поспіхом. По вулицях тяглися глибокі калюжі й брудні канали. Засохлі грудки грязюки видно було навіть на вікнах другого поверху. Поряд з новими кам'яними будинками тулилися допотопні халупи й хати.

Місцевість за околицями міста справляла таке враження, наче хтось щоразу перетрушував її — не для того, щоб упорядкувати, а щоб витрусити те, що містилося в її надрах. Здавалося, на поверхні вціліли тільки жалюгідні рештки того, що там було раніше. На очі раз у раз наверталися ями, рови, канави й калюжі.

Місцями здіймалися купи сосон, які росли рідко, мов жито на піску. Крізь цей ліс легко можна було побачити, що діється за ним. Де-не-де ріс молодий сосняк — криві, карлючкуваті, звироднілі дерева, в інших місцях — ялівець.

В усі боки тяглися шляхи, дороги, вузькі стежки. Колеса екіпажа раз у раз цокали об залізничні рейки. Скрізь виднілися димарі й димарі та чорні клуби диму, що тяглися в далечінь по блакитному небу.

Дорога йшла мимо різних фабричних будівель, які то збивалися в тісні громади, то розбігалися рядами житлових будинків. Недалеко від них видко було величезні глибокі ями, в яких, не маючи виходу, стояла огидна, брудна, жовторуда вода. Ці ями наводили на Юдима невимовний сум. Це був наче образ чогось болючого й ганебного водночас. Вода з них нікуди не може втекти, зникнути, не може рушити ні назад, ні вперед, не може навіть всякнути в землю і згинути безслідно. Вона вже ні на що не придатна, ні для пиття, ні для обмивання тіла. Йй не дано навіть відбивати в собі хмари й зорі небесні. Мов вибите око, дивиться вона вгору із страшним блиском, з німим криком, який полохає людей, і, проклята всіма, стає джерелом зарази. Так приречена вона існувати тут без кінця, без загину...

Неподалік від ям здіймалися відвали — величезні купи вугільного пилу, що утворювали справжні узгір'я. Подекуди дощі й бурі порозмивали їх на частини, прорізали між ними поперечні долини. Ці дивовижні насипи кольору обпаленої цегли, в яких перетлів вугільний пил, всуміш із сланцем, тут і там перетинали просторінь, мов криваві роз'ятрені пухлини цієї хворої, покаліченої, занедбаної землі.

Коли екіпаж, нарешті, покотився широким, добре утримуваним шосе, в далечині з'явилась мета їх подорожі: копальня «Сікст». Вже видко було її надшахтні будови, які мали вигляд трьох зліплених вітряків, запорошених вугільним пилом так густо, що тільки два віконечка біля

підніжжя однієї з цих дерев'яних башт вабили очі перехожих своїм приемним сталевим блиском. На вершинах двох найвищих призм, у хмарах пари й диму, оберталися колеса підйомних машин. Величезні насипи вугілля розходилися тут в усі боки, а над ними здіймалися ребра дерев'яних помостів. Вже здалека чути було гомін копальні. На одній з балок стояв чоловік у грубих чоботях і в довгій, до колін, куртці, весь чорний від вугілля. Він розмахував руками, видно, наказуючи щось людям, які стояли внизу і працюючи сипали й сипали лопатами чорні брили. Навколо в канавах і ямах стояла вода — ні, не вода, а якась темна, безбарвна рідина, що мертво й важко виблискувала на цій пошматованій землі, яка навіть не має сили прикрити травою оголені місця. Чорний пил сиплеться й сиплеться на неї з простору, ховаючи під собою все, що тільки встигне зростити на її поверхні сонце. За огорожею шахт тяглися купи дрібного каміння, змішаного з вугіллям. Трохи далі простелася смуга чорного піску, наче латка на подертій одежі. За нею нажилися низькі пеньки: їх трошили бурі, жерла спека, обсипав дрібний порошок, що кружляв у повітрі. Ці жалюгідні уламки колись високих і давно вже зрубаних дерев здавалися Юдиму втіленням чієїсь муки, чієїсь недолі і втопаних в землю страждань. Вони наче ридали страшним пронизливим плачем, якого ніхто не чує. Скрізь, куди не кинь оком, несподівані провалля краями ці мертві ділянки землі, які вже втратили право на існування.

Юдим дивився на цей краєвид, мов на відбиток своєї душі. Він чудово бачив тут логічну необхідність, розумні й творчі закони промисловості, але разом з тим відчував і ті стихійні зрушення, що супроводили їх, ніби пливли поряд — мов ріки, то неспокійні, бурхливі, то тихі, рівні, підлеглі лише своїм власним законам. Він внутрішньо ридав над цією землею. Якась незрозуміла приязнь, мов ланцюгом, приковувала його душу до цих місць. Він вбачав тут щось, чого не може вловити розум, за чим не може встигнути найбистріша уява...

Кожецький наказав кучеру зупинитися перед збірним пунктом і про щось запитав. Незабаром екіпаж в'їхав на подвір'я шахти. Біля сортувальні вони з Юдимом вилізли з екіпажа і зайшли в контору. Це був маленький одноповерховий будиночок, забруднений і почорнілий,

мов одежа сажотруса. В першій кімнаті, куди вони зайшли, Юдим знайшов біля вікна вільний стілець і сів. Кожецький попросив його почекати, а сам пішов у кімнату поруч, звідки долинав відгомін дискусії, яку, за всіма ознаками, провадили люди, що не шкодували своїх легенів. Кімната, де залишився Юдим, була порожня. Дві шафи з паперами, пофарбовані чорною фарбою, грізно стирчали по кутках. Стіл і канцелярські книги на ньому були всіяні кристаликами вугілля, які вдиралися крізь шпарини вікон. Шибки їх без упину тремтіли разом з усім будинком. За вікнами з гуркотом і тріском котилися візки, що їх штовхали по рейках дужі робітничі. В ці рухомі вагонетки згори, з риштака сортувальні, сипалися куски вугілля. Навколо стояв безупинний гуркіт, в який вривався то чийсь вереск, то вибухи брутального реготу.

Електрична лампа, прикріплена до стола, ледве блимала. Голова Юдима впала на сплетені руки. Це бліде, миготливе світло пронизувало його почуттям гострого болю. Йому здавалось, наче це по його спині пробігають важкі вагонетки, наче на його голову падають чорні, блискучі вугільні брили з гранями гострими, як вістря сокири. Дикі вигуки робітниць, крики наглядачів, страшений гуркіт риштаків на сортувальні та дзвінки, що лунали раз у раз, коли кліть опускалася в прірву штольні— все це здавалося Юдиму голосами привидів. Особливо ці дзвінки... Пронизливі, якісь здушені, схожі на подзвіння, вони проникали в саме серце, нагадуючи водночас ті жалібні, майже людські стогони, що їх чути в звуках органа у Фрейбурзькому кафедральному соборі.

Минув деякий час — і Юдим підвів голову. Побачив перед собою чорнильницю й перо, клаптик паперу на столі і майже несвідомо став писати на цьому клаптику кривими літерами: «Іоасю! Іоасю! Що мені робити без тебе?! Життя моє залишилося з тобою, і душа моя, і серце. Мені все здається, наче хтось із нас двох умер, а другий блукає по землі, мов по нескінченному кладовищу... В душі моїй стогнуть пронизливі звуки дзвонів. Наче заїки, вимовляють вони по складах якесь слово, що його я розібрати не можу...»

Він перестав писати, почувавши, що пише не те, що переживає в дійсності, бо тієї болочої правди, що краяла його серце, ніякі слова передати не могли. Кілька секунд він сидів так, схилившись над папером,— і раптом

відчув, що хтось стоїть позаду нього. Це був Кожецький. Юдим схопився з місця і в ту ж мить зрозумів, що інженер знає його таємницю.

— Пробачте,— мовив Кожецький,— я мимоволі кинув оком на папір, не думаючи, що ви пишете листа. Я прочитав тільки перші слова.

— Це був не лист! — буркнув Юдим, розриваючи папірця на клаптики й ховаючи їх у кишеню.

— Пробачте мені! — повторив Кожецький таким лагідним, ніжним голосом, якого Юдим ще ніколи не чув з його уст.

— Що, ми тут і залишимось?

— Ні, чому! Ідемо далі.

— Куди саме?

— До мене. Я ж тут не живу. Це ви згодом, може, тут зачепитесь. Дорогою ми ще глянемо на лікарню.

— А до вас далеко?

— Три версти. А ви що, втомилися?

— Признатися, втомився. Дуже хочеться поспати.

— Ми зараз будемо вдома. Я ось тільки накажу телефоном, щоб нам приготували чаю.

— Навіщо? Зовсім не треба. Я принаймні тепер нічого їсти не буду, нічого в рот не візьму,— сказав Юдим і, сам не знаючи чому, почервонів. Кожецький помітив це.

— А якщо я накажу вам з'їсти біфштекс ім'ям панни Іоасі? — тихо промовив він і, поклавши йому руки на плечі, міцно поцілував його. Юдим відповів на його поцілунок, але почував себе трохи приниженим і мовчав, зніяковівши до краю. Його охопило таке ж гнітюче почуття, як тоді перед Венгліховським, коли він побоювався, що стає невідомим, залежним від чиеїсь міцної волі. З почуттям раптової відрази подумав він про те, що в таємницю його кохання до Іоасі, чисту й святу, вже проникнув Кожецький, який, здавалося, все бачив... На мить йому здалося, що цей шматок його життя, повний болючої насолоди, втратив частку своєї чарівності.

В екіпажі Кожецький знову поринув у мовчання, в своє звичайне мертве заціпеніння. Пожвавішав він на хвилину лише тоді, коли показував своєму супутникові дім, схожий на ящик, з вікнами, розміщеними на однаковій відстані одне від одного, з плоским бляшаним дахом. Це була лікарня. Біля неї юрмилася купка простих

людей: в одного око було зав'язане ганчіркою, в другого забинтована рука, у третього на обличчі застиг вираз нестерпного болю. Юдим бачив їх усіх, наче крізь сітку зливи. Думка про те, що йому, можливо, доведеться лікувати цих людей, морочитися з їх хворобами, була йому така ж огидна, як і самі хвороби. Він замислився над тим, що колись чув слово «чернь». Від кого саме?.. Від кого? Він сушив собі голову, мучився, от-от, здавалося, вловлюючи той момент, ті обставини, в яких чув його... Після довгих зусиль, Юдим, нарешті, опинився у Версалі, в кімнаті Марії-Антуанетти, і почув цей вираз з уст Іоасі. Як слушно, як повно відбивало це слово саміньку суту!

— Якби ви схотіли, то вам, може, й пощастило б зайняти місце лікаря при копальні «Сікст»,— промовив інженер.

— Не тепер, не тепер! Я мушу хоч кілька днів відпочити.

— Я й кажу про майбутнє. Я тут уже говорив з однією впливовою людиною. Добре було б, якби ви тут оселились. Тут нудно й сумно, це правда...

Він замовк і кілька хвилин сидів, опутивши голову. Потім співучим шепотом заговорив, наче про себе:

— *Asperges me hyssopo et mundabor; lavabis me et super nivem dealbabor...*¹ — Він повернувся до Юдима і, трохи зніяковілий, з легким рум'янцем на щоках, став пояснювати:

— Часом виринає звідкілясь така несподівана картина, почуття ніби з-під землі. Саме в цю хвилину я згадав наш костьол, старий костьол у горах... Товстий ксьондз виходив у білій ризі, з ним ще двоє: органіст і костьольний служка... Цей запах трави, хліба, молодих горіхів — п'ятнадцяте серпня!.. Ксьондз заспівував: «Окропи мене...» і проходив у костьол між юрбою. Ішов начебто стежкою, яку утворювали, розступаючись, селяни, і кропив направо й наліво, поволі підіймаючи руки. Тимчасом органіст співав один. Голос у нього був чистий, глибокий, спокійний. На голеному обличчі лежав вираз зосередженості, майже суворості. Коли він співав ці прекрасні сло-

¹ Скропиш мене ісопом і очищуся; обмиєш мене, і біліше снігу зроблюся... (лат.) — слова молитви, якою ксьондз починає недільну відправу.

ва: «Біліше снігу...» — звуки його голосу ставали трохи хрипкішими. Я ніби чую його в цю хвилину... Ах, боже! Звичайно, коли він починав версет¹ удруге, ксьондз повертався, і краплі свяченої води падали на наші чола. Ми стояли на панських місцях, біля вівтаря. Краплі свяченої води... Святі, холодні краплі... І ця мелодія, благальна, повна довір'я, мов дитячий спів; це зітхання простої душі, що не боїться нічого... Чи не здається вам від цих слів, ніби десь тут поруч дивляться в небо втомлені, повні сліз очі? *Lavabis me et super nivem dealbabor...*

Вечоріло. Вдалині видко було електричні ліхтарі, які розливали навколо блідоголубе світло. Лунав віддалений гомін. Екіпаж швидко вкотився на вуличку якогось містечка і зупинився перед двоповерховим облупленим будиночком. Юдим піднявся слідом за своїм господарем нагору. Квартира була досить велика, але порожня, як псарня. В одній кімнаті стирчали вішалки, наче опудала, щоб лякати горобців, в другій тулилося до стіни залізне ліжко, в третій стояв посередині столик для гри в карти, ліжко та деякі найнеобхідніші меблі.

— Влаштуйтеся в цих салонах, як можете, а я піду добувати якусь їжу й питво,— пожартував Кожецький, виходячи з кімнати.

За хвилину увійшов чорний, як вугіль, чоловік, тягнучи чемодани. Він, хтозна-чому, поцілував Юдиму руку і почав зносити з сусідніх кімнат склянки, вищерблені тарілки, ножі, виделки. Незабаром з'явився Кожецький і повідомив, що будуть біфштекси й пиво.

— Чи не дивує вас спартанська простота цих апартаментів? — спитав він, скидаючи свій елегантний костюм.

— Тут стане красивіше, коли сюди увійде господиня... — промовив Юдим, аби тільки що-небудь сказати.

Кожецький розреготався голосно, навіть занадто голосно, з якимось хихиканням, яке прикро різало слух. Та він вмить замовк і почав з плескотом вмиватися, хлюпаючи водою на голову, пирхаючи та бризкаючись.

Потім, вже витираючи обличчя шершавим рушником, він заговорив:

— Ви сказали жахливу річ. Господиня!.. Ха... ха... Господиня! Що за слово!

¹ Версет — стих.

— Що ж тут жахливого? Ви ж тільки на рік-два старший від мене.

— При чому тут роки? Тут справа не в старості чи молодості.

— А в чому ж?

— Ба! В чому...

— Хочете, я знайду вам наречену?

— Я вже сам собі знайшов.

Очі його заблищали зловісним сріблястим блиском, нерухомо вдивляючись у Юдима. Після вечері вони мовчки сиділи один проти одного. Юдиму, незважаючи на втому, спати не хотілось, навпаки, він радий був розмові.

— Мені дуже хотілося б,— тихо заговорив Кожецький,— щоб ви оселилися тут на «Сіксті»,— зауважте, з чисто егоїстичних міркувань.

— А яка ж вам від мене користь?

— Ще й питає! Адже я й тепер притягнув вас не для чого іншого, як для того, щоб виграти щось від цього.

— Ну?

— Адже ви мене знаєте, чи, певніше, трохи знали кілька років тому. З того часу я набагато посунувся вперед в обраному мною напрямі.

— А швейцарське лікування не допомогло вам тоді?

— Де там! Допомогло. Я й тепер здоровий, мов буйвол. Адже я тут працюю інженером, встаю щодня о п'ятій годині ранку, лягаю спати пізно, і повинен мати сили й здорову голову, щоб з усім цим упоратися! Тут не про здоров'я йдеться... як би це сказати?.. Не про зовнішнє здоров'я...

— Ех, знову ці містичні терміни.

— Ну й нехай! Так от... Я саме й хотів би, щоб ви завжди були десь тут неподалік від мене, з вашими чесними очима, з вашою школярською медичною номенклатурою, з вашою сильною душею, душею... не ображайтеся тільки! — людини з підвалу, навіть з вашою таємничою панною Іоасею...

— Слухайте, тільки не це!

— Нічого, нічого! Я ж нічого поганого не кажу... Мені так добре, коли ви ось тут біля мене!

У голосі Кожецького забриніло те саме, що можна було вловити і в його погляді: надто висока нотка, яка безсило тремтить у якомусь запаморочливому, недосяжному зеніті.

— Що ж з вами? Скажіть мені...— співчутливо спитав Юдим.— Я готовий служити вам усім серцем і всіма силами, хоч знаю, що ви не раз будете мене дратувати. Я вас вилікую!

— Не бійтеся тільки, що я докучатиму вам, нічого вам цього боятися. Це я тільки зверху пофарбований під колір сталю багнета, а всередині все крихке, мов стеарин. Та зрештою...

— Що таке?

— Ні, ні, нічого... Бачте, я тепер зайнятий духовною роботою, яку можна було б назвати вихованням волі, чи, певніше — подоланням страху... Я хотів би здобути таку владу над власним тілом і нервами, щоб не залежати від них.

— Щоб не залежати від нервів?

— А хіба що? Я дивно висловлююсь?

— Навіть дуже дивно.

— Я хочу так близько досягнути життя й смерті, щоб мати змогу цілком байдуже споглядати й те й інше.

— Це фрази. Людина може знати тільки життя.

— От, наприклад, Андре! Люди, які сідали в цю повітряну кулю, знали смерть краще, ніж життя. Вони бачили білі льодові поля в блиску північного сяйва. Бачили себе самотніми, відрізненими від усього світу, бачили, як здалека наближається до них смерть. Вона їм ввижалася протягом усєї зими в теплих затишних кімнатах, серед банальних розмов з витонченими жінками. І от одного чудового дня вони встали й пішли назустріч незнайомці! Якби ж то я міг виробити в собі такий спокій!

— Але ж ми зовсім не знаємо, якими очима дивилися в обличчя смерті ці люди. Може, це був у них тільки пристрасний порив честолюбності, може, не було ніякого спокою, а тільки жадова слави і — страх.

— Честолюбність! Оце мені подобається! Умерти, тому що така моя воля, умерти тоді, коли схочу, коли схочу я — володар, я — дух; умерти за те, що я беру в мої дужі руки, під мою охорону. Розуміється, в цьому може бути трохи честолюбності! Андре і його товариші загартували свою волю до такого ступеня, що могли здійснити свій задум. Тут головне в тому, щоб, прокинувшись одного чудового дня і побачивши смерть біля свого узголів'я, привітати її усмішкою, мов квітневий ранок. О, боже! Не боятися смерті...

— Це неможливо.. Це проти законів природи.

— Ні, це тільки незмірно важко. А втім, питання це для декого зовсім не має такої великої ваги, ні навіть, хоч це звучить і безглуздо, не має такого першорядного значення. Але для нас, нещасних, з хворими нервами... Можна ще побороти побоювання смерті, як такої, самої по собі, але зовсім неможливо, принаймні для мене, приглушити в собі цей незрозумілий страх перед чимось несподіваним, це породження безсонних ночей. Останнім часом я не міг спати один. У мене ночував у передпокої один гірник.

— Бачите, це хворі нерви..

— Так... Гірник цей зовсім не дурний, навіть розумний. Я з ним розмовляв до втоми, щоб піддатися його впливу й заснути, але він посеред розмови валився в ліжку, мов колода. Тільки й втіхи мені було, що він хропів біля мене. А я ціліснітькими ночами просиджував на цій канапі. Ану, коли б я раптом розбудив опівночі оцього чоловіка з міцними, прездоровими нервами, з нервами, як сталльні канати, і сказав би йому: «Чоловіче, ти зараз умреш...» — побачили б ви, що з ним діялося б! Він тремтів би, звивався б на підлозі, молився б, завмираючи від страху. А я, що марив тут, повергнутий в порох, з моїми нервами, що, здавалося, блукали по всьому світу, я, хворий, доторкався б до неї пальцями, викликав би на двобій, дивився б їй у вічі з іронією, мов на людину, яку ненавиджу. Тепер у мене таке враження, що якби ви були де-небудь тут неподалік, я міг би спати. Тоді я такої ночі міг би подумати: Юдим десь тут близько. Я міг би подумати: от я встану вранці, побачу його, зайду до нього...

Коли він це говорив, по тілу доктора пробігло холодне тремтіння. Якесь прикре відчуття, наче зелена слизька гадюка, повзло по його спині. Очі Кожецького наче дивилися просто перед собою, але погляд його був звернений в глибину власної душі. На устах його була усмішка... Незбагненна, мінлива усмішка, мов той дивний блиск, що часом мигтить у гірській безодні.

У виразі його обличчя не було ні бланання, ні навіть жадання співчуття. Він лише докладно, конкретно й уміло висвітлював суть справи.

— Отже, ви не боїтеся смерті? — спитав Юдим.

— Я борюся з нею. Іноді я перемагаю її, іноді вона

мене. Тоді на мене нападають нічні страхи, мов на малу дитину. От я сиджу з вами, розмовляю, цілком спокійний і веселий. Я не знаю навіть, чи існує на світі смуток. Що таке смуток? Нічого про це не знаю. Я — наче філістер, який розреготався б, коли б хто-небудь сказав йому, що на світі є доросла людина, яка «чогось» боїться. Але може минути година — і передо мною встане цей безликий привид. Я почну боятися самотності, буду мучитися так нестерпно, так жахливо! В людській мові немає навіть назви для цього. Страх... Тільки грізна музика Бетховена може інколи розкрити браму цього кладовища, де в закривавлених ямах лежать розтерзані трупи, де серед вічної ночі чути ридання якоїсь людської істоти, що втратила розум і блукає, блукає без кінця, шукаючи порятунку.

— Слухайте, вам треба якомога частіше ходити на прогулянки. Кожну вільну хвилину присвятити розвагам, частіше їздити залізницею, а найголовніше — уникати всяких хвилювань.

— Тобто: взяти лопату й викопати себе з болота, в якому лежиш. Ні, для мене на землі немає місця.

— Отакої!

— Я знаю, що кажу. Я не можу жити, як живуть мільйони людей. Адже часом я тікаю місяців на два куди-небудь в Альпи, в Піренеї, на острівцець біля бретонських берегів. Я кидаю всі книжки, газети, не читаю листів... Ну й що мені від цього? Завжди і скрізь я бачу відбиток покинутого мною світу в собі, в своїй нещасній, змученій душі. Коли я цього найменше сподіваюсь, в мені раптом вибухає шалений гнів проти якоїсь підлоти, що сталася давним-давно. Він будить мене від сну, не дає спати, все нагадує, показує... Він безсилий, цей гнів, і чим безсиліший, тим дужчий!

— Може, вам краще було б зовсім змінити спосіб життя, покинути всі свої обов'язки, взятися за хліборобство, приміром?

Кожецький замислився і кілька хвилин мовчав.

— Ні, це неможливо,—мовив він раптом.—Всяка людина до самої смерті повинна носити певний одяг, саме таку, а не іншу, білизну. Це все марні розмови. Я повинен багато заробляти. Я не міг би носити тутешнє сукно, лодзінського виробу. Мені повинен один тут молодчик привозити його з-за кордону. Нічого не поробиш! Я мушу

також їздити в Європу, оглядати в Парижі весняні виставки, все знати, читати всі нові книжки, стежити за всім новим, що з'являється в людському мозку, іти в ногу з суспільством, пливати за течією. Нічого не поробиш! Ах, я розумію, що ви кажете. Повернутися туди, в мої лісові околиці, почати просте хліборобське, селянське життя, життя цих щасливих людей, які ні від кого не залежать! Я вас розумію. Але це вже не для мене. Я вже занадто багато знаю, занадто багато вимагаю... та й до того ж... у мене така неспокійна вдача: я й там знайшов би собі якого-небудь демона, з яким постійно провадив би боротьбу.

— Ах, так...— засміявся Юдим.

— Потім ви кажете: уникайте хвилювань. Я їх не тільки уникаю, я їх не маю зовсім. Навіщо мені хвилюватися? Нехай хвилюються філантропи! Але якесь незнане хвилювання криється в мені, всупереч моїй волі, наче злодій, який прокрався в мою квартиру і вилазить із своєї схованки тільки вночі... Скрізь є підлота, зловживання, недоля, кривда... І мимо всього цього я проходжу з байдужим спокоєм, все це топчу ногами, плюю на це. Я завжди повторюю собі найвищі, наймогутніші слова спасителя, слова, що народилися мовби з тіней людської мови: «Що мені й тобі, жінко?» Я, сам не знаючи цього, ношу в собі заразу. Умер тут кілька тижнів тому маленький хлопчик, син одного бідного возія. Я йому привіз з Мілана червону шапочку, подарунок... за франк. От у цьому саду воно бігало й стрибало цілими днями. Ця червона голівка... Коли я раптом дізнався, що він умер від дифтериту, я навмисно навантажив себе найважчою роботою, поставив собі найскладніші завдання, аби тільки не думати про нього. Ну, і якось минуло. Та от одного вечора сиджу я в цьому кріслі... підіймаю очі й бачу: на стіні мигтить червона пляма. А у вухах звучить веселий голосок. Та хіба, зрештою, я знаю, чи це була пляма? Це було втілення смутку, кривавого, страхітного, жахливого, як сама смерть такого невинного створіння. Настала ніч, а з нею — і мої муки. Напало безсоння. Одна ніч, друга, третя, четверта... Я виїхав на два дні. Мчав кур'єрськими поїздами світ за очі. Стоячи біля вікна, я все дивився на пейзажі, що пролітали мимо вікна. Ну й, хвалити бога, червона пляма зникла. Мені пощастило заснути в одному готелі. Ви, може, будете

сміятися з мене, докторе, але так це було. Цю червону пляму пододала, знищила інша, зелена, яснозелена...

— У вас хворі нерви.

— О, так. Але в мене є ще одна хвороба — занадто розвинена самосвідомість. Це найстрашніша хвороба, чорт би її забрав! Знати правду — це нещастя, це мука! Надто глибока прірва між нею і нашою земною юдолю, нашим Заглемб'ям...

ЩАСТИ ВАМ!

Прокинувшись наступного ранку, Юдим вже не застав свого господаря. Він був один у цій порожній сумній квартирі, якої не прикрашала жодна гарна річ.

Йому здалося, ніби він знову в Парижі, на Бульварі Вольтера, і його оточує огидне чуже повітря. На стіні кімнати, в якій він ночував, висів невеличкий, намальований олійними фарбами портрет чоловіка з худим обличчям, яке з першого ж погляду вражало схожістю з Кожецьким.

«Це, мабуть, його батько,— подумав Юдим.— От неприємне обличчя! Якби комусь спало на думку намалювати втілення пихи, він сміливо міг би взяти це обличчя за зразок. Здається, що ці очі весь час вдивляються в тебе, і зневажливий їх вираз ніби промовляє: ти хам, ти обірванець!»

Юдим не міг довго всидіти в цьому приміщенні. Він випив склянку молока, яку знайшов у сусідній кімнаті, і вийшов на вулицю. Похиливши голову, побрів він вуличками, придивляючись до всього, що траплялося на дорозі, з тією допитливою увагою, яка залишає людину, що походить з народу, хіба тільки в хвилини найглибшого смутку.

Кам'яні, здебільшого двоповерхові будиночки були збиті до купи, утворюючи брудне містечко. Одну з вулиць займали дві довгі будівлі, схожі на кошари, що мали коло п'ятдесяти вікон на першому й другому поверсі. Із стін їх давно вже була оббита штукатурка, і вони світили голими цеглинами із слідами бруду й плісняви.

Навколо не росло жодного деревця, не стирчало ніде жодної билинки. Тут була безліч дверей, біля яких гнили калюжі помийів і лежали купи сміття. Вікна цих будинків кожен з мешканців прикрашав по-своєму, розмальовуючи їх то ясноголубою, то коричневою, то ще якоюсь фарбою, так що віконні рами утворювали справжню гаму кольорів на тьмяному фоні цієї дивовижної оселі. Де-не-де білів тюль фіранки або мокла в глиняному вазончику яка-небудь зелена рослинка. Трохи віддалік, за виселком, вздовж шосе тяглися обабіч ряди будиночків, які швидше можна було б назвати хатами, якби вони не були збудовані з цегли. Кожен з них був схожий на свого сусіда, як дві краплі води.

Ці халупи, темні з першого дня свого існування, бо їх ніколи не штукатурили, були обдерті, позбавлені будь-яких прикрас і мали такий вигляд, наче от-от розсиплються. В глибині чорних, облуплених стін химерно поблискували закурені, червонясті, зеленкуваті й блакитні шибки. Ці будиночки мали на собі ознаки безсумнівної тимчасовості перебування в них мешканців. Видно, ніхто ніколи про них не дбав — ні господарі, ні пожильці. Ніколи мандрівник, що прихилив під якоюсь стріхою свою стомлену голову, ховаючись від дощу і снігу, не звикає до своєї тимчасової оселі, навпаки, радо її залишає, ідучи далі.

Ці незграбні будівлі мимоволі викликали в пам'яті Юдима ті містечка, які йому доводилося колись бачити на схилах Альп в Італії, в околицях Беллінцони, Біаско й Лугано. Там, як і тут, жили люди, отупілі від постійної боротьби з природою, боротьби, яка нічого їм не дає, крім скоринки хліба й ковтка горілки, люди, що їх випадок перекидає з місця на місце, які не живуть, а животіють.

Від паркана до паркана плентався втомлений собака, з найглибшою байдужістю придивляючись до випадкового перехожого, брела стара бабуся в сірій спідниці, кольору грязі, та якесь брудне, сумне дитя. З одного боку шосе ринув у глибокій канаві швидкий потік, стиснутий кам'янистими берегами. Його вода, викачана насосами з дна шахти, була руда і залишала на піску, на стеблинах трави та на покидьках, що валялися в канаві, якийсь червонястий мул, схожий на розтерту цеглу.

День був похмурий. Час від часу сіявся дрібний дощик.

Вряди-годи Юдиму впадали в око недавно збудований червоний цегляний мур або житловий будинок, який почав розвалюватись ще років з двадцять тому.

Свист локомотивів, що бігли в тумані в усі кінці, глухі зітхання сигналів з шахт, гуркіт машин, який лунав звідусюди, — все це ніби вводило почуття Юдима в якийсь особливий світ. Він не був самим собою, і не міг усвідомити, вловити своїх почуттів. Вони були наче ті ж самі, і все-таки з ними щось сталося.

Йому було погано, тяжко, прикро, і не тільки тому, що з ним не було Іоасі. Тисячі болючих почуттів крапали його серце. Деякі образи й звуки, здавалося, поглинали тугу за Іоасею, шматували її велетенськими іклами, і тільки слабкий відгомін її озивався в їх безупинному гомоні.

Про цю тугу промовляли йому крики, справжні крики дзвінків, що долинали здалека з шахти, коли з надшахтних будівель здіймалися клуби пари й блоки вгорі починали свій невтомний рух. Про неї промовляв стукіт вагонеток з вугіллям, які котилися десь в далечині.

Поволі простуючи по шосе, Юдим раз у раз спотикався об рейки, які перетинали його. Біля однієї з таких бічних колій він, мов крізь сон, побачив старика, зовсім чорного від вугільного пилу, який сидів у будці, наполовину вкопаний в землю, і каламутними, майже осліпшими очима стежив за порядком. Далі, на рейках, що вели на територію шахти, де без упину рухались великі вагони, навантажені вугіллям, працював інший чоловік. В своїй високій баранячій шапці, він сам був схожий на рухома купу вугілля, коли, щоб затримати вагон, який мчав з розгону, повний чорних брил, оббризканих зверху вапном, він ставав на прикріпленій до гальма важіль і, підібгавши ноги, своєю силою і вагою зупиняв колеса. В душі Юдима тремтіли слова привітання цим людям, слова, що не мали сили зірватися з уст.

Він мовчки обминав їх. Серце в нього швидко стукотіло. В найтаємніших глибинах душі вітав він у цих темних, брудних людях свого батька й матір.

«Це мій батько, це мати моя»...— шепотіли його губи.

Біля великого дерев'яного будинку якийсь чоловік зупинив його словами:

— Пан інженер вас просять.

Юдим зайшов у будинок і зустрів там Кожецького.

Величезна кімната, освітлена електричними лампочками, заставлена якимись бочками, була в одному місці перегороджена бар'єром, наче у волосній управі. За перегородкою стояв стіл, біля якого сиділи старший штейгер і наглядач. Там перевіряли список робітників, що спускались у шахту. Викликали за номерами. Кременний немолодий німець, який люто лаявся по-польськи, читав номери. Чорні фігури, що стояли навколо, відгукувалися на прізвиська тих товаришів, які не з'явилися.

— Тихо! Мовчати! Що це за галас! Тут не корчма! — раз у раз гримав наглядач, який сам був колись робітником.

В іншому кінці кімнати роздавали хліб. Щохвилини туди заходив новий шахтар, ставав посеред кімнати на коліна і проказував молитву, повернувшись обличчям до стола, так, наче схилявся перед величчю штейгера.

Часом з-під повік поблискували білки очей, мов у негрів. Тільки це й похвалявало чорні обличчя шахтарів. Гнів, радість, усміх — все ховалося під щільною маскою вугільної сажі.

— Чи не можна оглянути шахту? — запитав Юдим, звертаючись до Кожецького.

— Сьогодні? Навіщо це вам?

— Як це, навіщо мені?

— Заплющіть очі, і ви побачите зовсім те ж саме.

— Значить, не можна?

— Чому? Можна! Тільки я не думав, що вам закортить саме сьогодні. Та коли вже... То ви хочете спуститися?

— Хочу, хочу...

— Була, — звернувся інженер до одного з робітників, — піді-но, приготуй там два ліхтарі, чоботи для пана доктора, куртку й капелюх.

Незабаром вони вийшли на велике подвір'я. Знову Юдима охопило таке ж саме почуття, як і вчора, коли він побачив сортувальню й блискучі валки із спіральними нарізками, що крутилися так швидко, наче хотіли вгвинтитися в свою власну оправу. Вагонетки з вугіллям, викинуті підйомною машиною з глибини шахти, зупинилися на вузьких рейках і, підштовхнуті дужими руками, перекидалися й висипали вугілля на риштаки із спіральних валків. Звідти товсті, рівні куски вугілля падали

на риштаки, що містилися трохи нижче, а дрібні шматочки й пил сипалися в сита, крізь які просіювалися на край похилої площини.

Ці залізні сита на вигнутих валках, що своїми руками нагадували рухи звичайних сит, витрушуючи дрібне вугілля, утворювали ніби два водоспуски вугільних річок, і річки ці ліниво, безупинно текли до виходів над вагонами.

В сусідньому приміщенні, біля шахти, Юдим став придивлятися до парового двигуна, який обертав два великі барабани. На них накручувалися товсті сталеві канати, що підтримували кліті, з яких одна опускалася вниз, у штольню, в той час як друга підіймалася вгору. Дивлячись на блискучі циліндри, в яких невтомно рухалися першні, Юдим шукав тільки дзвінок, схований невідомо де...

Одягнені в шкіряні куртки, застебнуті пряжками, в грубих чоботях, тримаючи в руках мідні лампи, в яких горів гніт, просочений олією, шахтарі, нарешті, стали в кліть.

В першу секунду, коли дошки її, що були на одному рівні з підлогою, здригнулись і почали спускатися, Юдима охопило прикре почуття, наче хтось стиснув йому горло. Незабаром, проте, він отямився і відчував тільки шум у вухах і легкий холодок у серці. Чорні балки обшивки мигтіли перед очима, мов безконечні ряди якихось східців. Нарешті кліть зупинилась, і вони вийшли в сухий коридор, освітлений електричними лампочками. Там снувало безліч людей, приїжджали й від'їжджали ряди вагонеток, запряжених муштрованими кіньми. З перших, ще освітлених галерей вони стрімкими ходами пройшли туди, де містилися насоси, які викачували воду з шахти. Тут світло зникло і єдиним його джерелом стали відніні шахтарські лампочки, що їх вони несли в руках. Місце тут було рівне. Посередині тяглися рейки, по яких без упину котилися валки навантажених вугіллям вагонеток, запряжених кіньми.

Час від часу чийсь таємничі руки відчиняли невидимі в темряві двері, які спрямовували струмінь повітря в ті ходи, де «не світиться». Це робили старики, що доживали свій вік одвірниками. Минаючи такі двері, інженер вигукував:

— Щастя вам!

— Щасті вам! — відповідала йому темрява.

Цей вигук чомусь хапав за серце. В мозок врзалися ледве видні в мороці постаті цих стариків, схожих на чорні брили, і довго ще маячили перед очима ці люди, які ще за життя живуть наче в могилі, терпляче дожидаючи тієї хвилини, коли вони вже назавжди підуть у землю, що прийме їх на вічний спочинок у своє холодне лоно. Тяжка недоля мов ланцюгом прикувала їх до цього місця, і в старечій дрімоті їм, напевно, сниться тепле весняне сонце і ясні луки, порослі квітами...

Темряву, яка здавалася ще густішою від задушливого чаду, тільки часом прорізував десь удалині вогник, що його несли невидимі руки. Подекуди тут були східці, чи, певніше, планки, прибиті до дощок; в інших місцях доводилося іти просто по слизьких дошках. На дні шахти, на глибині більше як двісті метрів під землею, в коридорах віяв вогкий холодний протяг. Цих коридорів була тут ціла сітка, і людину, яка потрапляла до шахти вперше, мимоволі охоплював болючий неспокій, який, певно, відчуває риба, побачивши густі вічка рибальської сіті. Юдим та його провідник довго йшли в якомусь невідомому напрямі, начебто праворуч, до ходу, який косо й стрімко здіймався вгору й утворював штольню. Скоро їм довелося зігнутися майже удвоє, бо покрівля тут була така низька, що під нею ледве міг проїхати візок, навантажений вугіллям, що його нарубав шахтар за зміну. Десь далеко-далеко, наче на вершині гори, видко було блідо-жовті вогники, які пересувалися з місця на місце. В чорній комірці, до якої вони наблизились, чути було, як працює кілька людей.

— Щасті вам! — промовив Кожецький.

Йому відповів хор приятних голосів, і це справило на Юдима дивне й глибоке враження.

«Щасті вам, щасті вам...» — повторював і він у глибині душі.

І в цю мить в ньому наче прорвало греблю джерело болючої туги за Іоасею, туги такої жахливої, що вона здавалась ще нестерпнішою, ніж у хвилини прощання..

Шахтарі в чорних «капюшонах» та в шкіряних спецівках набивали порохом, крупним, як зерна кукурудзи, довгі паперові трубки. У відповідних місцях у вугільній стіні вже були просвердлені отвори довгими стальними

свердлами, з наконечниками, гострими, мов списи. Коли заряд був уже набитий, коли вклали туди гніт і щільно прибили згори камінчиками з допомогою шомпола, наче патрон у дулі, один з шахтарів запалив два запали, за ним другий — два й третій теж два. В мороці, густому від пилу й диму, з'явилися наче блакитні струмочки рідини, що сочилася згори. Вогники дотяглися до стіни — і зникли.

Тоді шахтарі швидко повідставляли драбини і поспіхом вийшли в суміжний хід. Там вони почекали з десять секунд, поки гримнув перший вибух. Струмись повітря увірвався в сусідні галереї й вибої, несучи з собою гострий запах пороху. Вугільні брили з гуркотом обвалювались за суміжною стіною, і скрізь у стінах щось швидко-швидко сипалося з лунким тріском і шерехом — так, наче зграя пацюків бігала десь за завісами. Згодом пролунав другий вибух, за ним третій, четвертий. Густий дим наповнив галерею й лівиво потягнувся до тих проходів, де «світиться». Вдалині лунав тріск динамітних зарядів та чути було їх солодкуватий запах.

В одному місці Кожецький підкликав якогось шахтаря і залишив його з Юдимом, а сам пішов. Йому треба було оглянути роботи в зовсім іншому місці. Доктор залишився в темряві з чорною тінню, яка тримала свою лампу. Поблизу кілька чоловік підпирали покрівлю стояками. Якусь хвилину Юдим і шахтар стояли, не кажучи ні слова. Нарешті Юдим підняв угору свою лампу і побачив почорніле старече обличчя, обрамоване сивим волоссям, що вибивалося з-під «капюшона».

— Що ж ви тут робите, діду? — запитав він.

— Та от, породу розробляємо поміж проходками.

— Породу?

— А так... Стовпи вибираємо, вирубуємо одну «вибірку» за другою в довжину та в ширину, підпираємо покрівлю стояком — і далі... По боках органі ставимо... Перепрошую, може, ви, пане, зовсім не знаєте шахти?

— Ні, не знаю. Вперше бачу.

— Он як..

— Що ж це за органі? — запитав у діда Юдим.

— Це ми ставимо сторч колоди, так що виходить ніби стінка. Попереду теж, од ходу, там, де закінчується штрека, будуємо другу таку стінку й залишаємо порожнє місце, ніби двері. А коли вже вирубають вугілля в

усій штреці й навіть дрібні уламки вичистять,— тоді починаємо стояки виймати, а інші підрубувати сокирою. Коли гірник почує в «штреці» хоч найменший тріск покрівлі — тоді йому одне тільки — швидше кайло в руки і тікай з вибою! Порода осунеться над головою, і все завалиться. Та ще й згори вниз за собою обвал потягне, наче у воронку...

Юдим підняв свою лампу і став придивлятися до стін. Де гладенька, а де нерівна їх поверхня тут і там була подряпана гострим залізом, наче вкрита старанно вирізьбленим клинописом. Юдима охопило дивне почуття, коли він поволі проходив мимо стін: він ніби читав у цих переплутаних, кривих знаках всю історію вугільних підземель.

І ввижалося йому, ніби він стоїть у чудесному лісі, в одвічних хащах, де ще не ступала нога людини. Навколо росте велетенська папороть з такими стовбурами, що їх не обійме й трое людей, хвощі, які розрослися у високі дерева, страшні мохи та інші рослини небачених форм, одні — дивовижної містичної краси, інші потворні, гидкі: якісь сигілярії, одонтоптериди, лепідодендрони. Ці величезні потвори, переплетені між собою ланцюгами велетенських ліан, розрослися на м'якій трясовині, де пишний мох і небаченої краси квіти дихають пахощами в задушливому теплі вічної тіні. Млосне гаряче літо витягло аж під хмари ці стовбури й гілки, приступні тільки для очей і крил; дощові зими напоювали ґрунт вологою. Вільні вихори, народжені в далеких степах та на засніжених гірських кручах, прилітали сюди й шарпали хащі, й гарчали, мов левенята.

Тоді прадавній ліс колихав у своєму лоні пісню, що гриміла, немов морські хвилі. Як часто били в праліс громи, як топтав, шматував, трощив його ураган! Дикі хмари червоними блискавками підпалювали його співучі глибини, і тоді він палав, як велетенське вогнище. Дощі минали, й знов приходила вічно юна весна, ніжнорука, мов дівчина, що шукає коханця, і свавільними устами здмухувала пилок рослин у розмоклу землю, яка мріяла про затінок. Нове море зелені розливалось на тих самих місцях, де ще недавно мчав буйнокопитий вогонь і мигтіла його колісниця, швидка, як вихор.

І знов тишу молодій пуші порушував несподіваний войовничий рев ягуара, і знову розтинали її пронизливі крики безжалісного орла, які віщували смерть.

Та от величезні моря, що дрімали в глибинах материків, прорвалися через усі перепони й бурхливим шаленим потоком ринули на дрімучі праліси, видерли їх з корінням і помчали в шумовинні, мов флотилію розтросених кораблів, просто до глибоких низин, звалили їх туди всією масою, наче в могилу, поховали під верствами ґрунту, змитого з гір. Минули тисячоліття, і в тілах велетнів, на яких бувало незліченні птахи звивали свої гнізда, припинилося життя і почався таємний розклад. Могутне тиснення шарів землі, водяні потоки й час, що минав століття за століттям, поступово робили свою підземну справу: з кисню й водню цих мертвих тіл утворилася вода, з них виділилася вуглекислота та окис вуглецю. Залишилося тільки вугілля, вугілля у величезній кількості, яке вже не могло сполучатися ні з чим, мов самотній дух п'єтми. Величезна його страхітна маса мертвіла, застигала, вмирала протягом тисячоліть. В муках зросталась вона сама з собою, стискалась, ставала щільнішою. Від колишнього пралісу час не залишив нічого. І, мов єдиний відгомін тієї далекої вітчизни, де все в ньому квітло, росло, тяглося в блакить,— залишився невиразний рисунок шарів деревини або відбиток різбленого листка на чорному, траурному камені.

Довгий труд природи, її зачаття й смерть, яких несила осягнути думкою, людина загарбала з вовчою жадобою, з допомогою хитрої, прискореної, полегшеної праці. Приходить у чорну прірву шахтар з блідим вогником лампочки, з коротким кайлом і кволими руками здобуває те, що колись, тисячоліття тому, сховав у своїх глибинах океан. Забирає поклади вугілля, згрібає навіть дріб'язок і витягає на світ божий. Залишає тільки купи породи нагорі й порожнечу всередині.

Земля не віддає своєї праці та своїх скарбів без боротьби. Проста й байдужа, як дитя, вона навчається зради від людини. Чигає, щоб скинути шахтареві на голову важкі брили, якщо він не обернеться вчасно, розпускає отруйний газ у вибоях, розливає підземні, невидимі води. Випускає на волю темні озера, протягом незлічених століть зібрані по краплині, що досі спали в її холодних надрах. Розкриває раптом провалля, повні роздрібненої породи, обсіпаної вибухом, рідким глеєм заливає старанно прокладені галереї.

— Ну що, не схопив вас «скарбник»?¹ — несподівано залунав поруч голос Кожецького, який раптом виринув з темряви.

Вони пішли довгим підземним ходом. Зблизька і здалека тяглися валки вагонеток, запряжених кіньми. Довгі роки возять ці невтомні трудівники свій проклятий вантаж. Коли мимо проходять шахтарі, вони відвертають голови вбік, бо їхнім очам дошкуляє навіть бліде світло ліхтаря.

Юдим з Кожецьким підійшли, нарешті, до вертикального ходу, яким повинні були піднятися з дна шахти на сто метрів вище. Вода лилася тут струмками, заливаючи кліть. Вони стали на мокрі дошки кліті, де вже було кілька буркотливих, промоклих наскрізь шахтарів із змученими, похмурими обличчями, і за одну хвилину піднялися у верхню частину шахти. Звідти рушили темним, безконечно довгим коридором, де було холодно й вогко. Місцями покрівля обвалилася, розстрошуючи стояки й дошки. Могильної темряви тут не могли розігнати навіть ліхтарі гірників. Лише часом лунав десь далеко гуркіт вагонетки й крик возія. І знову з пільми виринала постать шахтарського коня; він відводив свої сумні, повні безнадійної туги очі, ніби йому було гидко навіть бачити людину, і знову зникав у вічному мороці.

Через деякий час Юдим почув попереду, в темряві, розмову, чи, точніше кажучи, монолог. Хтось голосно казав:

— Фукс, я тобі кажу, що не впало!

Якусь хвилину тривало мовчання, і знову той самий голос вчмовляв з полвійною наполегливістю:

— Не впало, Фукс. Коли не впало, значить не впало...

Кожецький потягнув Юдима до стіни і пошепки став пояснювати йому, що це значить:

— Іноді буває так, що колеса одної з вагонеток, зчеплених поміж собою, сходять з рейок. Тоді кінь, якого зуть Фукс, зупиняється, бо вже не має сил тягнути далі, тим більше, що й інші вагонетки зараз же сходять з рейок. Коногону тоді доводиться підіймати вагонетку і ставити назад на рейку. Зробивши це, він починає гу-

¹ Так робітники називали казкового охоронця підземних скарбів.

кати коневі, що вже все налагодив. Але трапляється й так, що він чіпляє ще одну зайву вагонетку, і тоді кінь знову зупиняється, бо думає, що вагонетки ще не на рейках. Погонич криком запевняє, що «не впало», але кінь, потягнувши злегка, все-таки не рушає з місця, бо відчуває, що тягар більший, ніж завжди. Тоді коногон, щоб переконати його, йде вздовж вагонеток аж до самого кінця і звідти ще раз урочисто вигукує: «Фукс, не впало!» Тоді вже бідний кінь мириться з думкою, що його експлуатують, збирає останні сили й тягне далі в темряві свій вантаж. Може, він навіть доходить до свідомості того, що його обдурили, може, навіть тихцем зітхає і зціплює зуби, але все одно мусить з цим погодитись, бо якщо він схоче запротестувати і раптом зупиниться, коногон гарненько відшмагає його батогом, і на тому й скінчиться поліпшення їх стосунків.

— Але ви повинні були б заборонити це...—сказав Юдим.

Інженер підняв трохи вище свою лампу і з зневажливим, глумливим усміхом вимовив:

— Та я забороняю, суворо забороняю...

І за хвилину додав:

— Я забороняю, від щирого серця забороняю, та сил вже в мене немає...

БЛУКАЧ

Одного з наступних днів Юдим разом з Кожецьким пішов з візитом до «самого» Калиновича. Це була хитра махінація, справжня інженерська конструкція, створена для того, щоб познайомити доктора з впливовою особою.

— Хто такий цей Калинович? — спитав Юдим, прямуючи вулицею, яка вела до оселі одного із «стовпів» Заглемб'я.

— Як, ви не знаєте? Не знати такої елементарної речі! Розуміється, інженер, та ще й визначний.

— Он як... Чому ж ми неодмінно повинні йти до нього?

— Тому, що так наказує нам наша хитрість, чи то завбачливість.

— Мабуть, гроза буде. Душно, як у пеклі, — промовив Юдим і за хвилину додав: — Я б волів краще дістати палкою по спині від тітки Пелагії, ніж йти сьогодні з цим візитом.

— Ходім швидше, буде гроза, — сказав Кожецький, поглянувши довкола.

Вони стояли на вершині пагорка. Внизу лежало місто — довгі ряди однакових, чорних, закурених будиночків. Порівняно недалеко звідси з величезних печей вибивалося полум'я, наче з кратерів вулкана. Вітер підхоплював це полум'я і немов відривав шматки вогню, щоб кинути їх на місто.

Дерева, засипані курявою, почорнілі від кіптяви, виглядали, мов шахтарі після роботи. Зелена травичка була вкрита траурним серпанком.

За лісом, за ланцюгом пагорків, простяглася на обрії величезна сталюого кольору хмара з темними проваллями. Вона поволі сунула по небу, женучи поперед себе холодний рвучкий вітер. Він часом стишувався, і тоді здавалось, наче він плазує біля стін, скрадається по під парканами, заглядає в канали й сідає на дерева, які неспокійно й злякано гоїдали своїми вершинами. Та раптом вітер зривався і з гуркотом та свистом, наче авангард кавалерії, яка чвалом скаче здалека, мчав серед безлюдних вулиць. Навколо видко було лише димарі й димарі.

З них здіймалися косі стовпи диму, які люто шматував вітер.

З висохлих калюж, які тяглися вздовж і впоперек вулиць, шохвилини зривалися гори сірого пилу, мчали над будинками, над чудернацькими ретортами заводів і сипалися згори на людські оселі. Ці летючі болота раз у раз заслоняли місто — химерне, сумне, непривабливе й холодне, мов грошова афера.

За містом, на пагорку, стояв у тінистому саду «палац» директора. Підіймаючись вузькими сходами, застеленими килимом, Кожецький навмисно йшов збоку, щоб не ступати по килиму, і говорив півголосом:

— Ну, тепер зберіть всі сили, бо надійшла година випробування.

Лакей відчинив їм двері і провів у вітальню, з вікон якої видко було місто. М'який, пухнатий килим приглушував кроки. Коліщата крісел, оббитих атласом, зовсім тонули в ньому й котилися без найменшого шуму. На стінах були розвішані картини й гравюри в надзвичайно широких і «казково» дорогих рамах.

Кожецький із скромним виразом сів у крісло й, набравши побожного вигляду, очима показав Юдиму на стелю й шпалери. Мимоволі кинувши туди погляд, доктор побачив картину, що зображала якийсь пейзаж з руїнами й пастушком...

Але перше ніж він встиг придивитися до картини, в дверях пролунав голос господаря:

— Шановному панові інженерові! Любому, але рідкому гостеві...

Кожецький привітався з ним і зараз же голосом, повним пошани, назвав прізвище свого супутника:

— Доктор Юдим.

Господар простяг правицю й привітно потиснув пода-ну йому руку з поклоном, який, коли взяти до уваги його огрядність, мабуть, коштував йому чималих зусиль. Всі посідали в м'які атласні крісла, занурили ноги в пухнати́й килим і почали розмову, як то кажуть, про ніщо, тобто про речі, які не мали в цю хвилину для них ніякого значення. Говорили про вигляд місцевості, про кліматичні й гігієнічні умови Заглемб'я і так далі. Господар був високий, дебелий чоловік. Гладенька блискуча лисина відкривала міцно збудований череп, до якого, здавалося, чудово пасував би залізний шолом. Щетинясті й задерті вгору вуса теж дуже личили б йому. Прямий ніс, великі суворі очі під кушуватими бровами свідчили про шляхетну кров, що текла в цьому дебелим тілі, для якого здавалися неможливими м'які, делікатні рухи й нечутні кроки. Широкий костюм з чудового сукна, що облягав його тулуб і ноги, справляв враження чогось тимчасового, випадково одягненого.

Кожецький, шанобливо оглядаючи вітальню, нахилився до господаря й прошепотів:

— А я у вас бачу щось новеньке...

— Ну, ну?

— Штучка невеличка, але очі вбирає.

— Годинник?..

— Саме!

— Я його купив,— сказав директор з очевидним, хоч і старанно приховуваним задоволенням,— в Мюнхені. За безцінь, кажу вам. За безцінь,— повторив він ще раз.

За хвилину господар устав і підвів гостей до консолі, на якій під скляним ковпаком стояв новий годинник у стилі ампір. Справді, річ була дуже гарна витонченістю й скромністю своїх ліній.

— Ну, а як Уде, вже в рамці? — жваво запитав Кожецький.

— Аякже, аякже! І скажу вам, колего, казкова рамка. Може, хочете подивитись?

— З охотою, коли ваша ласка...

— Тоді прошу сюди.

— А що, панна Гелена ще й досі зайнята Ропсом?

— Так, так, вона із своїм Ропсом... Прошу сюди, панове...

Всі троє зайшли в сусідній кабінет, обставлений з великою пишністю. На підлозі лежав великий килим,

скрізь стояли чудові меблі, але над усім наче панувало розкішне бюро. Воно було заставлене канделябрами, статуетками, фотографічними картками в рамках, преспап'є та безліччю книжок. На стінах розвішані були картини і гравюри, оздоблені майстерною різьбою шафи блискували золоченими заголовками книжок.

— А цю штучку ви бачили? — запитав раптом господар, показуючи на одну з картин.

Кожецький примружив очі і з виразом найглибшого зацікавлення став розглядати її.

— Купив я цю річ у Мілані, в одному будинку... знаєте, там, де Сепасою Віпсіано... Заходжу раз туди... Спекта була страшенна. За вікном, чую, якийсь офіцерик з вереском муштрує загін «рицарів» — отих, знаєте, що їх згодом розмітає, мов сміття, який-небудь Менелік¹... Дивлюсь — якийсь юний італієць копіює «Тайну вечерю». Гарний сам, шельма, як найчудовіша картинка! Волосся над чолом скуйовджене, ніс, кажу вам, рот, очі, мов у яструба. Малює, малює... Підскочить до свого мольберта та як різоне пензлем — ну, в повному значенні цього слова, різоне. Бачу — зробив він тільки одну фігурку, а решта ще ледве намічена. І мене це, скажу вам, панове, вразило в тисячу разів дужче, ніж оригінал. Який вираз, яке обличчя! Як ці очі дивляться! Це ж апостол... Та й не тільки апостол — це людина, яка з болем запитує: «Чи не я зраджу тебе, вчителю й пане мій?» Я не зміг витримати; підходжу до цього художника й кажу:

— Синьйор художник, скільки за цю картину?

Глянув він на мене і буркнув, що вона не закінчена. Кажу йому, як умію, що мені все одно, показую пальцем на цього апостола і гукаю, що хочу його взяти таким, як він є. Юнак тільки очима блиснув, як вовк, і малює далі. Коли я знов причепився до нього, він гаркнув:

— Тисячу лір...

— О, — кажу я, — синьйор художник, це трохи багато.

Поторгувались, ткнув я, нарешті, бестії шістсот франків і забрав у нього цю недомальовану картину. Тут, удома, вирізали ми з дочкою тільки нашого апостола, а решту викинули. Але що це за фізіономія! Правда ж?

¹ Менелік — негус Абіссинії (1889—1910), який завдав італійцям, що намагалися підкорити собі Абіссинію, жорстокої поразки в битві при Адуї (1896).

— О, так, дійсно... Це щось, щось...

Кожецький нахилився до Юдима і шепнув йому на вухо, але так, щоб господар міг почути ці слова:

— Правда ж, з яким смаком обставлена ця квартира?

Директор усміхнувся і промовив:

— Ех, із смаком... Підлеснику... От так, аби, аби... Важко жити по-нашому, по-сарматському.

Підбадьорений словами Кожецького, він повів гостей далі, в кімнату, яку назвав «робочою».

— Але ж ви хотіли показати нам Уде! — нагадав йому підлесник.

— Він саме там... у моїй робочій кімнаті.

Коли вони зайшли туди, назустріч їм підвелася з-за широкого стола молода дівчина, років, може, дев'ятнадцяти, в рожевому платті, такому легкому, що воно дозволяло не стільки бачити, скільки відчувати чудові форми. Волосся в неї було ясне, майже біле, кольору щойно обтесаного ялинового дерева, очі блакитні, як у батька, тільки не такі суворі й холодні. Здалека вона справила на Юдима враження ледве розквітлої троянди. Дівчина щось чи то писала, чи то малювала. Несподівана поява чужих мужчин, мабуть, трохи збентежила її. Вона безпорадно стискала олівець у правій руці і тільки вітаючись кинула його на стіл. Зустріч з нею позбавила Юдима й Кожецького необхідності оглядати далі апартаменти.

Всі повернулися у вітальню. Панна Гелена ішла поруч з Кожецьким, розмовляючи вільно й приязно.

Її гарне, кругле обличчя з квітучим рум'янцем, який то зникав, то з'являвся знову, раз у раз повертался до інженера, і ясні, неспокійні очі вдивлялися в нього з запитливою цікавістю. Кожецький з тієї хвилини, як опинився в її товаристві, чомусь похмурнів, наче відразу постарішав. Говорив холодним, байдужим тоном, без сарказму й ущипливості, і задумливо, але з деяким відтінком неприязні, поглядав на свою співбесідницю. Юдим, з удаваною увагою слухаючи те, що говорив йому директор про розвиток промисловості в Заглемб'ї, чув водночас уривки діалога цієї пари. До вух його кілька разів долітали прізвища: Рескін¹, Метерлінк²...

¹ Рескін, Джон (1819—1900) — англійський письменник і теоретик мистецтва.

² Метерлінк, Моріс (1862—1949) — бельгійський письменник, видатний представник символізму.

Але перш ніж він устиг вловити зміст цієї розмови, до вітальні зайшов молодий чоловік, років двадцяти двох. Він привітався з Кожецьким, міцно стиснувши його руку, потім підійшов до Юдима й рідрекомендувався:

— Калинович.

«Мабуть, син...» — подумав доктор.

Молодий чоловік звернувся до Кожецького з очевидним задоволенням і відразу ж зав'язав з ним розмову. Панна Гелена теж прислухалася до неї, і навіть старий директор через деякий час повернув у той бік своє крісло. Юдим, зніяковілий, сповнений якогось дивного смутку, слухав шелест слів, але думки його блукали далеко. Йому здавалося, ніби він чує якийсь дивний прекрасний спів, наче одну з пісень Гріга, яка віддаляється у високих горах і раптом змовкає. Чомусь йому ввижалася при цьому одна місцевість на Ріггі, під самотньою вершиною Доссен, де він був раз у житті.

«Хто то співає і чому саме це?» — думалось йому в той час, як він намагався якомога красивіше, наскільки це було в його силах, поставити ноги на пухнатому килимі.

— Я й не думаю визнавати себе переможеним! — вигукував молодий чоловік. — Аж ніяк! Ви мені цього не доведете! Критерії добра й зла існують безперечно.

— А... якщо вони існують... — стиха говорив Кожецький.

— Адже ми знаємо, приміром, що рабство — одна з форм життя, до яких не слід повертатися. Ви це знаєте так само, як я, як усяка людина...

— Ну й що ж із цього?

— Наша свідомість вже сама по собі є критерієм. Суспільне благо...

— От-от: суспільне благо! Ми завжди повторюємо це і нібито й знаємо, що таке щастя й благо суспільства, але нас ніколи не цікавить щастя однієї людини.

— От, от, саме так! Щастя однієї людини, окремої особи... — зауважив директор, махаючи рукою.

— Щастя однієї людини має бути підпорядковане благо суспільства.

— А, ось тут і виявляється насильство над душею людини... — мовив Кожецький, обмінюючись поглядом з директором. Сатанинський усміх, мов блиск електричної іскорки, мигтів в очах його і на устах.

— Скільки ж то людей свята інквізиція спалила на вогнищах в ім'я цього принципу, в ім'я цього критерію.

— Свята інквізиція! — гарячкував молодий чоловік. — Який це ви мотлох витягли, чорт би його забрав! Але що таке щастя окремої особи? Дайте мені відповідь на це! Я не розумію.

— Справді. Це щось таке далеке від нас, що ви цього, можливо, зовсім не розумієте. Це щось таке, чого ми зовсім не знаємо... Про що казав Леопарді¹: «Його улюблену мрію покинула не тільки надія, її покинуло прагнення...» Це осяяна лука, всяяна квітами лука, по якій душа людська може ходити вільно, як схоче... Це можливість діяти, говорити, мислити, принаймні хоч відчувати, хоч зітхати з власної волі. Шукання задоволення...

— Розумію: це гедонізм².

— Ось тобі маєш: знову якийсь гедонізм.

— Розуміється... Але дозвольте зробити одне зауваження. Душевнохворий, з манією переслідування або ще гірше — з манією самогубства, шукає задоволення в тому, наприклад, щоб виколоти собі очі. Чи маємо ми право допустити, щоб він дістав це задоволення?

— Божевільна людина підкоряється фатальній силі, яка, зрозуміло, перевертає догори ногами всі її думки й почуття. Але це дуже поганий приклад!

— Чому поганий?

— Згадайте-но того лікаря, який перший скинув кайдани з ніг і рук божевільних. Не знаю, чи відомо вам, що був час, коли «критерій» наказував тримати божевільних у кайданах. Згодом на них стали надягати гамівні сорочки й замикати їх в окремій кімнаті. Тепер знайдено новий принцип: не ізолювати. Я сподіваюсь, що буде час, коли перебування в будинку для божевільних буде майже свободою, що там нещасна хвора голова зможе снувати свої марення без перешкод, як їй схочеться.

— Ну, на таких тонкощах я зовсім не розуміюсь. Але візьмемо інший приклад. виховання дітей. Для мене, коли я був у школі, найбільшим задоволенням, майже насолодою, було вміло обдурити вчителя, щось «утнути», «встругнути»...

¹ Леопарді, Джакомо (1798—1837)— італійський поет.

² Гедонізм— ідеалістичний напрямок в етиці, який твердить, що метою життя є прагнення до насолоди.

— Так, так... Виховання. Ще не так давно Вінцентій Поль, а разом з ним і його читачі, зітхали над методом виховання дорослих Бенедиктів Вінницьких з допомогою нагая, коли їм всипали «на спогад» на килимку. Гадаю, ви зараз вже не будете обстоювати систему шановного Поля.

— Він, звісно, ні, але я... хто знає...— зітхнув директор.

Молодий чоловік глянув на батька, усміхнувшись і якось особливо примруживши очі.

— Так, ви тепер вже не погодилися б з цим. Ми відійшли, мабуть, на тисячу миль від подібних поглядів... в напрямі до світлої луки. Те ж саме і з вихованням маленьких людей. Ми на тисячі миль пішли вперед від хедерів, один з яких, може, й тепер ще існує десь у сусідньому домі. Справа виховання дітей мчить уперед, як поїзд. Я бачив швейцарські школи...

— Де запроваджене обов'язкове навчання.

— ...де шестирічна дитина з величезним задоволенням іде в спільний дім розваг. Там їй розповідають чудові казки. Там вона вперше знайомиться з товаришами, пізнає всю насолоду перших таємниць науки. Але від цієї школи думка лине все далі й далі.

— Так, лине далі... Проте не підлягає сумніву, що абетка, склади й каліграфічна мазанина — це мука.

— В хедері... ще й яка! Яка пекельна!

— В школі те ж саме... І дитина мусить зазнати цих тортур — кожна дитина, що народжується на світ божий і доживає до певного віку. Страждання! Так, всяка праця є страждання. Що ж тут говорити! От, хоча б питання гігієни. З допомогою чого можна в наших містечках знищити епідемії? Розуміється, не інакше, як з допомогою насильства. А що накажете робити із злодіями, з розбійниками?

— Дамо спокій розбійникам. Щоразу, коли хто-небудь занадто вже починає нападати на розбійників, на мене це справляє таке враження, наче він за щось їм мстить!

— То що ж би ви з ними зробили?

— Я... я відмовляюсь відповідати на це запитання, — промовив Кожецький, і очі його спалахнули. Здавалося, за його широко розкритими повіками мигтять прозорі вогники.

— Чому? — тихо спитала панна Гелена.

— Тому... люба панночко, тому... Я не можу на це відповісти.

— Чому? — наполягала вона.

— Не можу. Голова в мене трохи болить.

Молода дівчина почервоніла. Губи її здригнулись, і на мить їх скривив вираз образи. Запанувало прикре мовчання. Чути було тільки завивання вітру й стукіт дощових краплин об шибки великих вікон. Кожецький, здавалося, нічого не помічав. Іронічний усміх пробігав по його обличчю.

— Ви помиляєтесь, твердячи, що всяка праця є страждання,— повільно заговорив він, не підводячи очей.— Це зовсім не так. Я вже не кажу про той факт, що ми успадковуємо від наших предків потяг до праці, що підтверджується хоча б тим, що дуже велика кількість багатих людей зовсім некорисливо працює цілими днями. Але візьмімо... Візьмімо щось інше — всі ці самопожертви, подвиги, геройства. Міцкевич говорить — от тільки вслухайтесь в ці на диво мудрі слова: «Під жертвою духа я розумію такий вчинок людини, коли вона, пізнавши істину, ототожнивши себе з нею, розносить її скрізь, оголошує її людству, стає її органом, її твердинею і військом, незважаючи на погляди, на слова та вчинки ворогів». Отож, чи така «жертва духа» є, чи вона може бути стражданням? Він сам каже, що це «найболючіша з усіх жертв», але мені здається, що він має на думці лише її високість, її піднесеність. Людина, яка ототожнила себе з істиною, повинна відчувати радість і насолоду навіть тоді, коли її розбито. Я так гадаю. Навіть тоді, коли її розчавлено...

— Це вже, мабуть, парадокс...— сказав Юдим.— Мені здається, що справді це найболючіша з усіх жертв.

— Не думаю. Така людина вже від самих вчинків своїх дістає насолоду. Вона проголошує істину, яку збагнула, а це означає, що вона виливає щастя, яке в ній є. В цьому, мабуть, криється таке ж саме задоволення, як у збиранні грошей для скнари та в шахрайських аферах для біржового ділка.

Під час цієї розмови на вулиці без упину гримів грім і дедалі дужчі пориви бурі струшували будинок. Ніхто не звертав на це уваги, тільки панна Гелена щоразу, коли налітав вітер, виглядала у вікно. Ураган так

стукотів у шибки, що, здавалося, хтось кулаками намагається розстроцити рами. Було майже темно. Ринула злива, холодна, похмура й безжалісна. Часом сліпуче сяйво освітлювало кімнату, і тоді бронзові статуетки, металічна оправа свічників, блискуча поверхня дзеркал раптом спалахували і вмить згасали, наче цей блиск вбирало в себе швидко зітхання чиїхось грудей, стиснутих страхом.

— Ми відхилилися від теми...— промовив молодий Калинович. Голос його якимось дивно прозвучав серед грому, що наповнював простір.

— Ми зовсім від неї не відхилилися,— заперечив Кожецький, якого гроза, мабуть, збуджувала, бо він говорив з якимось особливим хвилюванням.— Хіба для людини, яка пізнала істину, існують ваші критерії? Хіба можна їх ставити на дорозі такої людини?

— Розуміється! Кожного громадянина, що починає якусь справу, ми повинні притримати за руку й спитати, чи принесуть його дії якусь користь, дослідити, чи не підуть вони всупереч, чи не пошкодять тому, що людство збудувало з такими зусиллями?

— На підставі таких міркувань розіп'яли колись Ісуса Христа. Мужі сказали: «У нас є закон, і за законом він повинен умерти».

— Його страждання спокутувало гріхи людства.

— Сила спокутування була не в стражданні, а у вченні.

— Значить, для вас не існує ніяких незаперечних принципів? Хіба ж ми не знаємо напевно, що дітовбивство або вбивство стариків у китайців — це зло, а почуття солідарності між людьми — добро? Що правду говорити — добре, а брехати — погано? І того, хто схоче пропагувати ідею дітовбивства або знищувати почуття солідарності, треба усунути з суспільства...

— Що говорити правду — добре, а брехати — погано, в цьому, приміром, я, що сиджу з вами зараз в одній кімнаті, зовсім не впевнений. Дуже часто говорити чи навіть проповідувати брехню є найвища чеснота, заслуга й геройство. Це зовсім те ж саме, що й говорити правду. Я залишаю людині цілковиту свободу говорити правду чи брехати. Що одна людина може знати про правду чи брехню, які криються в душі іншої людини? Адже в серці людському є свої океани, пустині, гори й

льодовики... Христос сказав: «Не судіть, то й не судимі будете». От і все. А щодо дітовбивства, рабства та іншого, то в цій суперечці ви, мабуть, мене розіб'єте, бо я не зумію відкритися від цих питань. В мене тут немає виходу. Справді, ми всі знаємо напевно, що вдавити, наприклад, по обличчю паралітика — вчинок поганий, і той, хто зробить це, мусить бути покараний. Це незаперечна істина: тут вже нічого не скажеш. Та чи можете ви собі уявити людство, про яке у нас іде мова, і подібний вчинок? Пропагування ідей рабства серед таких людей немислиме, так само, як немислимо, щоб ми з вами, опинившись у товаристві делікатних, вихованих дам, раптом завели яку-небудь непристойну розмову, або... поскидали б із себе всю одягу. Теоретично можна довести, що подібна поведінка можлива, але самий вчинок фактично неможливий. А втім, немає ніякого писаного закону, який забороняв би подібну свободу. Саме частинка почуття солідарності, яке проникає скрізь, підказує нам необхідність провадити розумну, цікаву і для всіх приємну розмову. Безсумнівним злом є тільки одне: кривдити ближнього. Людина — це святиня, якої ніхто не сміє ображати. Крім цього, кожен може робити, що він хоче.

— Ідилія, добродію мій, идилія, тобто Аркадія. Кривдити ближнього... Оце так так! А що таке кривда? Де її межі?

— Ці межі — в сумлінні, в серці людському.

— Ви, мабуть, жартуете!

— Ні Це найгеніальніша думка. На ній світ стоїть. Подумайте тільки, що було б з ним, якби викреслити ось ці слова: «І впізнають, що ви учні мої, якщо ви полюбите один одного». Любов треба сіяти поміж людьми, як золоте збіжжя, а кукіль ненависті треба виривати й топтати ногами. Шануй людину... — це заповіль

— Швидкість прогресу людства залежить від руйнування тих перешкод, які стоять на його шляху.

Тут директор нахилився до Юдима й шепнув:

— Признаюсь вам, пане, я зовсім не розумію, про що ці добродії сперечаються з таким завзяттям.

Кожецький, продовжуючи розмову із своїм супротивником, раптом повернувся в його бік і сказав:

— Справді... про дрібницю..

— Як холодно...— шепнула панна Калинович, з тривогою поглядаючи у вікно.

— Вам трохи страшно? — спитав Кожецький.— Правда, скажіть, ви боїтесь?

— Ні, чого ж... Тільки так... раптом холодно стало. І ця темінь...

— Ага, темінь...— Він помовчав і за хвилину додав:— Який же нещасний той, хто зараз мусить іти незнайомою, страшною дорогою, хто поспішає до невідомої мети, хто йде, йде без кінця... «Був як блукач, що бродить по дорогах під гуркіт грому...»

Крупний град, всуміш з краплинами дощу, застукотів у шибки. Розмова припинилась.

Юдим підвівся із свого місця і став дивитися в вікно. Серед зливи й мороку час від часу проривалося полум'я величезних печей.

Лікареві було якось не по собі. Він думав про наречену. Йому здавалось, що тільки-но скінчиться буря й розвіється темрява, якась звістка про Іоасю, якийсь відгомін, якесь її слово долине до нього... Тихе зітхання вихопилося з його грудей. Він уже написав їй, повідомив свою адресу. Хто знає, може, який-небудь щасливий випадок принесе йому звістку з тих дорогих серцю місць... Може, і вона в цю хвилину дивиться на грозу, і в неї такі ж самі думки, що, мов швидкі блискавки, осявають траурний морок...

— Ви, пане доктор, я чув, повертаєтесь тепер з Парижа? — запитав його раптом директор.

— Вже два роки минуло з того часу, як я повернувся звідти...

Кожецький швидко обернувся до них, чекаючи тільки слушної хвилини, щоб приєднатися до цієї розмови.

В цю мить лакей відхилив порт'єру і вклонився панні Гелені. Вона підвелася й запросила гостей до чаю. Вони пройшли в сусідню кімнату і сіли за великий стіл, заставлений безліччю тарілок, блюд, склянок і бокалів.

Молодий Калинович сидів поряд з Юдимом. Він повідомив його, що недавно тільки скінчив політехнікум у Шарлоттенбурзі, та ще має незабаром повернутися туди, щоб «зробити докторат», а тимчасом придивляється тут до місцевих справ, до тих каналів, якими рідне золото пливе у Францію.

— Ви повірите, пане,— вигукував він,— волосся дибом стає, коли дивишся на те, що тут діється. Я не хочу ображати нікого, але от хоча б, приміром, медична допомога: адже вона відбувається тут зовсім поштовим способом. В. призначений день лікар, «під рукою якого» перебуває щось із вісім фабрик, об'їжджає їх усі до одної... Стривайте, може, це вам неприємно слухати?

— О, ні, боронь боже... Я сам бажав би дістати тут посаду, отже мені навіть потрібно вивчити місцеву ситуацію з усіх боків.

— Так? А знаєте, це цікаво... То ви, значить, хотіли б тут оселитися... І ви вже вжили для цього якихось заходів?

— Ні ще.

— У вас тут є які-небудь знайомі?

— Ніяких.

— Ах, так.

— Пане доктор, прошу вас, не беріть занадто близько до серця всього того, що мій син говорить про Заглемб'я,— втрутився директор.— У нього якась особлива неприязнь до цього місця. Я вам скажу...

— Так, так, це неприязнь, чи, певніше, навіть антипатія! — прощидив крізь зуби молодий чоловік.

— Я вам скажу, пане доктор, наш народ здатний просто-таки замордувати цих бідних ескулапів. Є дармовий лікар, ну й лізуть до нього всі, хто тільки схоже — і хворі й не хворі. Тут у нас в лікарні лікар за свою годину повинен прийняти шістьдесят хворих! Нехай мені хто скаже — чи справді може стільки людей хворіти в такому невеличкому селищі?..

— Факт,— зауважив молодий Калинович,— що в усій країні медичною допомогою коштом хазяїв користується лише сорок один процент і залишаються зовсім без такої допомоги п'ятдесят дев'ять процентів.

— Звідки такі цифри?

— З 856 обстежених підприємств на 818 не було ніякої медичної допомоги. На 10 ця допомога існувала тільки номінально, на 24 була абияка і тільки на 4 така, як слід.

Юдим примружив очі й засміявся про себе. Перед ним, наче в тумані, промайнув спогад про його невдалу варшавську битву.

— Перебільшення не тільки у висновках, але навіть у цифрах,— заперечив старий з флегматичністю досвідченого полеміста.— Я чудово розумію необхідність медичної допомоги, я навіть фанатичний, так би мовити, прихильник гігієни... et caetera¹. Та от вам свіжий факт. Біля мартенівських печей є спеціальні підйомні машини, щоб подавати нагору руду. Під загрозою найсуворішого покарання, робітникам не дозволяється сідати в них ні для того, щоб піднятися нагору, ні для того, щоб спуститися вниз. Ви не можете собі уявити, скільки зареєстровано випадків, коли наші робітники підіймаються і з'їжджають униз машинами. Це теж статистика, яку тобі, синку, не завадило б відзначити в одній з півкуль свого мозку...

— Я в цьому не бачу особливої потреби.

— Ага...

— Розуміється.

— Або інший факт. Між двома печами є таке заглиблення, біля якого проходить підйомна машина. Нікому, здається, і на думку не спаде, що туди можна залізти. І що ж ви скажете, панове? Один з цих бовдурів сів отам на половині височини і насвистує собі, дивлячись униз. Підйомна машина іде тихо. Стукнуло його по черепу і вбило на місці. А за це повинна відповідати фабрика! Там дашка не було, чуєте, дашка не було!

— Сподіваюсь, що в цьому місці тепер вже є дашок...— промовив молодий Калинович, накладаючи на свою тарілку величезну порцію ростбіфа.

— Ось такий робітник коло мартенівських печей, коло вальців та дроту заробляє на день близько двох карбованців. І знаєте, як він живе, що він робить з цими грішми?

— Цікаво...

— Гуляє, розкидає гроші й залазить у борги. Подивіться-но в неділю на такого жевжика: модний галстук, носовичок... Зайде в крамницю й наказує: дайте-но мені комірців, та тільки з кращих, з модних. Пахуче мило замовляє собі спеціально: тепер якраз у моді пахуче мило.

— Справді, хіба це не обурливо? — бурмотів молодий чоловік, з вовчим апетитом уминаючи ростбіф.

¹ І так далі (лат.).

— Це не стільки обурливо, скільки сумно.

— Чому ж сумно?

— Скрізь марнотратність! В усіх верствах суспільства—живуть не по своїх достатках, розкидають гроші...

— Мило — марнотратність?

— Ніхто нічого не заощаджує. При подібних заробітках — це збіговисько банкрутів...

— Зменшити цим бестіям заробітки, вони зараз же вгамуються! Не буде ні пахучого мила, ні цих обурливих галстуків!

— Навпаки, збільшувати треба платню, збільшувати якомога! Нехай виписують собі циліндри з Парижа, пальта з Відня!

Лакей обніс блюдо й перемінив тарілки.

Був уже вечір, коли, напившись чаю, всі, крім пани Гелени, перейшли з їдальні в кабінет покурити. Курили сигари. Кожецький з надзвичайно поважним виглядом тримав у роті величезну, як морква, сигару. Молодий Калинович вже хотів був продовжувати свою суперечку з батьком, коли раптом у кімнату увійшов лакей і, обережно наблизившись до Кожецького, щось шепнув йому на вухо.

— Ах, це до мене... Напевно, з листом?

— Не знаю, пане інженер. Він говорить, що в нього негайна справа.

— Тут? — спитав Кожецький, зробивши недбалий жест рукою, і, не виймаючи сигари з рота, пішов за лакеєм.

Юдиму раптом захотілося швидше скінчити цей візит, піти звідси. Він узяв молодого Калиновича під руку й спитав його, куди пішов Кожецький.

— Розмовляє з якимось посланцем, що знайшов його навіть тут.

В серці у Юдима промайнуло швидко, як блискавка: лист від Іоасі...

— Слухайте,— тихо сказав він,— чи можна й мені побачити цього посланця? Я чекаю однієї звістки, яка мене дуже непокоїть... Може, це лист до мене...

— Прошу, прошу...— вигукнув молодий бурш, розсуваючи стільці, які стояли на дорозі.

Вони вийшли в порожній коридор, звідки двері вели на сходи. Сходи ці не вигиналися, а стрімко, мов драбина, ішли просто вниз.

Юдим, стоячи нагорі, побачив унизу світло. Кожецький тримав у руці свічку. Полум'я її хиталося на вітрі, який вдирався крізь шпари дерев'яних стін. Двері внизу були замкнені, але бризки дощу просочувалися крізь усі щілини. Злива стукотіла по даху

Біля дверей, спершись спиною об стіну, стояв посланець. На ньому було широке літне пальто й товсті чоботи, на голові — кашкет з козирком. Він промок наскрізь, і вода струмком текла з його одержі, утворюючи біля ніг цілу калюжу.

Уважно придивившись до нього, Юдим помітив, що чоловік цей тремтить усім тілом. Голова його безсило впала на груди, як це буває з людьми, що промокли до кісток.

Інженер говорив з ним про щось півголосом, але слова гинули в завиванні вітру.

«Ні, це не до мене...» — подумав Юдим, і серце його стислося від безмежного жалю.

Кожецький узяв пакунок, якого приніс йому змоклий посланець, і став підійматися нагору сходами. Побачивши раптом Юдима, він одсахнувся і гостро гукнув:

— Що ви тут робите?

— Я думав, що це, може, до мене, з пошти...

— Ні, ні... Чого б це? Це той дурень, контрабандист...

— Контрабандист?

— Так. Довідався від когось, що я тут... Але ви бачите, які в мене нерви! Ніяк не сподівався вас тут зустріти і раптом... Гарненько ж я гукнув, нічого сказати... Самому здалося безглуздим, то що вже казати про делікатних ближніх...

— Пробачте мені, це я даремно...

— Ну, що ви! Контрабандист...— заговорив він пошепки.— В Катовіцах, два тижні тому, я залишив шматок сукна на костюм. Я це сукно купив у Кракові. Дуже люблю такий сорт. Може, і ви візьмете собі? Не хотілося мені платити мито... Отож я й шепнув цьому франтові, щоб він мені як-небудь приніс його. Сьогодні трапилась йому нагода, от він мене й розшукав навіть тут.

— Цей чоловік неодмінно захворіє. Я бачив, він весь тремтить.

— Ви думаєте?

— Що ж тут думати?

— То треба йому винести чарку горілки. Тільки швидше... ще справді захворіє!

Кожецький швидко ввійшов у приміщення і, побачивши біля дверей ідальні лакея, сказав йому:

— Зроби мені ласку, братіку, винеси швидше тому чоловікові, що стоїть там унизу, чарку горілки. Або, знаєш, дай йому дві, чи навіть три чарки.

— Так, нехай вип'є три чарки...— додав Юдим.

— Знаєте що, докторе, будьте такі ласкаві, віднесіть йому самі. Заразом і подивилися б, чи справді він так змерз...

— З охотою...

Юдим узяв з рук лакея гарненьку пляшечку з горілкою, чарку, свічку і став спускатися вниз сходами.

Контрабандист ще стояв унизу в темряві.

Він, здавалося, дрімав...

Юдим поставив свічку на підлогу і наляв у кришталеву чарку горілки.

Тоді контрабандист підняв голову й розплющив очі.

Це були великі, ясноголубі очі...

Рука Юдима, в якій він тримав чарку, раптом залякла, ніби від холоду.

Контрабандист жадібно випив одну чарку, другу, третю. Потім, не кивнувши навіть головою, відчинив двері й зник у темній прірві ночі, де шаленіла буря.

Через дві години Юдим повертався разом з Кожецьким додому в колясці. Дощ ущух. Була темна ніч, повна млистих випарів і пронизливого холоду. Туман у мороці снувався, мов ряд білястих привидів. Дорога була заллята водою, і вода з лунким плескотом розбризкувалася з-під коліс в усі боки. Коли вони виїхали з плутанини завулків, Кожецький підвівся із свого місця і, тримаючись за поручні переднього сидіння, щось зашепотів кучеру.

— Може, ви хочете проїхатися трохи? — сказав він Юдиму, сідаючи.— Погода чудова, свіжа... Ми ще можемо,— додав він за хвилину,— заїхати до кравця, я йому зараз віддам це сукно на костюм. Навіщо мені тримати його вдома? Правда ж? Місце тільки займатиме, і більше нічого...

— Як хочете. Щодо мене, я проїхався б з охотою.

— Ну, то поганяй, братіку, та швидше, швидше...

Дістанеш на горілку карбованця, завбільшки з передне колесо.

Кучер хльоснув коней, вони рвонули з місця й помчали. Юдим і Кожецький досить довго їхали мовчки.

Через деякий час перед ними з'явилися електричні ліхтарі, оповиті густим туманом. Світло розпливалося навколо них якимись млистими, синіми колами, схожими на тіні, що бувають під очима в хворих. Поміж дорогою і цими ліхтарями стояли якісь мертві води. Синястий відблиск пробігав по їх темних хвилях і мчав поруч з коляскою, наче гостра стрілка, що вказує путь у нічній темряві.

— Де ми?

— Над копальнею.

— Звідки ж тут ця вода?

— Бачте, шар вугілля тут дуже товстий, але він лежить на глибині двохсот метрів. Вугілля звідси вже вибрали. Земля осунулася в порожнечу, її поверхня навколо ввігнулася, і ось у такій місці тепер збирається вода.

Він змовк. Обидва знову довго їхали, не кажучи ні слова. Проїжджали якимись полями. Кожецький тупився в кутку коляски, тримаючи на колінах свій пакунок. Раптом він щось зашепотів.

— Що ви? — спитав доктор.

— Ні, нічого, це я так частенько сам собі щось бурмочу. Пам'ятаєте ви ці вірші?

Не знав я майже батьківського дому,
Був як блукач, що бродить по дорогах
Під гуркіт грому...

Юдим нічого не відповів. «Був як блукач...» Яке страшне слово!

Це була та неповторна хвилина, коли дві душі зливаються в одну.

Кожецький обізвався перший:

— Вам, певно, здалися безглуздими сьогоднішні мої балачки. Я базікав, як пансіонерка.

— Сказати вам правду...

— Ну, зрозуміло. Але це було необхідно. У мене тут був свій розрахунок. Ви не зрозуміли, що мені було потрібно?

— Були хвилини, коли мені здавалося, що ви говорите наперекір собі самому.

— Де там... ні!

— То, значить, ви справді думаете, що злочин — те ж саме, що й добродетель?

— Ні. Я думаю тільки, що «злочин» повинен бути так само вільний, як і добродетель.

— Отакої!

— Душа людська глибока й незбагненна, як океан. Загляньте собі в душу... Чи не побачите ви там темної безодні, якої ніхто ще не зважав? Про яку ніхто нічого не знає? Ні насильством, ні якоюсь іншою силою не можна викоренити того, що ми називаємо злочином. Я глибоко вірю, що в неосяжній людській душі в сто тисяч разів більше добра — що я кажу! — в ній все, майже все, добро. Нехай тільки вона визволиться! Тоді ви побачите, що все зло зникне безслідно...

— Невже в це можна вірити?

— Я бачив десь гравюру... На шибениці висить злочинець. Юрба суддів сходить з пагорба. На обличчі кожного — радість, триумф... Хто ж мене присилує повірити в те, що цей злочинець був справді винен?

— А що ж вам каже, що це не так? Може, то був батьковбивця? Що вам заважає це припускати?

— Мені це говорить... Даймоніон¹.

— Хто такий?

— Мені це говорить те божественне, що є в мені.

— Що ж це таке?

— Воно промовляє до мене з глибини серця. Я чую цей голос, наче з якогось підземелля... Я пішов би до цього повішеного, я цілував би його ноги. І якби тисячі надійних свідків заприсяглися мені, що це батьковбивця, я все одно зняв би його з шибениці. Так мені шепоче той голос... Нехай іде собі в спокої...

Кучер зупинився біля якогось будинку.

Було так темно, що Юдим ледве розрізняв обриси будівель. Кожецький зійшов і відразу зник у мороці. Якусь хвилину ще чути було, як хлюпає він по калюжах. Потім десь відчинилися двері, загавкав собака...

¹ Приречення, голос долі (грецьке).

«СКРОПИ МЕНЕ...»

В сусідстві з Заглемб'ям у Кожецького були знайомі, де він іноді, раз на рік, на великдень, бував з візитом. Це була зубожіла, майже бідна шляхетська родина, яка орендувала маєток — кілька сот моргів неродючої кам'янистої землі. Їхати туди треба було лісами, такою вибоїстою дорогою, якої ще й світ не бачив.

Одного дня, повернувшись з прогулянки на обід, Юдим застав у спільній квартирі гімназиста, який, то червоніючи, то бліднучи, розмовляв з Кожецьким, що марно намагався його підбадьорити. Коли Юдим увійшов у кімнату, гімназист кілька разів уклонився йому й опустив очі.

— Пан Дашковський...— відрекомендував його інженер.— Він приїхав просити вас, пане доктор,— чи не могли б ви відвідати його хвору матір. Коні є. Але я вас попереджаю, що туди дві милі дороги. Правда ж, пане Олесю?

— Так, і дорога... дуже погана...

— Ех, навіщо ж заздальгідь казати! Треба було запевнити, що дорога гладенька, як стіл...

— Ах, так... але я...

— Нехай би помучився трохи.

Гімназист, не знаючи, що сказати, м'яв тільки свою шапку в руках і переступав з ноги на ногу.

— На що ваша мама хвора? — спитав Юдим найніжнішим, лагідним голосом, тим голосом, що ніби гладить теплою рукою, пестить і підбадьорює людину.

— Легені в неї хворі.

— Кашляє вона?

— Так, пане доктор.

— І давно це з нею?

— Так, вже давно.

— Тобто... так років зо два, зо три?

— Ще раніше... З того часу, як я себе пам'ятаю...

— З того часу, як ви себе пам'ятаєте, ваша мама завжди хворіє?

— Вона все кашляла, тільки ще ходила, в постіль не лягала.

— А тепер лежить?

— Так, тепер вона завжди лежить. Мама вже не може ходити.

— Добре, їдьмо. Можна зараз.

— Якщо тільки ви, пане доктор...

— О, раніше треба пообідати, це вже неодмінно! — втрутився Кожецький.

— Але якщо ви, пане доктор... — поспіхом заговорив гімназистик, але в ту ж хвилину відчув, що от-от скаже дурницю і остаточно зніяковів.

— Бачите, доктор повинен попоїсти. Та й ви, мабуть, голодні, пане Олесю.

— Я... о, ні! Я не голодний. Ви такі ласкаві, пане інженер...

Незабаром подали обід.

Гімназистик все відмовлявся, їв дуже мало і ні на хвилину не відривав очей від тарілки. Кожецький сьогодні був якийсь холодний, зіщулений і говорив через силу. Коли коні вже підїхали до ганку і Юдим сходив униз, інженер обняв хлопчика за шию і так спустився з ним по сходах.

— Передайте, Олесю, — сказав він унизу, — мій поклін мамі, татові. Я б охоче відвідав вас, та що поробиш... Ніяк не можна... Тут стільки роботи. Але ви все-таки скажіть мамі, що, бог дасть, хутко побачимось.

Юдим випадково глянув на Кожецького. Обличчя його було якесь сіре, з очей текли дві самотні сльози.

— Бог дасть, хутко побачимось... — повторив він.

Поганенька, розхитана бричка рушила з місця. Вона була запряжена двома нужденними, непаристими шкапами. Одна з них була селянська кобилка, з великою, опущеною вниз головою, друга з гострою, мов пила, спиною — очевидно позичена з якої-небудь «стайні». На козлах сидів мужик у кашкеті й сіряку. Щоразу, коли

Йому доводилося виводити з заціпеніння своїх шкап, він оперував однаковими мовними засобами, незалежно від того, чи віз у цю хвилину гній, картоплю, чи делікатних їздців.

Справді, дорога, яка вела до маєтку, була однією з типових польських доріг. Їхати треба було лісом. Якось похмура темрява крилася серед мертвих дерев, що росли на болотяному ґрунті. Дорога, поросла витоптаною травою, повна каміння, звивалася посеред густого молодого ялиника. Повороти її раз у раз зникали в зелені, наче лісові звірята, що ховаються від людських очей.

Погляд Юдима задумливо блукав по м'якому моху і блідозелених листочках брусниць. Кожна стеблина моху була наче зроблена з ясних зірочок, нібито з сонячних промінчиків, які, зіткнувшись з землею, перетворилися на ніжні рослини. Де-не-де крізь цю любу, м'яку зелень відко було купи синьосірого каміння. Сиві, порослі сухим мохом стовбури ялин прорізали далекий виднокруг. Коли бричка в'їхала в лісову хащу, під тінь сосон і ялин, дорогу перетяло коріння, що звивалося, мов чорні змії. Щохвилини бричка тріщала, коли її колеса по самі осі занурювалися в глибокі калюжі, що стояли тут споконвіку. Тут мох ледве вибивався з-під килима рудавожовтої хвої, яка вкривала землю. Скрізь валялися шишки і обламані білясті, сухі гілки.

Тут і там чорніли купи трухлявого хмизу та розсіпані тріски, що залишилися на місці порубу.

Часом бричка поволі повзла по глибокому жовтому піску, який з тихим сичанням обсипався з коліс.

Це був єдиний звук у цій лісовій хащі. Раз тільки десь вдалині залунав хрипкий покрик дятла.

Сонце заглядало в гущавину ніби крадькома. Дерева кидали тут таку глибоку тінь, що в цю пору скрізь іще блищали краплі роси.

В одному місці перед очима Юдима відкрилася галявинка, яку ліс, немов на віки вічні, стиснув у ніжних обіймах. Серед зеленого дерну здіймалися кущики ялівцю. Напроти, під стіною ялин, мов череп, білів самотній, обдертий пень низько зрубаного дерева.

Білий метелик кружляв у тиші, сідаючи на кучеряву травичку, яка ледве вкривала цю неродючу землю.

Поміж сірими каменями причаїлася низенька жовта квіточка, ніби широко розкрите око, що здивилося на сонце.

Стояла така глибока тиша, що чути було тремтяче цвірчання польового коника. Можна було полічити удари власного серця, почути шум крові, що переливається в жилах.

Дивні, химерні думки снувалися в голові, наче то були думки не людини, а її — ось цієї зачарованої галявинки. Здавалося, тільки цей клаптик лісової луки й існує в світі, а людина лише для того й живе, щоб потонути в ній душею і марити. Снувати мрії про таємниці, сховані в лісовій темряві, що не зникають, не гинуть ніколи, чарівні й прості, як ця галявинка. Марити про те, щоб душа людини вільно виливала все, що криється в ній — і святе й огидне.

Гімназистик все мовчав. Він сидів, шанобливо повернувшись до Юдима, і на всі його запитання відповідав лише «так» і «ні».

Близько четвертої години ліс скінчився, за ним потяглися поля. В далечині видко було купу дерев і маєток.

— Це вже Забжеззя... — сказав хлопчик.

Незабаром вони вїздили на подвір'я маєтку. Це була вбога садиба. Дім, занехаяний ще більше, ніж господарські будівлі, перед якими пріли купи гною і склилася фіолетова гноївка, білів у тіні чотирьох лип, які росли рядочком біля входу. Там стояло ліжко, на якому лежала хвора.

Поява брички викликала справжній переполох. В домі забігали, заметушилися. Назустріч Юдиму вийшов посивілий, засмаглий добродій і відрекомендувався як чоловік хворої. За ним з цікавістю й тривогою ішли дві негарні панни, для яких цей приїзд був, видно, надзвичайною подією.

Юдим негайно почав оглядати хвору. Це була жінка років сорока двох, суха, мов тріска. Цеглясто-червона пляма, в формі еліпса, горіла на її лівій щоці. Вже поверховий огляд показав, що тут сухоти в останній стадії. І для того, щоб хоч трохи замаскувати це, Юдим довго й старанно слухав, як працюють з останніх сил ці бідні легені. Коли вже нічого більше не залишалося робити, його охопило почуття жалю й смутку.

«Що тут сказати? — думав він.— Невже брехати і вдавати?».

— Ну, що ви думаєте, пане доктор, про стан мого здоров'я? — запитала хвора, коли він сів на стілець і замислився.

— Бачите, пані.. я не буду приховувати, що стан ваш досить тяжкий, але все ж таки і з цією хворобою люди живуть, особливо на селі, на свіжому повітрі. Я знаю багато подібних випадків. Я докладно розповім вам, як треба лікуватися.

— Ах, пане доктор, я буду вам вдячна до самої смерті...— шепотіла вона, дивлячись на нього гарячково виблискуючими очима.— Я так ще хочу жити, так хочу... У мене діти, все господарство на моїх руках, а я лежу й лежу. Господи, якби мені піском очі засипали, що б це тут було?..

— Вам, пані, треба зовсім забути про господарство.

— Ах, хіба ж це можливо... Тутешні селяни такі негідники! Де знайти таких наймитів, щоб на них можна було покластися? Скрізь злодій на злодієві.

— Добре, добре, але ви повинні забути, що вони існують на світі. Вам треба лежати на свіжому повітрі, добре харчуватися...

— Я пила відвар із соснової кори.

— З чого?

— З соснової кори. Її висушували на плиті...

— Ну, тепер ви, будь ласка, вже цього не пийте. Вам треба пити коньяк і молоко.

Поки Юдим докладно пояснював хворій, як їй треба лікуватися, в кімнатах дому чути було безупинну біганину, шепіт, брязкіт тарілок. Незабаром підстаркуватий шляхтич запросив Юдима до столу. Хвору за хвилину мали перенести в спальню, бо наближалася ніч.

Сонячний диск ховався в тумані, вимальовуючись у ньому червоним колом. Темна мла стелилася над землею і поглинала сонце, яке обважніло потопало в її глибині, сповненій невимовного смутку. В серце вкрадалися болючий неспокій і жаль, наче цій святій, племінній кулі не судилося вже ніколи виринути з мороку. В Юдима боляче стислося серце. Він не міг зрозуміти, що з ним. Погляд його випадково впав на хвору...

Нещасна, худа, мов скелет, сиділа вона в самій сорочці на своїй постелі... Уста її шепотіли слова мо-

литви, руки були міцно стиснуті, з очей котилися тихі сльози. Очі ці вдивлялися в далечінь, в сонце, яке поринали в невідомий світ, в безпросвітну ніч, у вічність. Вперше в житті вслухувався Юдим у таку тишу, тишу полів і лісів.

Раптом його задуму порушив пронизливий крик. Це старий павич, який щоночі сідав на дах будинку, видав різкий, дикий вереск, схожий на рипіння заіржавілої залізної брами. Луна полетіла мовчазними полями, крізь туман, крізь навколишні ліси. Хвора здригнулася, худа рука її зустрілася з рукою доктора.

— Як я боюся, пане доктор...

— Чого ж ви боїтесь?

— Не знаю...

— Нічого, нічого... От візьміть мою руку. Чого ж тут боятися...

— Я так не люблю, коли цей старий павич кричить. Мені все здається, що це не він, а...

— Ах, ну як же так можна!

Вона опустила голову і, втопивши величезні гарячкові очі в обличчя Юдима, зашепотіла:

— Пане доктор, змилюйтеся, зробіть щось, аби хоч трохи, хоч трошечки продовжити мені життя! Я прагну, я мушу ще пожити! Хочу знати, що буде з Олесем! Так хочу знати, що з ним станеться.

Юдим підвів голову й побачив шуплу фігурку хлопчика. Він стояв біля лозового тину і плакав, затуливши обличчя руками.

— Це ж мій єдиний синок... Він один тільки любить мене.... Дочки теж, але він... Одного дня наша куховарка пішла на ярмарок — адже тепер всякий робить, що йому заманеться, — то він сам узяв, зарізав курча, обпатрав його і підсмажив на рожні для мене. Забув тільки посолити... То я цілісіньке курча з'їла і словечка йому не сказала, що без солі. Сльозами своїми ці кісточки посолити...

Сонце згасло. Зоря скупно світилася на небі й сіяла не світло, а тривогу.

— Я так жалкую, — говорила хвора, — що пан Кожецький не може приїхати. Він обіцяв відвідати нас, а вже стільки часу не був... Коли ще ми з ним побачимося...

— Пан Кожецький, — озвався Олесь, — просив пере-

казати, що сподівається незабаром побачитися з тобою, мамусю...

Юдим з'їв за вечерею кілька курчат, салат із сметаною і пізно ввечері виїхав.

Мовчазний фурман повіз його тією самою дорогою назад.

Було темно. Місяць ще не світив, тільки де-не-де тихо сяяла самотня зірка. Чорний ліс тонув у мороці, в холоднім тумані, що, як вода, просочувався крізь гілля дерев.

Юдим заглибився в себе. В душі його прокинулися дивні думки, мов діти, які досі дрімали, а тепер підіймають заспані голівки й щиро розповідають усе, що в них на серці.

Дивні це були думки...

Йому здавалося, що хвора жінка, якій він нічим не міг допомогти,— найближча йому істота. Були хвилини, коли йому ввижалося, що це не вона, а він сам лежить у ліжку, вдивляється в пригасле сонце, що це його уста шепочуть тиху молитву... Наче в напівдрімоті, вдивлявся він у життя цієї жінки, обіймав його проникливою думкою і бачив, мов на долоні,

Бричка вкотилася на галявинку, по якій, мов сонна вода, розливалася ясна імла.

Нерухомі вершини ялин ледве-ледве позначалися на темному фоні неба. Внизу стояв лісовий, непроглядний, кам'яний морок.

Юдим напружив зір і став розшукувати той білий пень, який бачив, проїжджаючи тут перший раз,— і раптом здригнувся від страху. Здалека-здалека долинув по росі крик павича.

Доктор заплющив очі, втягнув голову в плечі, згорбився і тремтячими губами зашепотів щось про себе.

ДАЙМОНІОН

Доктор Юдим дістав посаду фабричного лікаря й оселився поблизу шахти. Життя його ввійшло в звичайну трудову колію. Кожецький, який жив за милію звідти, був його єдиним знайомим. Час від часу вони приїжджали ввечері один до одного й розмовляли по кілька годин. Це було, проте, нездорове товариство — Кожецький страшенно мучив Юдима. Коли він з'являвся, в кімнату ніби входили тривога і якийсь болючий смуток.

Одного разу в серпні, після полудня, посланець приніс Юдиму листа. Рукою Кожецького на яксьому клаптику канцелярського паперу була написана цитата з Платонової «Апології Сократа»:

«В мені іноді відбувається щось незрозуміле — роковане мені чи то богом, чи то якимось божеством... Трапляється це зі мною ще з самого дитинства. В мені промовляє внутрішній голос, який, коли я його чую, завжди відвертає мене від того, що я в цю хвилину збираюся зробити, але сам мене ні до чого не спонукає...

Те, що трапилося зараз зі мною, не було наслідком випадку; навпаки, для мене цілком очевидно, що вмерти і звільнити себе від турбот життя — найкраще, що мені судилося. І тому Даймоніон, цей віщий голос, не чинив цьому опору».

Юдим без особливої тривоги прочитав ці рядки. Він уже призвичаївся до дивацтв Кожецького і гадав, що перед ним — лише запрошення, висловлене в своєрідній формі.

Проте він зараз же наказав подати коні.

Ледве виїхавши за ворота, він побачив коляску, що, здіймаючи хмару куряви, з шаленою швидкістю мчала бічною дорогою в напрямі до його дому. Лікар подумав, що коні понесли, і звелів своєму кучеру зупинитися й почекати.

Коляска тимчасом вилетіла на шосе. Коні шаленим галопом мчали її назустріч Юдиму. Коли вони ураганом пролетіли мимо, Юдим устиг помітити, що в колясці сидить лише кучер на козлах. Він щось гукав.

Тільки через чверть версти йому пощастило, нарешті, стримати коней і повернути. Піна шматками падала з вудил, коляска вся вкрита була сірим шаром пилу.

— Пан... інженер...— кричав кучер.

— Хто такий?

— Пан інженер!

— Кожецький?

— Так, пан... Кожецький...

Юдим виліз із своєї брички й інстинктивно скочив у коляску. Коні знов помчали ураганом. Дивлячись на їх мокрі спина, які блищали в сірій куряві, Юдим думав лише про насолоду від такої їзди. Йому було добре, приємно, що це саме за ним мчали з таким поспіхом. Він сів зручніше, витяг ноги...

Не встигли його думки піти іншим річищем, як коляска вже зупинилася біля дому.

Якісь люди розбіглися, побачивши його.

Хтось на сходах притулювся до стіни, щоб його пропустити. Двері нагорі були відчинені навстіж.

У другій кімнаті, на канапі, де інколи спали гості, лежав Кожецький, в костюмі, заллятому кров'ю.

Голова його була розтрощена.

На всій лівій частині чола й на лівій щоці застигла кров.

Юдим кинувся до цього нерухомого тіла, але відразу ж відчув, що перед ним труп. Серце не билось. Розчепірені пальці однієї руки були тверді й чорні, мов залізо.

Доктор зачинив двері й безтямно опустився на стілець. В голові у нього гуло і все лунав тупіт копит, які шалено мчали по твердих кругляках...

Очі поволі переходили з предмета на предмет.

Всі речі в кімнаті були розкидані, столи й шафи відчинені, одежа валялася на підлозі. От незамкнена

шухляда стола. В ній великий анатомічний атлас. Він розгорнутий на сторінці, де намальована людська голова.

Від задньої частини черепа до передньої проведена червоним олівцем товста риса в напрямі до лівого ока. Біля неї по кілька разів написані якісь цифри й букви.

Юдим відкинув від себе атлас і сів у кутку. Це було щось на зразок ніші між двома шафами.

Він стільки разів бачив смерть, стільки разів досліджував її, як явище... Але сьогодні вперше в житті він спостерігав її суть. Червона лінія із стрілкою на кінці, здавалося, все наближалась і — дивно! — вона нагадувала ту стрілку на воді в проваллі, яку Юдим бачив уночі, коли вони їхали вдвох з Кожецьким. Таємне тремтіння пробігало в глибині його серця, наче от-от мала пробити й для нього смертна година.

В той час, як він сидів так, заглибившись у думки, двері тихо відчинилися і хтось зайшов.

Це був високий блондин з великими ясноглубими очима.

Юдим впізнав його.

Чоловік цей швидко ввійшов у кімнату, де лежав умерлий. Юдима він не помітив.

Очі його з якимось дитячим подивом втупилися в мертве тіло. Тремтячі уста щось шепотіли. Він нахилився над труном, обережно й ніжно підклав руки з обох боків під неживу голову й підняв її, наче хотів цим рухом розбудити сплячого.

Потім він узяв його ліву руку.

Силкувався розтулити стиснутий кулак, розігнути пальці. Але заляклі суглоби не піддавалися, і він став хухати на них, намагався зігріти їх своїм подихом. Якимись дитячими, повними болю рухами, поправляв волосся на голові вмерлого, застібав гудзики його сюртука... Лише через кілька хвилин він отямився й застиг нерухомо.

Тремтячою рукою втер чоло...

Юдим проник в глибину його душі: вона в цю мить збагнула таємницю смерті.

Незнайомий сів біля ніг Кожецького і дивився на нього широко розкритими очима.

Груди його здіймалися від уривчастих хрипких стогонів, наче з них от-от мав ринути струмінь крові. З викривлених уст зривалися короткі, нестямні слова...

ПОКАЛІЧЕНА СОСНА

Ранком, коло восьмої години, Юдим ішов пішки на вокзал. Був один з перших днів вересня. Сонце ще пестило землю, одягаючи похмурі чорні будинки своїми світляними шатами.

Напередодні Юдим одержав від Іоасі листівку, яка сповіщала про її приїзд. Вона їхала разом з бабусяю і панною Вандою в Дрезден, де вони мали зустрітись з Карбовськими. Бабуся має провести два дні в Ченстохові. Отож вона, Іоася, хоче присвятити один день Заглемб'ю. Вона дуже хотіла б побачити на вокзалі «кузину» і весь цей «дорогий» день збирається віддати на те, щоб оглянути заводи і взагалі все, що варто побачити в Заглемб'ї.

Іоася писала також, що не думає заходити ні до кого. Ця фраза була підкреслена. Коли Юдим читав її, йому здавалося, що букви залляті кров'ю й корчаться від болю... Він ішов на вокзал, думаючи тільки про те, що криється за цими рядками. Від свисту паровозів на станції в нього стискалося серце.

— Ах, тільки б не сьогодні, тільки б не сьогодні... Якби це вже трапилось...— шепотіли його бліді губи.

На вокзалі він застав кількох знайомих, які привіталися з ним. Від цього він ще більше зніяковів і розгубився.

Вдалині залунав сигнал, який сповіщав, що підходить поїзд, і незабаром з'явився довгий ряд вагонів, вигинаючись на поворотах, мов змія. В одному вікні доктор побачив Іоасю. Вона була в скромній дорожній шапочці, в сірому платті. Коли вона сходила з присту-

пок вагона, чудова, мов усміх щастя, осяяна якоюсь особливою красою, Юдима охопило холодне тремтіння. Йому здавалось, що він зараз умре від муки біля цих дорогих ніжок...

В першу хвилину обоє не могли вимовити ні слова. Навіть потиск рук здався їм чимось дивним, нереальним, а можливість бути вдвох і розмовляти без свідків, коли вони опинилися на вулиці за вокзалом,—якоюсь неймовірною несподіванкою. Юдим почував глибоку насолоду від дотику до його правої руки ніжної, гладенької, теплої рукавички. Мов найдорожчий скарб, він непомітно притиснув свою руку до грудей, наче для того, щоб поправити відворот скюртука, і довірив цю ласку серцеві, в якому, ніби змія, причаїлося щось недобре... Вони йшли широкою вулицею, по вкритому грязюкою бруку, і розмовляли про різні сторонні речі. Іоася мусила пильнувати, щоб не забруднилася її сукня.

Часом вона підіймала свої повні блиску очі, і тоді вираз ледве помітного жалю й образи за такий холодний прийом з'являвся на її ясному обличчі.

Юдим помітив це.

— Ви, шановний пане, будете такі ласкаві й покажете мені тутешні заводи? — з відтінком милого кокетства спитала вона.

— З великою охотою... Ми туди і йдем...

Іоася злегка зблідла, побачивши, що він не протестує проти цього офіційного звернення і згоджується відвідати заводи вже в першу годину їх зустрічі...

Вони увійшли на заводське подвір'я.

Їх оточив ліс різноманітних машин і верстатів.

В одному місці розкинулись відкриті цехи, де, мов золоті змії, звивався дріт; в іншому — палали вогнем'ями мартенівських печей; далі важкі парові молоти стогнали, опускаючись на білі сталеві болванки.

Купи вугілля, брукту, рейок, чавунних плит захарашували дорогу. Юдим дістав дозвіл оглянути всі роботи. Одному із спеціалістів-техніків було навіть доручено супроводити його з «кузиною». Технік незабаром з'явився і відразу ж виявив далеко більшу охоту супроводити «кузину», хоча б і в товаристві лікаря, ніж гнутися над якимось кресленням у конторі.

Вони йшли втрох. Технік був ще зовсім молодий,

з вишуканими манерами. Зовнішність «кузини» так вразила його, що він плутався, навіть пояснюючи своїм супутникам, який процент заліза в місцевій і який у різних сортах привозної руди.

Піднявшись по східцях на велику піч, вони побачили каскад, який охолоджував розпечену стіну, трубу, що вводить в піч гаряче повітря. Здавалось, вона сама пульсує, як аорта.

Іоася не могла надивитися на тонкий струмочок шлаку, який, мов кров, бризкав з верхнього отвору. В їх присутності саме пробили піч, і вогненна ріка ринула на землю. Чудесні іскри розліталися на всі боки з цього золотого струменя. Хвилі його слухняно пливли до своїх річищ, що їх відкривали довгими ломами чорні люди з сітками на обличчі. Заграва ще стояла над цим вогненным озерцем, коли всі троє пішли звідти.

Іх ввели в зал, де містилися машини, які нагнітали нагріте повітря. Величезні колеса, діаметром понад десять метрів, до половини опущені в землю, оберталися тихо, беззвучно, з якоюсь мовчазною величчю. В циліндрах, блискучих, мов дзеркало, без упину цмокало щось, наче там велика неохайна потвора хлебтала якийсь напій.

Звідкілясь линули ще якісь неприродні звуки, схожі на уривчастий сатанинський регіт. Серце Іоасі тривожно стислося. Йї здавалось, що цей голос озивається до неї, що він побачив її радісну мрію про щастя, її тихе кохання. Вона глянула на Юдима, шукаючи в його очах заперечення, але це дороге йї обличчя було холодне і мертве...

Вони оглянули мартенівські печі, що виробляли сталь, яку відливали в болванки. Звідси ці болванки потрапляли у вальцювальний цех, де знов розжарювались до білого.

У величезних цехах, вимощених залізними плитами, всі ворота були відчинені навстіж.

Вздовж і впоперек гуляли протяги, охолоджуючи голови, руки й спини робітників, спітнілих від нестерпного жару. Там не існує хворих легень, немає нервів. Хто хворий, той умирає.

От, як вогниста куля, мчить по цеху на ручному візку розпечена до білого стальна балка. Майже не видно людей, які котять її. Вона падає на рольганг,

який підіймається з підлоги. Він схожий на довгу спину, вигнуту, мов гнучкий хребет, і, ніби з хребців, складений з видовжених кілець. Чорні люди, велетенського зросту, з сітками на обличчях, що стоять по четверо з одного і другого боку вальців, тримаючи в руках довжелезні кліщі, хапають балку й втискають її між нижні вальці. Сталь входить туди, мов грудка масла. Рухи людей плавні, ритмічні, наче в танці.

Коли біла штаба, розплющена й вигнута, знову з'являється перед ними, вони ще раз хапають її довгими кліщами, закладають між верхні вальці, і от вона виринає вже з другого боку, вдвоє тонша, ніж була.

А четверо інших велетнів уже чекають на неї. Підступають, як автомати — раз-два-три-чотири.

Витягають довгі руки, озброєні кліщами, стискають балку, відпихають від себе.

Занурюють у воду розпечені кліщі.

Хапають інші й знов чекають.

Стальна стрічка, дед: лі тонша й довша, ніби хистка смуга вогню, з'являється то вгорі, то внизу, то тут, то там. Плаває в повітрі, наче тікає від когось, мов казкова змія, за якою женуться злі діти.

Рольганги скрегочуть і двигтять. Вони то здіймаються вгору, до щілини між верхніми вальцями, то зсуваються вниз.

На помості в мовчанні стоїть нерухомий чоловік, який керує приладом, що стискає вальці.

Поруч бігають по землі сталні змії.

Білий шматок розпеченої штаби, який втиснули у вузький отвір, раз у раз виривається на простір, прямуючи до все вужчих отворів. Там стоять хлопці з короткими кліщами. Вони хапають голову змії, що виткнулася з отвору, і несуть її через цех. Коли хвіст почне битись об землю, скеровують її в іншу щілину. Дріт мчить з шаленою швидкістю. Хвіст, зникаючи в отворі, звивається, як живий...

Оглушливий грім...

От стальна болванка впала на ковадло.

Паровий молот прямим і швидким, мов блискавка, рухом, ударяє по ній. Розплющена болванка набирає форми плоского круга. Тоді на середину його ставлять пуансон, який має пробити в ньому круглий отвір. Молот падає раз по раз з шаленою силою. Лине могутній

грім, який луною озивається в навколишніх цехах, у повітрі, в землі... Чути левиний рев сталі... Це стогне-гнів копальні, переможеної дужою рукою людини.

Круг з пробитим отвором буде колесом паровоза. Здобутий з найглибших надр у вигляді шматка руди, він помчить вздовж і впоперек по землі, по найдальших її закутках буде розносити щастя й розпач, насильство й братерство, добро і зло.

Але перше ніж стати на рейки, він ще бореться із своїм приборкувачем. Виїдає йому очі, заливає обличчя потом, віє жаром в легені й серце, шарпає нерви громом в ту хвилину, як паровий молот розбиває і розплющує його самого.

От зняли колесо з ковадла, посадили на криві вила й відсунули вбік. До нього підійшло двоє людей: один з гострим молотком, на зразок топірця, який носять горяни в Татрах, другий з молотом на довгому держаку. Перший приставив свій молоток вістрям до краю колеса, а другий почав бити молотом по обуху. Жодного промаху. Чути було тільки сухий брязкіт заліза об залізо. Іоасі вчулося, що це спів. Часом у кафедральному костюлі після громової гри органа можна почути в юрбі такий боязкий, тривожний спів... Колесо посунулося далі, помалу холонучи.

Юдим нахилився до Іоасі й запитав:

— Ви добре бачите, як працюють ці люди?

— Бачу...— відповіла вона здивовано.

— Так, так... Придивіться до них добре.

Більше вони нічого не сказали одне одному ні в цехах, ні на величезних подвір'ях, завалених цілими горами піску, щебеню, вугілля. Вітер підхоплював і переносив з місця на місце пил і якусь дивну летючу іржу.

Попрошавшись із своїм люб'язним провідником, вони вийшли з брами заводу і, коли його стіни залишилися далеко позаду, звернули в місто. Наближався полудень.

Будинки, які тяглися вздовж дороги, вздовж канав, заражених стічними водами з фабрик, ставали дедалі меншими, дедалі нужденнішими. На околиці міста понад дорогою тяглися якісь халабуди та рештки сільських хат. Грунт тут був багnistий. Навколо стелилися мокрі пасовиська, де в чорних ямах гнила смердюча вода.

Де-не-де на порубі ще стирчали поодинокі сосни. Юдим вводив Іоасю на подвір'я смердючих будинків, не питаючи дозволу, відчиняв двері й очима показував їй на людей. Це були діти робітників з цинкової фабрики, нещасні покидьки людського роду, дочасно постарілі, з обличчями мерців, з поглядом, що ніби закликав небо до помсти. На Юдима й Іоасю дивилися брудні, злі баби, дивилися хворі, які, може, думали, що це відчинила двері смерть.

Так ішли обоє від дому до дому...

Перш ніж вони вибралися звідти, Юдим спитав, не підводячи очей:

— Де ми будемо жити?

Іоася довго не відповідала. Очі її проясніли.

— Чи тут? — шепотів він, щось креслячи на піску.

— Де ти схочеш...

— Але ти хотіла б тут?

— Так.

— Чому?

— Я хотіла б допомагати тобі в роботі.

— Мені... в роботі...

— Ти думаєш тепер: «Що мені й тобі, жінко?..»

Правда ж?

Юдим глянув на неї якимись страшними очима і тихим, ніби сонним голосом промовив:

— Звідки ти знаєш ці слова?

— Ми заснуємо тут лікарню, як у Цісах. Ах, боже мій! Це буде щось зовсім інше. Я буду в тебе за фельдшеріцю...

— Добре... Але чи зумієш ти вести дім, господарство?..

— Ого! Я не гаюла часу марно. Я щодня вставала раненько і ходила до економки вчитися прати, прасувати, смажити, варити...

— Варення...

— Ще й яке! Коли б мій пан і володар знав, яке!..

— Правда?

— Розуміється, правда. Я вже обміркувала, все, все, як буде в нашому домі...

— В нашому домі?..

— Так, у нашому власному домі... Не думай, що я мрію про велике приміщення, про якісь особливі меблі. О, зовсім ні! Мені гидка ця розкіш, не зношу

отих лакованих і полірованих цяцьок. Завіски, килими — все це ні до чого. Почекай, я зараз тобі скажу...

— Іоасю...

— Почекай! Ми з тобою все або майже все, що інші витрачають на розкіш, будемо віддавати цим людям. Ти не знаєш, скільки щастя... З тих решток, які ти даватимеш своїй дружині, з тієї дрібнички — побачиш, що вона зробить.

— Що ж вона зробить?

— Ти й оглянущися не встигнеш, як наші кімнатки будуть обставлені простенькими невибагливими меблями, як у найбідніших людей, але гарними, такими гарними, як ні в кого. Ми створимо тут джерело краси, нової, ще нікому не відомої. Вона спить поруч нас, мов зачарована королівна. Це будуть прості соснові стільці, лавки, столи. Ми їх покриємо простими килимками...

— Так, так...

— Ряднинка для сіней, виткана на селянському верстаті з клаптиків непотрібної матерії, така ж гарна, як перський килим. Стіни, викладені ялиновими дошками, напрочуд гарні...

— Ти маєш рацію! — вигукнув Юдим, дивлячись широко розкритими очима в її осяяне щастям обличчя. — Це так, без сумніву. Я теж так думаю. Людина так само може звикнути, повинна звикнути до простого полотна, як і до гобеленів, до ослона так само, як і до канапи, до картинки, вирізаної з журналу, як до найдорожчої картини.

— Ми все це полюбимо, бо воно буде наше. Ми здобудемо його важкою працею, не завдавши кривди нікому. І на кожну річ приязно дивитимуться ті, які з почуттям глибокої вдячності залишатимуть наші кімнатки. Всі, кому повернеш здоров'я ти — добрий лікар. Добрий лікарю... — з якоюсь побожністю шепотіла вона.

— Правда, правда, як ти все знаєш, як ти все добре бачиш! Все це полюблю і я, бо воно йтиме від тебе, з твоїх чистих рук. Всі ці речі стануть для мене частинками мене самого, як рука моя, як нога, може, навіть, як голова, як серце. І якби довелось все це залишити, відкинути одним помахом...

— Чи гість прийде до нас, чи пацієнт — всякий здивується, як щасливо, як добре ми живемо, і так не-

схоже на інших. Просто, чисто, затишно, скрізь польові квіти в глиняних горщиках... Навіщо нам холодний блиск модних фабричних виробів? Навіщо нам пишне вбрання, екіпажі? Я ніколи не відчувала більшої насолоди, ніж тоді, коли батько брав мене з собою на простий візок без ресор, і ми з ним їхали в ліс по вибоїстій дорозі, де на кожному кроці випиналося коріння дерев. Ах, я вже так давно втратила рідне гніздо! Та я його майже ніколи й не мала. Я була ще в п'ятому класі, коли вмер батько, маму майже не пам'ятаю... Кожне створіння має своє родинне вогнище, свою стріху. Навіть малий жайворонок — і той... Як подумаю, що зараз мое мандрівне життя от-от скінчиться...

— А що ж станеться з халупами, які ми з тобою щойно побачили? — спитав Юдим хрипким голосом, в якому бринів придушений стогін.

Вона зупинилася на дорозі і вражено звела на нього очі. Він дивився на неї — і не бачив. Очі його якимось побіліли, дивилися косо.

— Що ми зробимо з ними? — повторив він, все стоячи на тому самому місці.

— З ким?

— Та з ними! З тими, які живуть у цих халупах!

— Я тебе не розумію...

— Я повинен зруйнувати ці смердючі нори. Я не можу дивитися, як живуть і вмирають люди, що працюють на цинковій фабриці. Польові квіти в горщиках... це... добре... Але чи можемо, чи можемо ми?..

Вона взяла його за руку: тривожне передчуття повільно, мов холодна сталь, встромилося їй в серце. Він вирвав у неї руку і різким, образливим тоном заговорив, дивлячись кудись убік:

— Я повинен тобі все сказати, хоча це для мене гірше, ніж смерть. Правда, правда, краще б я вмер, як Кожецький...

— Кожецький?

— О, якби я міг це висловити! Я так тебе кохаю! Я ніколи не думав, що з людиною може трапитися щось подібне... Твоя усмішка проникає в душу, наче скидає з неї завісу... Твоє чорне, пухнасте волосся... Я прокидаюся вночі і вже не можу заснути, бачу тебе, відчуваю на своєму серці... Минає довга, блаженна хвилина, і тільки тоді я переконаюся, що немає нікого... Але з

того часу, як я приїхав сюди й побачив це життя, якийсь вогонь спалахнув у мені. Цей вогонь пече мене! Не знаю, що це горить, не знаю, що в мені роздмухує цю пожежу...

— Боже мій...

— Бачиш, дитино...

— Боже, боже, яке в тебе обличчя!

— Бачиш... я з простого народу, з останньої голоти. Ти не можеш собі уявити, що таке біднота. Ти навіть думкою охопити не можеш, що криється в її душі. Ти — з іншої касті... Той, хто походить з бідноти, хто все пережив — все знає... Тут люди вмирають у тридцять років, в такому віці вони вже старики. Їх діти ростуть ідіотами.

— Але причому ж тут ми?

— Адже на мені лежить відповідальність за все це!
Я відповідаю!

— Ти... відповідаєш?

— Так! Я відповідаю перед своєю душею, яка волає: ти не маєш права! Якщо цього не зроблю я — лікар, то хто ж зробить? Цього ніхто...

— Тільки ти один?

— Я одержав усе, що мені потрібно... Я повинен віддати народові те, що взяв. Це проклятий борг... Я не можу мати ні батька, ні матері, ні дружини — жодної живої істоти, яку я міг би з любов'ю притиснути до свого серця, поки не зникнуть на землі ці огидні кошмари. Я повинен зректися щастя. Я повинен бути самотнім. Щоб нікого не було поряд зі мною, щоб ніхто не міг мене втримати!

Іоанна застигла на місці. Вії її були опущені, обличчя змертво. Груди жадібно вбирали повітря.

— Я не буду втримувати тебе... — тихо зірвалося з її уст.

Палкий сором і мука звучали в цих словах. Коли вона говорила, здавалося, з жил її от-от бризне гаряча кров.

— Ти мене не будеш втримувати, — промовив Юдим, — але я сам не матиму сил піти від тебе. Приховане насіння заробітчанства дасть в мені паростки. Я себе знаю... Та зрештою... нема вже про що говорити...

Іоанна здригнулась, наче хто вдарив її. Вони мовчки ішли поряд, ішли далеко, далеко...

Мимо них проїжджали фури з цинковою рудою, різні брички, вози... Проходило багато людей... Вони нічого не помічали. Дорога довела їх до лісу. Там вони сіли під деревом.

Іоанна відчувала, що плече Юдима притулилося до її плеча, бачила його голову, що звісилася на груди, але не могла ворухнути рукою. Вона сиділа нерухомо, наче охоплена глибоким сном, коли людина захлинається в морі страждань, та не може навіть зітхнути.

Та от Юдим почув її тихий, самотній плач, плач перед лицем бога.

Він не підвів голови.

Так тяглися нескінченні хвилини.

— Щастя тобі боже,— почув він раптом її тихий голос, тремтячий від сліз.

Він не мав сили відповісти, але якийсь чужий голос, наче сам Даймоніон, про якого писав йому перед смертю Кожецький, промовив з глибини серця:

— Дай боже...

Іоанна підвелася.

На мить він побачив з-під тяжких, обвислих повік її викривлене болем обличчя: воно схоже було на гіпсову посмертну маску.

Ще секунда — і вона зникла з його очей.

Пішла по шосе в напрямі до міста, до вокзалу...

Юдим сидів так довго. Коли він глянув на дорогу, на ній нікого вже не було. Тільки вітер зривав вапняковий пил і підкидав його вгору, як полу. Щось глузливим було в його посвисті...

Юдим утік.

Він ішов узліссям, через багністі пасовиська, брів наосліп, забувши про час. Вже надвечір побачив перед собою обриси будівель копальні.

Страшна ненависть і зневага вгризлися в його груди, немов ікла якоїсь потвори. Він побрів далі.

І от він зупинився над мілкою водою, що розлилася навколо. Вона стояла серед жалюгідних пожовклих трав, ця чорна затока смерті. Час від часу на глибших місцях, мабуть, над проваллям, її вкривали дрібні жмурки. Ці темні хвилі, здавалося, марили, чекали тієї хвилини, коли вони ринуть униз, у глибочінь, коли наповнять порожні ями — ці спокусливі безодні, які їх тягнуть, всмоктують, кличуть до себе.

Юдим упізнав цю воду. Це вона! Він вже бачив її однієї ночі. Тієї ночі... Він шукав на хвилях ясний знак, довгу рухливу стрілку, яка пересувалась, поблискуючи, мов найкраща дамаська сталь. І вістря її встромилося в його груди.

Далеко-далеко, за лісами, ридав свисток паровоза, наче проказуючи таємниче слово, в якому криється зміст життя.

Біля самих ніг Юдима чорніло сухе провалля у формі воронки, зверненої верхньою частиною вниз. У глибині землі, під ним, були колись галереї шахти. Після того, як повитягали кріплення, що підтримувало покрівлю галереї, шари пісковика й глинозему осунулися під власною вагою і, падаючи, заповнили порожнечу. Земля зсунулася в провалля разом з травою, кущами і утворила яму завглибшки метрів двадцять.

На місці розриву видко було смуги піску, сірі і ясножовті. Навколо стояли дрібні, карлючкуваті сосни.

Одна з них росла на краю урвища. Земля, обвалюючись, потягла за собою її правий корінь, а лівий залишився нагорі, в твердому ґрунті. Таким чином, провалля ніби розірвало сосну надвое. Стовбур її однією своєю половиною тягнувся вгору, а другою опускався вниз, наче людина, яку посадили на палю. Частина стовбура, що провалилася разом з брилами землі, конвульсивно напружувалась, мов тіло на тортурах. Верхні корені, немов пазури, вчепилися в землю і трималися за неї з усієї сили.

Юдим спустився в провалля, щоб ніхто його не бачив, і кинувся навznak. Під ним, в глибині землі, час від часу лунав грім динамітних вибухів. Над ним в блакиті пропливали хмари.

Хмари, ясні, святі, почервонілі від призахідного проміння...

Над самою своєю головою Юдим бачив роздрту сосну. З глибини провалля він бачив розшматований стовбур, що, мов кров'ю, стікав краплями живиці. Він дивився на нього, не відводячи очей, ловив зором кожне волокно, кожну жилку кори, які тремтіли від болю. Чув самотній, тихий плач, плач перед лицем бога.

Не знав тільки, хто це плаче...

Чи Іоася? Чи могильні підземелля шахти?

Чи покалічена сосна?

З М І С Т

<i>Стефан Жеромський. Вступна стаття</i>	Стор. 3
--	------------

Частина перша

Венера Мілоська	21
В поті чола	44
Мрії	68
Смуток	87
Практика	92
Свавільний Дизьо	107
Ціси	120
Квітка туберози	135
Прийди!	143
Признання	145

Частина друга

Благородні ідеї в провінції	203
Старики	214
«Сльоза, яка з очей твоїх упала»	229
На світанку	235
В дорозі	242
Смерком	262
Вибух обурення	271
Світ за очі	276
Щастя вам!	301
Блукач	312
«Скропи мене...»	331
Даймоніон	338
Покалічена сосна	341

Редактор *О. Медущенко*
Художній редактор *А. Дев'янин*

Техн. редактор *О. Яхнів*
Коректори: *Г. Лушпай, О. Слободяк*

Стефан Жеромський. Бездомные,
(На українском языке).

БФ 03884. Здано на виробництво 16/IV 1954 р.

Підписано до друку 27/VIII 1954 р.

Формат паперу 84 × 108¹/₁₆. Папер. арк. 5,5.

Друк. аркушів 18,04+2 вслейки. Обліково-видавн. аркушів 19,671.

В друк. аркуші 68.800 зн. Зам. 796. Тираж 30.000.

Надруковано з матриць Харківської книжкової фабрики ім. Фрунзе на
Книжковій фабриці Головидаву Міністерства культури УРСР, Одеса,
Купальний зав., 5. Зам. № 5157.

6 грн. 60 коп.

ДЕРЖЛІТВИДАВ УКРАЇНИ